

COMPLEXUL MUZEAL NAȚIONAL „MOLDOVA” IAȘI
MUZEUL DE ISTORIE A MOLDOVEI

CERCETĂRI ISTORICE
(SERIE NOUĂ)

XXXV
2016

IAȘI
2016

COMITETUL DE REDACȚIE

Senica ȚURCANU (redactor șef)

Lăcrămioara STRATULAT

Sorin IFTIMI

Tamília-Elena MARIN

Ioan IAȚCU

Adriana MIRON (secretar de redacție)

Traduceri revizuite/realizate

Coralia COSTAȘ, Alexandra VRÎNCEANU

Tehnoredactare

Loredana SOLCAN

Grafică copertă

Cătălin HRIBAN

Adresa redacției

Complexul Muzeal Național „Moldova” Iași

Muzeul de Istorie a Moldovei

Piața Ștefan cel Mare și Sfânt, nr. 1

Iași, RO-700028

Telefon: 04 0232218383

Fax: 04 0332408166

e-mail: cercetari.istorice@yahoo.com

ISSN 1453-3960

EDITURA PALATUL CULTURII

Iași

SUMAR
SOMMAIRE – CONTENTS – INHALT

ABREVIERI – Abbreviations – Abreviations - Abkürzungen.....	7
Senica ȚURCANU, Nicoleta VORNICU, Maria GEBA, Symbolic Connections in the South-East European Chalcolithic: Copper and Anthropomorphic Plastic Art/ Asocieri simbolice în chalcolitul Europei sud-estice: cuprul și plastica antropomorfă.....	11
Mihaela DANU, Dumitru BOGHIAN, Aurel MELNICIUC, Sergiu-Constantin ENEA, Andreea VORNICU, Cercetări arheobotanice în situl cucutenian Ripiceni - Holm/Telescu (județul Botoșani, România)/ Archaeobotanical Research in the Cucuteni site of Ripiceni - Holm/Telescu (Botoșani county, Romania).....	39
Alexandru BERZOVAN, Observații privind funcționalitatea unor piese din tezaurul de la Stâncești, comuna Mihai Eminescu, jud. Botoșani/ Remarks Regarding the Functionality of some Artifacts within the Hoard of Stâncești, Mihai Eminescu commune, Botoșani county.....	49
Lucian-Valeriu LEFTER, Tudor-Radu TIRON, Economic Realities Reflected in the Heraldic Seals of the Mediaeval Moldavia/ Realități economice oglindite în heraldica sigilară a Moldovei medievale.....	61
Mădălin-Cornel VĂLEANU, Elena GHERMAN, Cercetări arheologice preventive asupra ansamblului bisericii Sf. Gheorghe din Botoșani/ Preventive Archaeological Research Conducted on the Compound of St. George Church in Botoșani.....	85
Dan Dumitru IACOB, Averea, veniturile și cheltuielile schitului Brătești, de lângă Pașcani, în 1839-1845/ Wealth, Income and Expenses of Brătești Hermitage, near Pașcani, during 1839-1845.....	113
Violeta-Anca EPURE, Alimentația locuitorilor din Principatele Române în viziunea consulilor și voiajorilor francezi din perioada prepașoptistă/ Alimentation des habitants des Principautés Roumaines dans la vision des consules et voyageurs français de la période précédant la Révolution de 1848.....	145

Alina FELEA, Cafea, cafegii, felegene și zarfuri în Țara Moldovei (secolul al XVIII-lea – începutul secolului al XIX-lea)/ <i>Coffee, Coffee drinkers and Coffee drinkware (the felegean and the zarf) in Moldavia (18th Century – beginning of the 19th Century)</i>.....	163
Aurica ICHIM, Tentative de protejare a vestigiilor istorice în Principatele Române, în secolul al XIX-lea/ <i>Attempts at protecting Historical Vestiges in the Romanian Principalities, in the 19th Century</i>.....	187
Sorin IFTIMI, Portrete de șevalet ale familiei Catargiu din Moldova secolului al XIX-lea (I)/ <i>Easel Portraits of the Catargiu Family from 19th Century Moldavia (I)</i>.....	215
Roxana DIACONU, Câteva date, mai puțin cunoscute, despre unele izvoare sărate și sulfuroase din nord-estul județului Neamț. Amenajări, exploatare, analize chimice/ <i>Less Known Records on Salt Water and Sulphur Springs in the Northeast of Neamț County. Harnessing, Exploitation, Chemical Analyses</i>.....	251
Liliana CONDRATICOVA, Interferențe moldo-ucrainene în evoluția artei metalelor nobile și comune / <i>Moldo-Ukrainian Interferences in the Evolution of the Art of Noble and Common Metals</i>.....	275
Corneliu CIUCANU, Considerații privind constituirea R. A. S. S. M. și lansarea „teoriei” moldovenismului/ <i>Considerations Regarding the Creation of the Moldavian ASSR and Launch of the Moldavianism "Theory"</i>.....	287

Recenzii și Note de lectură (Book Reviews)

Cornelia-Magda Lazarovici, Mircea Babeș, <i>Poieniști – așezări preistorice, Bibliotheca Archaeologica Moldaviae XXII</i> , Editura Karl A. Romstorfer, Suceava, 2015, 270 p. (Tamilia-Elena MARIN).....	295
Sándor József Sztáncsu, <i>Grupul cultural Ariușd pe teritoriul Transilvaniei</i> , Editura Mega, Cluj-Napoca, 2015, 593 p. (Loredana SOLCAN).....	299
<i>CORPUS NUMMORUM MOLDAVIAE-VI.1, Découvertes monétaires du Complexe Muséal "Iulian Antonescu" Bacău</i> , éd. Viorel M. Butnariu, Editura Magic Print, Onești, 2016 (Ludmila BACUMENCO-PÎRNĂU).....	303

- Constantin Bărbulescu, *România Medicilor. Medici, țărani și igiena rurală de la 1860 la 1910*, Editura Humanitas, București, 2015, 356 p. (Cosmin NIȚĂ)..... 305
- R. G. Collingwood, *O autobiografie filosofică*, cu un studiu introductiv de Stephen Toulmin; traducere din limba engleză Florin Lobonț și Claudiu Mesaroș; prefață la ediția română James Connely; postfață Florin Lobonț; Editura Trei, București, 1998, 189 p. (Costică ASĂVOAIE)..... 309

Restitutio

- Constantin CLOȘCĂ, **Personalitatea lui Neculai Costăchescu – 140 de ani de la naștere/ *The Personality of Neculai Costăchescu – 140 Years since his Birth***..... 311
- Oana FLORESCU, **Profesorul Neculai Costăchescu – Referințe biografice/ *Professor Neculai Costăchescu – Biographical References...*** 321

Obituaria

- Rodica Radu (1944-2016) (Senica ȚURCANU)..... 325

ABREVIERI

ABBREVIATIONS - ABREVIATIONS - ABKURZUNGEN

- AARMSI - *Analele Academiei Române. Memoriile Secțiunii Istorice*, București.
- AIIAI/AIIX - *Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie Iași/Anuarul Institutului de Istorie „A. D. Xenopol”*, Iași.
- ActaMT - *Acta Musei Tutovens*, Muzeul „Vasile Pârvan”, Bârlad.
- Albina Româneacă - *Albina Românească. Gazetă administrativă și politico-literară*, Iași.
- ANIC - Serviciul Arhivelor Naționale Istorice Centrale, București.
- ANRM - Arhiva Națională a Republicii Moldova, Chișinău.
- Arch.Bulgarica - *Archaeologia Bulgarica*, Sofia.
- Arhiva - *Arhiva. Organul Societății Științifice și Literare*, Iași.
- ArhGen - *Arhiva Genealogică*, Academia Română. Comisia de Heraldică, Genealogie și Sigilografie, Iași.
- ArhMold - *Arheologia Moldovei*, Institutul de Arheologie, Iași.
- BAI - *Bibliotheca Archaeologica Iassiensis*, Iași.
- BAR - *British Archaeological Reports. International Series*, Oxford.
- BCMI - *Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice*, București.
- Ber.RGK - *Bericht der Römisch - Germanischen Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts*, Frankfurt/Berlin.
- BMA - *Bibliotheca Memoriae Antiquitatis*, Piatra-Neamț.
- BOF - *Buletinul Oficial*.

- CC - *Codrul Cosminului*, serie nouă, Universitatea „Ștefan cel Mare” Suceava.
- CCAR - *Cronica cercetărilor arheologice din România*, CIMEC, București.
- CI - *Cercetări Istorice*, Muzeul de Istorie a Moldovei, Iași.
- Dacia, N. S. - *Dacia. Revue d'archéologie et d'histoire ancienne*, Nouvelle Série, București.
- DP - *Documenta Praehistorica*, Ljubljana.
- DRH - *Documenta Romaniae Historica*, seria A, Moldova; seria B, Țara Românească, București.
- DTN - *Din trecutul nostru*, Chișinău.
- EurAnt - *Eurasia Antiqua. Zeitschrift für Archäologie Eurasiens*, Deutsches Archäologisches Institut, Berlin.
- Germania - *Germania, Anzeiger Der Römisch – Germanischen Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts*, Frankfurt.
- IN - *Ioan Neculce. Buletinul Muzeului de Istorie a Moldovei*, Muzeul de Istorie a Moldovei, Iași.
- MemAntiq - *Memoria Antiquitatis. Acta Musei Petrodavensis*, Complexul Muzeal Județean Neamț.
- Monumentul - *Monumentul - Tradiție și Viitor*, lucrările Simpozionului Național „Monumentul - Tradiție și Viitor”, Iași.
- MI - *Magazin Istoric*, București.
- MOF - *Monitorul Oficial*.
- MN - *Muzeul Național*, Muzeul Național de Istorie a României, București.
- PZ - *Praehistorische Zeitschrift*, Freie Universität, Institut für Prähistorische Archäologie, Berlin.
- RA - *Revista Arhivelor*, Arhivele Naționale ale României, București.

RHSEE	-	<i>Revue Historique du Sud-Est Européen</i> , București.
RdI	-	<i>Revista de Istorie</i> , București.
RRH	-	<i>Revue roumaine d'histoire</i> , București.
SAA	-	<i>Studia Antiqua et Archaeologica</i> , Universitatea „Alexandru Ioan Cuza”, Iași.
SCIA	-	<i>Studii și cercetări de istoria artei. Seria Artă plastică</i> , București.
SCIVA	-	<i>Studii și cercetări de istorie veche (și arheologie)</i> , Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”, București.
SCSI	-	<i>Studii și cercetări științifice. Istorie</i> , Iași.
SJIAN	-	Serviciul Județean Iași al Arhivelor Naționale.
SMIM	-	<i>Studii și materiale de istorie modernă</i> , Institutul de Istorie „Nicolae Iorga”, București.
TD	-	<i>Thraco-Dacica</i> , Institutul Român de Tracologie, București.
Tyragetia	-	<i>Tyragetia</i> , Muzeul Național de Arheologie și Istorie a Moldovei, Chișinău.

SYMBOLIC CONNECTIONS IN THE SOUTH-EAST EUROPEAN CHALCOLITHIC: COPPER AND ANTHROPOMORPHIC PLASTIC ART*

Senica ȚURCANU¹, Nicoleta VORNICU², Maria GEBA³

Keywords: *Cucuteni-Tripolie, anthropomorphic plastic art, metal inserts, XRF analyses, symbolic connections*

Cuvinte cheie: *Cucuteni-Tripolie, plastica antropomorfă, inserții metalice, analize XRF, asocieri simbolice*

The anthropomorphic representations always polarized the attention of archaeologists, anthropologists and art historians. Their extended and varied range supported approaches and systematizations that evolved to be more and more complex, au pair with the evolution of the research. Most frequently, the interest towards such artifacts was generated by the fact that they might contribute to the deciphering of various aspects of the spiritual life of the communities that created and used them. In the last decades, some new avenues of interpretations allowed to outline the social potential of the plastic representations, as means of continuous maintenance of the social identity and cohesion⁴.

* A synthetic version of this study was published under the title of *Inserții metalice în arta plastică Cucuteni-Tripolie. Studiu de caz: statueta antropomorfă de la Cucuteni-Cetățuie*, in *ActaMT*, XII/1, 2016, p. 150-159.

¹ “Moldova” National Museum Complex Iași – Moldavia’s History Museum, IAȘI.

² TABOR Metropolitan Research Center, IAȘI.

³ “Moldova” National Museum Complex Iași – The Cultural Heritage Research and Conservation-Restoration Center, IAȘI.

⁴ D. W. Bailey, *Balkan Prehistory. Exclusion, Incorporation and Identity*, London and New York, 2000; J. Chapman, *Fragmentation in Archaeology. People, Places and Broken Objects in the Prehistory of South Eastern Europe*, London, 2000; S. Hansen, *Bilder*

The most representative part of the prehistoric miniature universe, the anthropomorphic plastic art is conversely an extremely believable documentary source on some of the most important channels of non-verbal communications of human communities, i.e. adornments, hairstyles and clothing that act as coded symbols, which cover several types of differentiation: social, religious, and possibly ethnical and cultural, and quite difficult to reconstruct today⁵. Often the interpretation of the same decorative element implies, equally, aesthetic as well as social and symbolic values. In the same complex regard, the origin of our paper is investigation of a previously unknown type of decoration applied to the anthropomorphic plastic artworks⁶, pertaining to the Cucuteni-Tripolie cultural complex, i.e. the metallic insertion.

The artifact that provided the information was identified in the storage of the History Museum of Moldavia in Iași. It is one of the finds uncovered during the systematic excavations carried out, between 1961 and 1966, by the team coordinated by professor Mircea Petrescu-Dîmbovița, within the eponymous multi-level site of Cucuteni - *Cetățuie* (Iași Co., România)⁷. The item is the upper part of a female anthropomorphic statuette, uncovered in a dwelling pertaining to Feature III (according to the labeling), probably dwelling LIII/15, excavated during 1962 (Fig. 1).

vom Menschen der Steinzeit. Untersuchungen zur anthropomorphen Plastik der Jungsteinzeit und Kupferzeit in Südosteuropa, Mainz, 2007; J. Chapman, B. Gaydarska, *Parts and Wholes. Fragmentation in Prehistoric Context*, Oxford, 2007.

⁵ Y. Taborin, *Langage sans parole. La parure aux temps préhistorique*, Paris, 2004; S. Enea, *Some Observations on the Neolithic and Aeneolithic Ornaments in the Romanian Area*, in *SAA*, XIII-XIV/2007-2008, p. 26; J. Chevalier, A. Gheerbrant (coord.), *Dicționar de simboluri. Mituri, vise, obiecturi, gesturi, forme, figuri, culori, numere*, Iași, 2009; S. Țurcanu, *Podoabe pentru gât reprezentate pe statuetele antropomorfe ale culturii Cucuteni-Tripolie*, in *CI*, XXVII-XXIX/2008-2009, 2011, p. 9-35; D. Monah, *Plastica antropomorfă a culturii Cucuteni-Tripolie*, BMA XXVII, Piatra-Neamț, 2012.

⁶ S. Țurcanu, M. Gebă, N. Vornicu, *Insertii metalice în arta plastică Cucuteni-Tripolie. Studiu de caz: statueta antropomorfă de la Cucuteni-Cetățuie*, in *ActaMT*, XII/1, 2016, p. 150-159.

⁷ The item is recorded in the inventory of the Moldavia's History Museum in Iași with the number 13527.

The find was published in the monograph of the site, with no mention of its unusual manner of decoration⁸.

Typologically, it falls with the habitation layers pertaining to Phase A (sub-phase A₃) of Cucuteni culture = Tripolie BI, dated between 4600 and 4100 cal. BC⁹.

The statuette is made of semi-fine reddish-yellow paste with small inclusions. The preserved fragment shows the flat torso, slightly bent backwards, with so-called stumps instead of arms, which are shaped according to Cucuteni A cannons. The dimensions of the fragment are: height = 51 mm; maximum width = 42 mm; thickness = 10 mm; thickness of the head area = 17 mm. The manner of representing the head is unusual for the cultural area under scrutiny, being, on our opinion, a southern influence. Placed on a robust neck, which is an extension of the body, the head is flat on the back and top, with a wide, horizontal and pointed protrusion in front, on the "face", imitating the bill of a waterfowl.

The decoration is made by deep incisions with an instrument with a sharpened flat end (not pointed) similar to an engraver's chisel. On the back there is a chevron of three rows of incisions, which is flanked symmetrically, in the shoulders area, by two slanting lines. On the front, the decoration is slightly asymmetrical (like the object) consisting of four rows of outward facing arcs. The two arcs closest to the center are joined in a sort of point of a triangle. This sits on top of a convex horizontal incision, which is probably the remaining part of a spiral or circle (Fig. 1). The statuette is broken at waist level.

We were concerned initially with the presence of a small rust-brown discoloration on the chest of the statuette (on the neckline), in the central area of the decoration, at the convergence of the incised lines, slightly to the

⁸ M. Petrescu-Dîmbovița, M.-C. Văleanu, *Cucuteni - Cetățuie. Monografie arheologică*, BMA XIV, Piatra-Neamț, 2004, fig. 209/6.

⁹ C.-M. Lazarovici, *New Data Regarding the Chronology of the Precucuteni, Cucuteni and Horodiștea - Erbiceni Cultures*, in J. Šuteková, P. Pavúk, P. Kalábková, B. Kovár (eds.), *Panta Rhei. Studies on the Chronology and Cultural Development of the South-Eastern and Central Europe in Earlier Prehistory Presented to Juraj Pavúk on the Occasion of his 75th Birthday*, *Studia Archaeologica et Medievalia* XI, Bratislava, p. 74, fig. 4.

right of the chest axis. The examination of the area using a magnifying glass revealed that the item has a small insert (3-4 mm x 1-2 mm in size), enclosed at the lower end by a simple horizontal spiral (approx. 3-4 mm).

The insert was applied in the soft clay, before firing, during the shaping of the item. The outline of the spiral is smooth and its ends are terminated by two well-defined point-like dips. These two aspects support our belief that the said decorative feature was, in fact, the slot for another minute insert, similar to the one that is still preserved.

The analysis of the item consisted of macroscopic visual inspection, optical microscopy and X-ray fluorescence spectrometry (XRF analysis). The latter method is frequently used for quantitative and qualitative determinations for the elemental chemical composition of inorganic samples (minerals, ceramics, metals, soils etc.)¹⁰.

The analyses included in the present paper were carried out by means of an „Innov X Systems Alpha Series” XRF spectrometer, with wolfram anticathode tube, 35 kV, 40 μ A.

The X-ray fluorescence spectrometry was employed for determining the elemental chemical composition of both the insert and the ceramic paste of the artifact. The results of the analyses are presented in Table 1 and Fig. 3-4.

Cucuteni - <i>Cetățuie</i> , Iași	Elemental composition						
	%			ppm			
	Fe	Cu	Zr	Ca	K	Fe	Ti
metallic insert	80.54	18.65	0.81	-	-	-	-
Ceramic	-	-	-	67582	30686	45884	8946

Table 1. The elemental chemical composition analysis of the anthropomorphic statuette of Cucuteni - *Cetățuie* (Iași Co., Romania)

The microscopy analysis revealed the presence of red discoloration, showing as a halo around the insert, due to the presence of cuprite (Cu_2O),

¹⁰ H. Bennett, G. J. Oliver, *XRF Analysis of Ceramics, Minerals and Allied Materials*, Chichester, 1992.

a corrosion product of copper. Moreover, a blue discoloration was also identified, due to the presence of another corrosion product of copper, the copper carbonate (CuCO_3) (Fig. 2).

Figure 3 presents the composition of the metallic insert of the ceramic artifact. The XRF analysis was carried out using “Analytical Mode” software (specific for metal samples) and it pointed out, for the metallic insert, the element **Copper**. Is worth mentioning that, taking into account the millimeter size of the insert, the X-ray beam could not be focalized exactly on it. We interpret the high percentage of copper (18.65%) as illustrating, without any doubt, the presence of a component in metallic copper. In case the X-ray beam could have been focalized exactly on the sample, the returned percentage of copper could have been above 90%. The high content of iron (80.54%) illustrates the composition of the ceramic paste (ferruginous clays).

Figure 3 presents the results of the analysis carried out on the ceramic paste used for making the statuette. The XRF analysis was carried out using “Soil Mode” software (specific for light elements-based matrices - ceramics); the results are characteristic for the composition of a ferruginous clay-based ceramic paste. The result of this analysis allows the confirmation of the authenticity of the artefact and its inclusion in the Phase A of Cucuteni culture. The chemical composition revealed is similar to other XRF analyses carried out in time on several ceramic artefact pertaining to the Cucuteni-Tripolie communities from the same geographic area, included already in specialist databases and certified¹¹.

The research on this artefact it is just started. Future investigations will also include micro-Raman analyses, which will allow the exact identification of the chemical composition of the metallic insert.

*

There are no to-date known direct analogies for this unusual type of decoration of the anthropomorphic plastic art featured by the Cucuteni-Tripolie cultural complex.

¹¹ M. Geba, A.-M. Vlad, S. Țurcanu, C. Lăcătușu, N. Vornicu, *Contributions to the Study of Neolithic Painted Ceramics of Cucuteni Civilization*, in *Relics and museology*, 6, 2009, Shangai, p. 365-370, fig. 7.

It is difficult to reconstruct the meanings implied by the association between the two elements, i.e. the metallic insert and its associated spiral. It is evident the fact that these elements make a single feature, representing, most probably, the central component (the pendant) of a particular type of neck decoration, in the category defined by us as “implicit representations”¹².

The presence of the spiral motif, as well as the role metal plays in the cultural and social processes of the time¹³, allows the conclusion that the symbolic value encased by such adornment and, by extension, by the anthropomorphic statuette it decorates, is particularly meaningful. We are aware of the complexity of the issues involved and, consequently, we only attempt, in the following argumentation, to point out some aspects that might be connected to the semiotics of this unusual manner of decoration and symbolic association.

The simple spiral, as depicted in miniature on the neck of the statuette, is a highly frequent occurrence in the painted decoration of the Cucuteni-Tripolie Phase A pottery¹⁴ (Fig. 5, 6/5). It also appears occasionally in the decorative registers of small altar tables or of *pintaderas*, as well as in the decoration of special-purpose vessels (Fig. 6/1-4)¹⁵. It is seldom employed in the decorative portfolio of later phases pottery (Fig. 7/3). Its particular symbolic load continues to play a role, as indicated

¹² The implicit representations suppose only the depiction by incision or painting of various types of pendants on the neck or chest of the statuettes, without including the representation of the necklace on which such adornments are attached, cf. S. Țurcanu, *op. cit.*, 2011, p. 16, table 1.

¹³ S. Burmester, S. Hansen, M. Kunst, N. Müller-Scheeßel (eds.), *Metal matters: Innovative Technologies and Social Change in Prehistory and Antiquity*, Leidorf, 2013.

¹⁴ Vl. Dumitrescu, *Arta culturii Cucuteni*, București, 1979, 33-35; C.-M. Lazarovici, Gh.-C. Lazarovici, S. Țurcanu, *Cucuteni – A Great Civilization of the Prehistoric World*, Iași, 2009, *passim*.

¹⁵ C.-M. Mantu, S. Țurcanu, *Catalog*, in V. Chirica, C.-M. Mantu, S. Țurcanu (eds.), *Scânteia. Cercetare arheologică și restaurare*, Iași, 1999, p. 100, cat. no. 168; C.-M. Lazarovici, Gh.-C. Lazarovici, S. Țurcanu, *op. cit.*, p. 176, cat. no. 61.

by its occurrence on the facades of miniature buildings, regarded as models of temples or sanctuaries¹⁶ (Fig. 7/1-2).

It is worth mentioning the fact that this decorative motif is only exceptionally used in the decoration portfolio of the anthropomorphic plastic art¹⁷. In fact, the one exception we identified is a male anthropomorphic statuette uncovered in Scânteia (a site dated in the same chronological level as the find analyzed in this paper, Cucuteni A - Tripolie BI), which bears on its chest a finely incised spiral (painted over with red paint)¹⁸ (Fig. 8/1). The Scânteia find is shaped in the typical manner of the male anthropomorphic statuettes of this phase, with legs built as separate pieces and strongly sculpted genitalia. A “ribbon” of clay was applied around the hips, representing a girdle (belt), decorated with incised lines, which are still preserving the red paint used for emphasis. The item is fragmentary (the head and feet are missing). The spiral is located on the upper part of the body, on the torso, in a slightly oblique position. It was argued for its symbolic meaning¹⁹. We believe that there is a similar argument for the interpretation of the minute spiral that, taken together with the hardly visible metallic insert (or inserts) framing it, decorate the statuette of Cucuteni - *Cetățuie*. This is, most probably, a high-status mark (of cultic or social significance).

Regarding the metallic insert, this should be connected, first of all, to the problematic implied by the existence of copper body decorations. More than any other metal artifacts, from a typology point of view, the manufacturing of body decoration items is a characteristic feature of the beginnings of Neolithic-Chalcolithic metallurgy. It is believed that the initial development phases of metallurgy were not determined by economic

¹⁶ L. Stratulat, N. Ursulescu, S. Țurcanu, F.-A. Tencariu, C. Hriban (eds.), *Cucuteni - Trypillia: A Great Civilization of Old Europe*, Palazzo della Cancelleria, Rome-Vatican, 16 September - 31 October 2008, București, 2008, p. 181, 262, cat. no. U84.

¹⁷ D. Monah, *op. cit.*, *passim*.

¹⁸ C.-M. Lazarovici, *Anthropomorphic Statuettes from Cucuteni-Tripolye: Some Signs and Symbols*, in *DP*, XXXII, 2005, p. 151, fig. 11/3.

¹⁹ *Ibidem*.

or technologic reasons, but rather by esthetical and social ones²⁰. The idea that the emergence and development of metallurgy is based on reasons of „social display” is one of the central tenets of several scholarly works dedicated to the emergence and early development of metallurgy²¹. Practically, the human communities did not particularly need the metal, but desired it for decorating and beautifying the bodies, both during and after life.

Regarding this aspect, our prior study on the body decoration artifacts of Cucuteni-Tripolie communities revealed that most of such items (as number of items and not finds) are made of copper²². Without insisting on this very interesting subject, it is worth mentioning that such finds, which are preserved, are various types of pearls/beads, circular or “en violon” pendants, bracelets, rings and hoops, most of them concentrated in the notorious hoards of prestige items²³. Their value was never only esthetical, as most of our contemporary interpretation of “jewelry” goes, but included, as repeatedly demonstrated, symbolic value, as very important non-verbal communication means, i.e. signs of social distinctions and prestige and legitimacy markers²⁴.

Moreover, one of the directions of investigating the semiotics of the metallic insert of the Cucuteni - *Cetățuie* statuette is, in our opinion, the color symbolism and the various meanings the prehistoric communities under scrutiny assigned to colors. In close connection to this perspective, it

²⁰ C. S. Smith, *Metallurgy as a Human Experience*, in *Metallurgical and Material Transactions A*, 6(4), 1975, p. 603-623.

²¹ C. Renfrew, *Varna and the Emergence of Wealth in Prehistoric Europe*, in A. Appadurai (ed.), *The Social Life of Things: Commodities in Cultural Perspective*, Cambridge, 1986, p. 141-167; B. Roberts, C. P. Thornton, V. Pigott, *Development of Metallurgy in Eurasia*, in *Antiquity*, 83, 2009, p. 1012-1022; M. Murillo-Barroso, I. Montero-Ruiz, *Copper Ornaments in the Iberian Chalcolithic: Technology versus Social Demand*, in *Journal of Mediterranean Archaeology*, 25.1, 2012, p. 53-73.

²² S. Țurcanu, *Cucutenian Body Ornamenting Items: A Raw Materials Perspective*, in *ArhMold*, XXXVI, 2013, p. 71-73.

²³ I. Mareș, *Metalurgia aramei în civilizațiile Precucuteni și Cucuteni*, Suceava, 2012, *passim*.

²⁴ S. L. Venable, *Gold: a Cultural Encyclopedia*, California, 2011, p.179; on line: http://www.brucemetalf.com/pages/essays/nature_jewelry.html.

is worth mentioning the use of mineral coloring matter for body decoration and, by extension, for the decoration of anthropomorphic plastic art²⁵.

*

Apart of the item analyzed by us, this category of Cucuteni-Tripolie finds includes only one case of metal insertion used for the decoration of a ceramic artefact. In this case, the host artefact is a zoomorphic statuette (a bovid, apparently), with two small inserts on its forehead (Fig. 9)²⁶. Preserved at present in the collections of the National History Museum of Moldova in Chişinău, the artefact was uncovered by the 1969 excavations of I. V. Melnik in the Cucuteni A -Tripolie BI site of Bulboci (Soroca

²⁵ J. Chapman, *Colour in Balkan Prehistory (Alternatives to the Berlin & Kay Colour Paradigm)*, in L. Nikolova (ed.), *Early Symbolic Systems for Communication in Southeast Europe*, BAR 1139, t. 2, 2003, p. 31-56; B. Gaydarska, J. Chapman, *The Aesthetics of Colour and Brilliance – Or Why Were Prehistoric Persons Interested in Rocks, Minerals, Clays and Pigments?*, in R. I. Kostov, B. Gaydarska, M. Gurova (eds.), *Geoarchaeology and Archaeomineralogy. Proceedings of the International Conference, Sofia, 29-30 October 2008*, Sofia, 2008, p. 63-66; P. Zidarov, *Green Bone Pin from Pietrele: Possible Evidence for Intentional Colouration of Bone Artefacts during the Copper Age in the Balkans*, in R. I. Kostov, B. Gaydarska, M. Gurova (eds.), *op. cit.*, p. 73-74; Idem, *Tattooing in the Balkan Copper Age: Bone Needles and Mineral Pigments from Pietrele, Romania*, in *Saxa Loquuntur*, Sofia, 2009, p. 327-330; D. Boghian, *Les marquages corporels chez les communautés Néolithiques et Énéolithiques Carpat-Danubiennes (II)*, in *CC*, XVI, 2011, 1, p. 5-35.

²⁶ The artefact shows a horizontal transversal perforation through the muzzle, a morphological detail that individualizes it. The zoomorphic statuettes with such perforations occur as early as Early Neolithic and are relatively frequent, through various cultures, up to Early Bronze Age. The muzzle perforations were interpreted by various authors as nose-ring holes. The use of nose-rings for leading and mastering a dray-beast is still present in traditional farming societies, with the particular usage of controlling bulls. In this direction were interpreted as well the perforation occurring on archaeological finds. Within the Cucuteni-Tripolie cultural complex, such artefacts occur throughout all the phases, making approximately 13% of all the known zoomorphic statuettes (cf. V. Balabina, *Figurki životnykh v plastike Cucuteni-Tripol'ja*, Moskva, 1998, p. 37). For a discussion on this subject, see also S. Țurcanu, *Considerații privind statuetele zoomorfe pictate din arealul civilizației Cucuteni-Tripolie*, in *CI*, XXXIV, 2015, p. 12-13.

district, Republic of Moldova)²⁷. There are no known data on the find context. The copper inserts show specific greenish corrosion products. As far as we know, there were no specific analyses conducted on this artefact. Such ornament can only be interpreted (in this particular case) in a symbolic key, excluding the possibility of purely esthetical value. One cannot overlook the hypothesis that the minute copper inserts might have ensured the integration of the item in a ritual scenography, employed for illustrating myths in which one of the characters was the Bull, the prime male symbol, inseminating deity and epiphany of the all-father god²⁸.

*

We believe that the symbolic value of the associating the metal to the two representations illustrated here is incontestable. The reconstruction of their meaning remains, in this context, an inaccessible desiderate. The building of a database of similar finds, which are preserved, with a high degree of probability, in other collections, or will be uncovered by the future archaeological excavations, shall be the first step of a tentative to decipher the symbolic values of this type of association. A reference collection including several finds of this type will allow, in the meanwhile, more pertinent reconstructions.

One first step in this direction is another recent “discovery” in a museum collection. The find with the special decorative feature was uncovered in the Tripolie BII - Cucuteni A-B site of Kolomyschyna (Fig. 8/2). The find occurred several decades ago. The figure is shaped in a sitting position and it seems to represent a pregnant woman. Due to taphonomic reasons, a fragment of the statuette’s abdomen fell off several years ago, revealing the presence of a small metallic fragment (copper),

²⁷ The find was included, with a summary descriptive sheet, in the illustration of the book *Mărturii ale trecutului Dalekoe-Blizkoe. These Remote Near Ages*, Kișinev, 1985, p. 68, 164.

²⁸ The subject was treated in more detail (with an overview of the literature) in: S. Țurcanu, *Anthropomorphic and Zoomorphic Plastic Art*, in S. Kadrow (ed.) & editorial cooperation E. Trela-Kieferling, *Bilcze Złote. Materials of the Tripolye culture from the Werteba and Ogród sites*, Biblioteka Muzeum Archeologicznego w Krakowie V, Kraków, 2013, p. 78-80.

which was embedded in this body part²⁹. Invisible to the naked eye, the metal insert was though present in the conscience/memory of the maker and, most probably, of the knowledgeable viewer. The symbolic value of such association is probably a different one. According to which reasons the metallic piece was embedded in the unfired paste of a clay female statuette, in its belly, to be precise? Which were the behavioral pushrods that caused such act? This is not a grain of wheat that might germinate, but a piece of metal, which had a certain symbolic value at the time, unknown to us, which is difficult to frame in the logical schematics of our, present-time, abstract thought.

Could its presence be explained as evidence for the performance of a magic ritual, as was hypothesized for relatively similar situations in other historical periods³⁰? The answer to this question is difficult, at least at this time and level of knowledge. The usage of such figurines in certain magic rituals (both black and white) is documented ethnographically and archaeologically as well as by written sources, as early as the 2nd millennium BC, in Egypt and Babylonia, being known in Assyria, Greece and Roman Republic, as well as mentioned by the Homeric texts³¹.

The known texts indicate that anthropomorphic figurine of various materials were used in Babylon and Assyria in magic rituals with various desired outcomes: ensuring the victory of the king in its wars, strengthening the oaths sworn by soldiers or the commitments taken through political treaties, fighting against demons, ghosts, witches and live enemies, banishing the spirit of dead, healing diseases caused allegedly by hostile magic action (witch, enemy or demon), etc.³².

The historical logic dictates that one should regard such facts as actions that were undertaken by humans also in older times. Might one

²⁹ N. Burdo, *Anthropomorphic plastic art of Trypillia culture: dialectic of similarities and differences*, in C.-E. Ursu, S. Țerna (eds.), *Anthropomorphism and symbolic behavior in the Neolithic and Copper Age communities of South-Eastern Europe*, Studies into South-East European Prehistory 1, Suceava, 2014, p. 323, fig. 14/5.

³⁰ N. Palincaș, *Figurină de lut de epocă Latène cu caracter magic descoperită la Poienești, jud. Giurgiu*, in *SCIVA*, 46, 2, 1995, p. 93-104 (and the Bibliography).

³¹ *Ibidem.*

³² *Ibidem.*

include the find of Kolomyschyna in this category of artefacts? We cannot conclude decisively, at this time, in either direction. Is worth mentioning that there are finds among the Neolithic zoomorphic artefacts discovered in the Middle East that, due to certain shaping characteristics, were interpreted by archaeologists as representing remains of rituals involving magic. It was hypothesized that the purpose of such magic objects was to ensure successful hunts or multiplication and health of herds³³. The existence of similar items is documented as well in the East Carpathian Neolithic-Chalcolithic³⁴.

*

Although the practice of symbolic association of plastic art representations with metal accessories is not quite frequent during the second half of 5th millennium BC, in the regions bordering to the south the Cucuteni-Tripolie cultural area, it is documented both in the area of Varna culture (Fig. 10/4, 7) and the Gumelnița - Karanovo VI cultural complex (Fig. 10/1-3, 5-6, 8-9; 11/1-2)³⁵. The copper elements are present both in

³³ Among these one can mention finds from Çatalhöyük and Aïn Ghazal, cf. E. Coqueugnot, *Figurines et représentations animales dans les villages Néolithique du Proche-Orient*, in *Anthropozoologica*, 2003, 38, p. 35-48, fig. 5-6.

³⁴ The artefacts originating this findings were included in the doctoral research of R.-G. Furnică (the thesis *Reprezentări zoomorfe din neoliticul și eneoliticul României de la est de Carpați*, defended publicly in 2014, at „A. I. Cuza” University in Iași, unpublished as of 2016), to whom we express once again, here, our gratitude for the information provided for this research.

³⁵ Vl. Dumitrescu, *Arta preistorică în România*, București, 1974, p. 246-247, fig. 271; R. Andreescu, *Plastica antropomorvă gumelnițeană. Analiză primară*, Monografii III, București, 2002, pl. 41/3; 42/2; pl. V/4; H. Todorova (hrsg.), *Durankulak, Band II. Die prähistorischen Gräberfelder von Durankulak*, Teil 2, Katalogteil, Sofia, 2002, tabl. 27/5; 71/17; C. Bem, *Considérations sur quelques types de pièces gumelnițeniennes en cuivre*, in *Dacia N. S.*, XLVI-XLVII, 2002-2003, p. 159, fig. 23; S. Hansen, A. Dragoman, A. Reingruber, N. Benecke, I. Gatsov, T. Hoppe, F. Klimscha, P. Nedelcheva, B. Song, J. Wahl, J. Wunderlich, *Die kupferzeitliche Siedlungshügel Pietrele an der Unteren Donau. Bericht über die Ausgrabungen im Sommer 2005*, in *EurAnt*, 12, 2006, p. 41, abb. 85; S. Hansen, M. Toderaș, A. Reingruber, D. Nowacki, H. Nørgaard, D. Spânu, J. Wunderlich, *Die kupferzeitliche Siedlung Pietrele an der Unteren Donau. Bericht über die Ausgrabungen und geomorphologischen Untersuchungen im Sommer 2010*, in *EurAnt*, 17, 2011, p. 96, 99-100, fig. 78, 83-84 (and the Bibliography); S. Hansen, M. Toderaș,

association with ceramic (Fig. 10/4, 7) and bone artefacts (Fig. 10/1-3, 5-6, 8-9; 11/1-2). Among the latter ones, the flat and prismatic statuettes are both “accessorized” with metal inserts³⁶.

The metallic elements represent, mainly, body ornaments (Fig. 10), like necklaces, girdles, diadems, bracelets, earrings, as well as the more difficult to explain ribbons around the lower legs, which might figurate both a certain type of clothing accessory for legs and the depiction of magic practices (Fig. 11).

The association of *ronde bosse* representations (ceramic, stone/marble, alabaster or bone) with various elements of mineral and animal origin (copper, stone, obsidian, gems like turquoises, pearls, nacre), seems to have represented practice that was regularly employed by Neolithic-Chalcolithic farming-herding communities, even though with lower frequency, on a vast geographical area, from the Indus Valley, over Asia Anterior and to Egypt and the Balkans (Fig. 12)³⁷.

The practicalities of this symbolic association were quite diverse. The craftsmen used both inserts, like in the case of Cucuteni - *Cetățuie* find, as well as inlay and applique.

Beyond the esthetic value, the purpose of these “unions” is, in our opinion, to empower the value of the anthropomorphic “support”, to emphasize or even redefine its symbolic value. Moreover, the role of such associations could be to integrate the artefact, by these key components, with a certain mythology or ritual scenography.

A. Reingruber, J. Wunderlich, N. Benecke, I. Gatsov, E. Marinova, M. Müller, C. Nachev, P. Nedelcheva, D. Nowacki, A. Röpke, J. Wahl, S. Zäuner, *Pietrele an der Unteren Donau. Bericht über die Ausgrabungen und geomorphologischen Untersuchungen im Sommer 2011*, in *Eur.Ant.*, 18, 2012, p. 45-47, fig. 53/4-5; D. Boghian, *op. cit.*, 2011, fig. VII.

³⁶ S. Hansen *et al.*, *op. cit.*, 2011, p. 96, fig. 78/1.

³⁷ A. Radunčeva, *Kurzer vorläufiger Bericht über die Ausgrabungen in Dolnoslav*, in J. Lichardus (ed.), *Die Kupferzeit als historische Epoche*, Symposium Saarbrücken und Otzenhausen 6.-13. 11. 1988, Bonn, p. 107-110; M. Polk, A. M. H. Schuster (eds.), *The Looting of the Irak Museum*, Abrams, 2005, p. 73; S. Hansen, *Neolithic Figurines in Anatolia*, in M. Özdoğan, N. Başgelen, P. Kuniholm (eds.), *The Neolithic in Turkey. 10500-5200 BC: Environment, Settlement, Flora, Fauna, Dating, Symbols of Belief, with views from North, South, East, and West*, Istanbul, 2014, p. 269, fig. 6.

Remaining, unfortunately, at the level of interpretation hypotheses, one can only remark upon the fact that the types of artefacts analyzed in this research trace new directions for analyzing the place and the role played by the anthropomorphic plastic art in the life of prehistoric human communities. We are aware that it will never be possible to completely reconstruct the prehistoric imaginarium to which these artefacts were integral part, but we hope that the future finds, either in the field or in the storage rooms of the museums, will provide new relevant data.

Acknowledgement: Senica Țurcanu contributed to this research by means of the financial support of the National Authority for Scientific Research, CNCS-UEFISCDI, project PN-II-ID-PCE-2011-3-0885.

The authors are grateful to dr. Veaceslav Bicbaev, of the National History Museum of Moldova, dr. Măriuca Vornicu, dr. George Bodi, dr. Nicolae Buzgar, dr. Adela Kovacs, dr. Valentina Voinea, dr. Constantin-Emil Ursu, dr. Cătălin Hriban and dr. Radu-Gabriel Furnică, for the assistance provided in the investigation of this problematic.

*ASOCIERI SIMBOLICE ÎN CHALCOLITHICUL EUROPEI
SUD-ESTICE: CUPRUL ȘI PLASTICA ANTROPOMORFĂ
(Rezumat)*

În lucrare sunt trecute în revistă, în primă instanță, cele două noi tipuri de piese identificate în ultimii ani în cadrul reprezentărilor antropomorfe aparținând complexului cultural Cucuteni-Tripolie, care implică asocierea cu metalul, cu cuprul, mai exact.

Prima piesă (care provine de la Cucuteni - Cetățuie (România) și datează din faza Cucuteni A/ Tripolie B I) (Fig. 1-2), a fost inițial decorată, în zona pieptului, cu o inserție milimetrică de metal, flancată de o spirală. Cea de-a doua (care provine de la Kolomyschyna (Ucraina) și este încadrată în faza Tripolie B II/ Cucuteni A-B) (Fig. 8/2), a avut înglobat în pasta piesei, în zona abdominală, un mic fragment metalic.

Apreciem că valoarea simbolică a asocierii cu metalul a celor două artefacte este incontestabilă. Reconstituirea valențelor lor rămâne, în acest moment, din

păcate, un deziderat inaccesibil. Este evident, însă, că noile tipuri de piese jalonează noi direcții de analiză ale locului și rolului jucat de plastica antropomorfă în viața comunităților umane preistorice.

În consecință, sunt trecute în revistă câteva posibile „chei de lectură” ale acestor piese. De asemenea, sunt identificate și amintite succint și alte cazuri de asocieri simbolice ale reprezentărilor în ronde bosse (realizate din ceramică, piatră/marmură, alabastru sau os) cu diferite elemente de natură minerală sau animală (cupru, piatră (obsidian, pietre semiprețioase - turcoazele, de exemplu), perle, sidef), practică la care comunitățile agro-pastorale neo-eneolitice au recurs regulat, chiar dacă nu foarte frecvent, pe o vastă arie geografică care se întindea din Valea Indusului, peste spațiul Asiei Anterioare, ajungând chiar până în Egipt și Balcani (Fig. 10-12).

Lista ilustrației:

- Fig. 1. Statuetă antropomorfă cu inserție metalică, Cucuteni - *Cetățuie* (jud. Iași, Romania): a, foto; b, desen.
- Fig. 2. Statuetă antropomorfă cu inserție metalică, Cucuteni - *Cetățuie* (jud. Iași, Romania). Imagini microscopice: a, detalii; b, inserția metalică (cupru): produși de coroziune (tenorit, cuprit); c, halou de culoare roșie datorat produșilor de coroziune.
- Fig. 3. Analiza XRF realizată asupra inserției metalice a statuetei descoperite la Cucuteni - *Cetățuie* (jud. Iași, Romania).
- Fig. 4. Analiza XRF realizată asupra compoziției ceramice a statuetei descoperite la Cucuteni - *Cetățuie* (jud. Iași, Romania).
- Fig. 5. Ceramică pictată cu motive spiralice, cultura Cucuteni, faza A/ Tripolie B I (România): 1, capac (Scânteia); 2, vas piriform (Bălțați); 3, vas globular cu picior înalt (Pocreaca); 4, fructieră (Scânteia) (1-4, după Lazarovici *et al.*, 2009).
- Fig. 6. Artefacte decorate cu motive spiralice, cultura Cucuteni, faza A/ Tripolie B I (România): 1, pintaderă (Ariușd); 2, detaliu (aplicație) de pe un *pithos* (Scânteia), 3, masă-altar (Scânteia); 4, vas prismatic (Izvoare); 5, strachină (Trușești) (1-5, după Lazarovici *et al.*, 2009).
- Fig. 7. Artefacte decorate cu motive spiralice: 1, 3, cultura Cucuteni, faza B/ Tripolie C I; 2, Tripolie CII. 1, complex de cult (Ghelăiești, România); 2, model de sanctuar (regiunea Cherkas'ka, Ucraina); 3, vas de tip amforetă (Ghelăiești, România) (1-3, după Lazarovici *et al.*, 2009).

- Fig. 8. Statuetă antropomorfă masculină, cultura Cucuteni, faza A/ Tripolie B I (Scânteia, România); 2, statueta antropomorfă feminină, cultura Cucuteni, faza A-B/ Tripolie B II (Kolomyschyna, Ucraina) (1, după Lazarovici *et al.*, 2009; 2, după Burdo, 2014).
- Fig. 9. Statuetă zoomorfă cu inserție metalică, cultura Cucuteni, faza A/ Tripolie B I (Bulboci, raionul Soroca, Republica Moldova) (după Țurcanu *et al.*, 2016).
- Fig. 10. Plastică antropomorfă cu accesorii realizate din cupru. 1-3, 5-6, 8-9, cultura Gumelnița - Karanovo VI; 4, 7, cultura Varna II-III. 1, 3, Hotnica (Bulgaria); 2, Pietrele (România); 4, 7, Durankulak (Bulgaria); 5, Razgrad (Bulgaria); 6, 8, Karanovo (Bulgaria); 9, Căscioarele (România) (1, 3-7, după Hansen *et al.*, 2011; 2, după Hansen *et al.*, 2012; 8, după Bem, 2003; 9, după Dumitrescu, 1974).
- Fig. 11. Plastică antropomorfă cu accesorii realizate din cupru, cultura Gumelnița - Karanovo VI; 1, Pietrele (România); 2, Lovetz (Bulgaria) (1, după Hansen *et al.*, 2011; 2, on line: <http://www.gettyimages.in/detail/photo/bulgaria-sofia-natsionalen-istoricheski-high-res-stock-photography/96506450>).
- Fig. 12. Asocieri simbolice în arta plastică neolitică: 1, Urfa Balıklıgöl (Turcia), mileniul XI BC, calcar și obsidian, 2, Egiptul Predinastic, mileniul IV BC, lemn, foiță de aur și lapis lazuli; 3, Dolnoslav (Bulgaria), mileniul IV BC, lut și sîdef; 4, Tell es Sawwan (Irak), mileniul VI BC, alabastru, scoică și turcoaze (1-3, on line: <https://ro.pinterest.com>; 4, după Polk, Schuster, 2005).

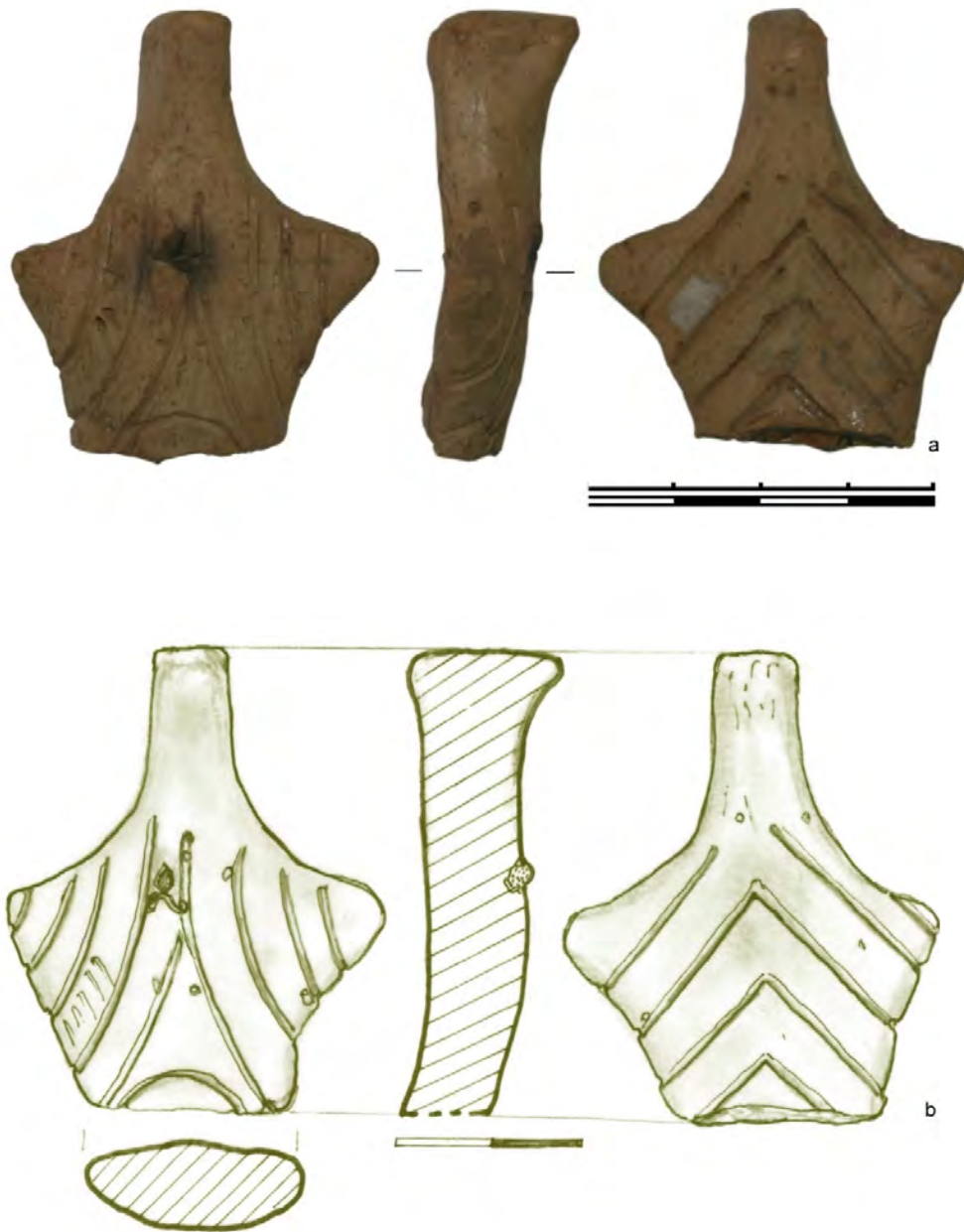

Fig. 1. Anthropomorphic statuette with metal insert found at Cucuteni - *Cetățuie* (Iași co., Romania): a, photo; b, drawing

Fig. 2. Anthropomorphic statuette with metal insert found at Cucuteni - *Cetățuie* (Iași co., Romania). Microscopic images: a, details; b, metal insert (copper): corrosion products (tenorite, cuprite); c, red halo produced by corrosion products

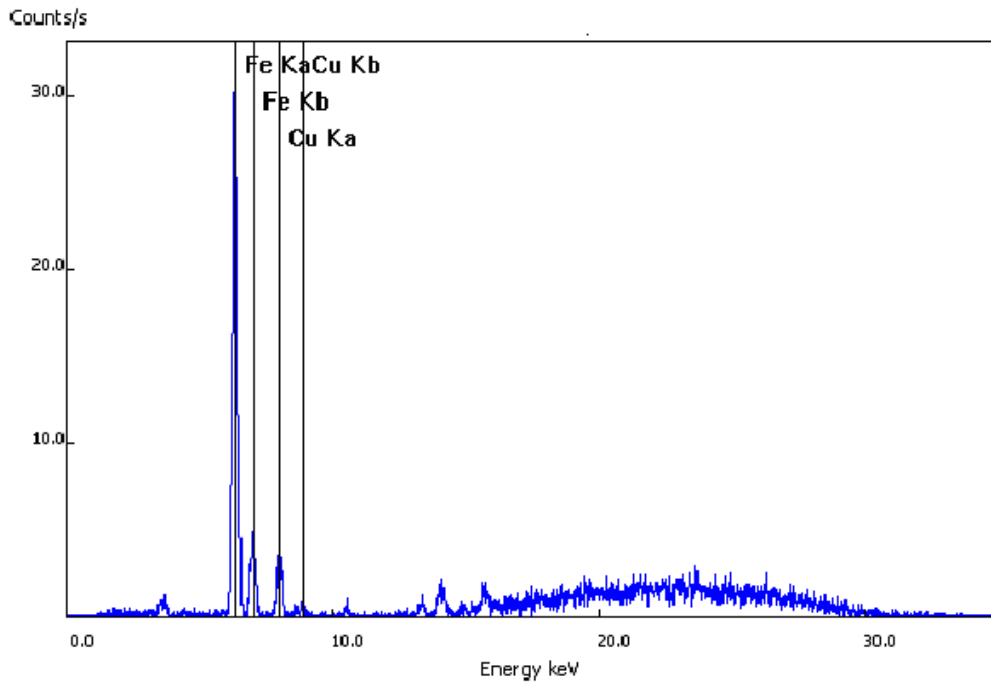

Fig. 3. XRF analysis performed on the metal insert for the anthropomorphic statuette with metal insert found at Cucuteni - *Cetățuie* (Iași co., Romania)

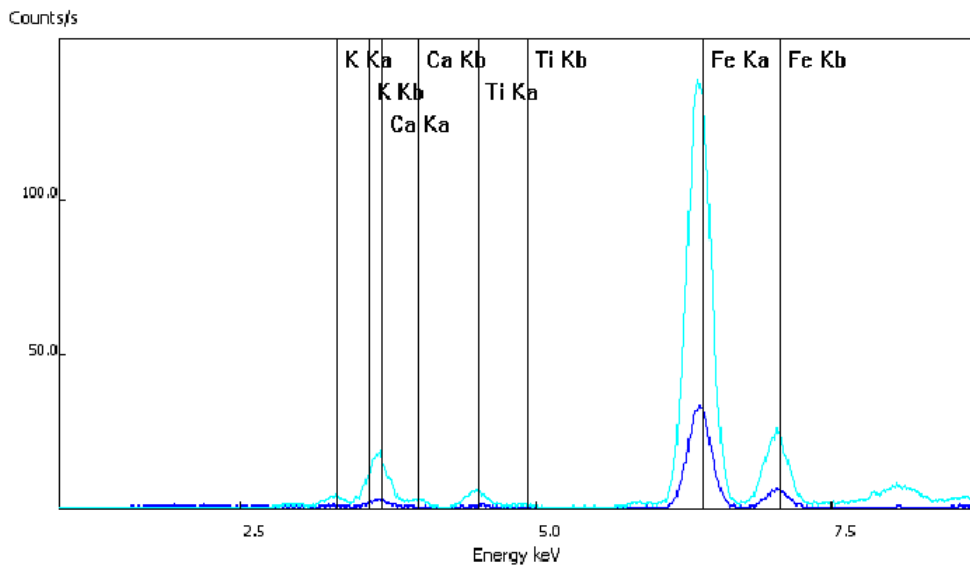

Fig. 4. XRF analysis performed on the clay composition for the anthropomorphic statuette with metal insert found at Cucuteni - *Cetățuie* (Iași co., Romania)

Fig. 5. Pottery painted with spiral motifs, Cucuteni culture, Phase A/ Tripolie B I (Romania): 1, lid (Scânteia); 2, pear-shaped vessel (Bălțați); 3, tall-stemmed globular vessel (Pocreaca); 4, "fruit platter" (Scânteia) (1-4, after Lazarovici *et al.*, 2009)

Fig. 6. Artefacts decorated with spiral motives, Cucuteni culture, Phase A/
Tripolie B I (Romania): 1, *pintadera* (Ariușd); 2, detail (applique) from a *pithos*
(Scânteia); 3, altar-table (Scânteia); 4, prismatic vessel (Izvoare); 5, dish (Trușești)
(1-5, after Lazarovici *et al.*, 2009)

Fig. 7. Artefacts decorated with spiral motives: 1, 3, Cucuteni culture, PhaseB/ Tripolie C I; 2, Tripolie CII. 1, cult complex (Ghelăiești, Romania); 2, sanctuary model (Cherkas'ka region, Ukraine); 3, amphorette-type vessel (Ghelăiești, Romania) (1-3, afterLazarovici *et al.*, 2009)

Fig. 8. Male anthropomorphic statuette, Cucuteni culture, Phase A/ Tripolie B I (Scânteia, Romania); 2, female anthropomorphic statuette, Cucuteni culture, Phase A-B/ Tripolie B II (Kolomyschyna, Ukraine) (1, after Lazarovici *et al.*, 2009; 2, after Burdo, 2014)

Fig. 9. Zoomorphic statuette with metal inserts, Cucuteni culture, Phase A/
Tripolie B I (Bulboci, Soroca district, Republic of Moldova)
(after Țurcanu *et al.*, 2016)

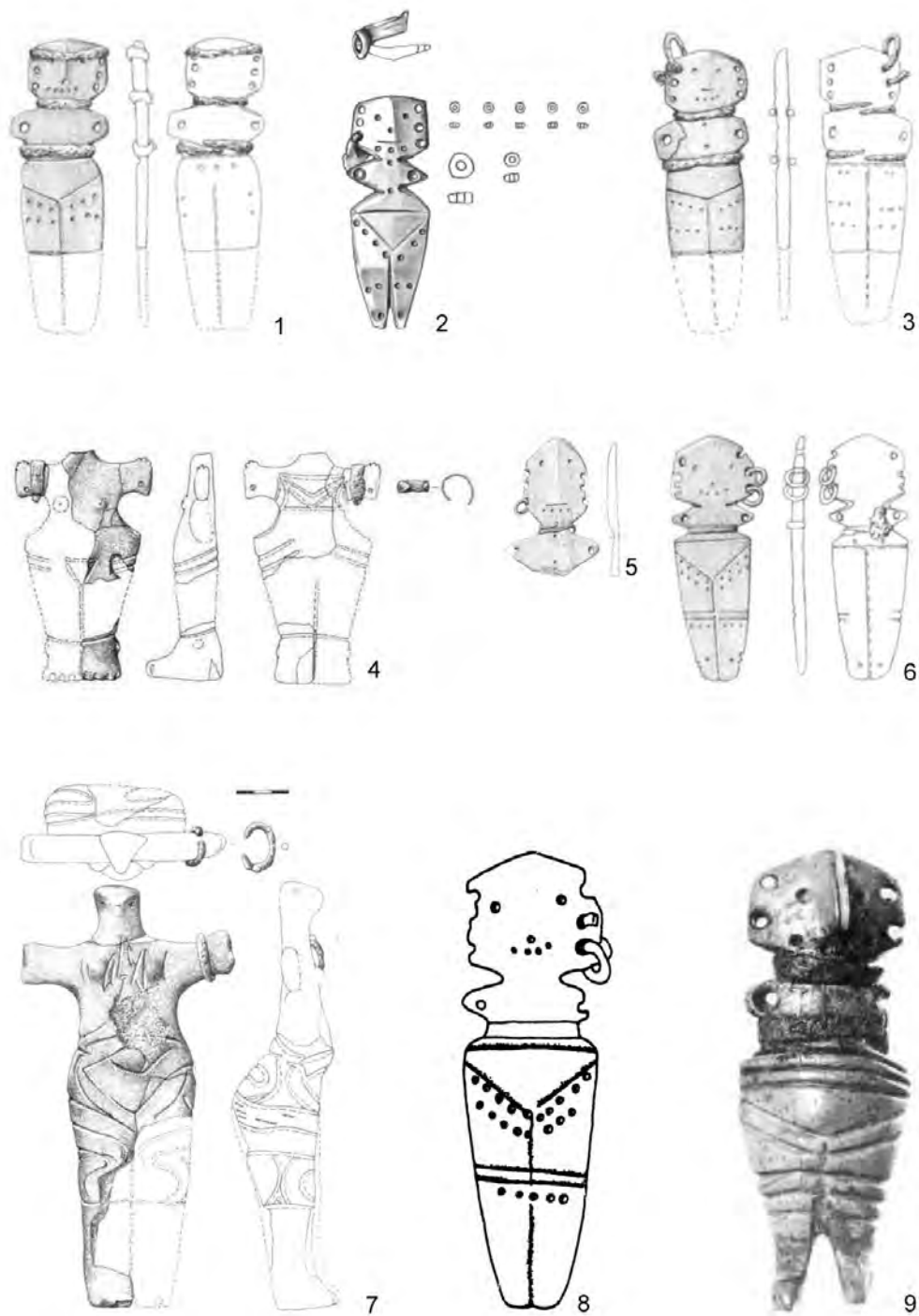

Fig. 10. Anthropomorphic plastic art with copper accessories (ornaments). 1-3, 5-6, 8-9, Gumelnița - Karanovo VI culture; 4, 7, Varna II-III culture. 1, 3, Hotnica (Bulgaria); 2, Pietrele (Romania); 4, 7, Durankulak (Bulgaria); 5, Razgrad (Bulgaria); 6, 8, Karanovo (Bulgaria); 9, Căscioarele (Romania) (1, 3-7, after Hansen *et al.*, 2011; 2, after Hansen *et al.*, 2012; 8, after Bem, 2003; 9, after Dumitrescu, 1974)

Fig. 11. Anthropomorphic plastic art with copper accessories (ornaments), Gumelnița - Karanovo VI culture; 1, Pietrele (România); 2, Lovetz (Bulgaria) (1, after Hansen *et al.* 2011; 2, on line: <http://www.gettyimages.in/detail/photo/bulgaria-sofia-natsionalen-istoritcheski-high-res-stock-photography/96506450>)

Fig. 12. Symbolic associations in Neolithic plastic art: 1, Urfa Balıklıgöl (Turkey), 11th millennium BC, limestone and obsidian; 2, pre-dynastic Egypt, 4th millennium BC, wood, gold foil and lapis lazuli; 3, Dolnoslav (Bulgaria), 4th millennium BC, clay and nacre; 4, Tell-es-Sawwan (Iraq), 6th millennium BC, alabaster, shell and turquoise (1-3, on line: <https://ro.pinterest.com>; 4, after Polk, Schuster, 2005)

CERCETĂRI ARHEOBOTANICE ÎN SITUL CUCUTENIAN RIPICENI - *HOLM/TELESCU* (JUDEȚUL BOTOȘANI, ROMÂNIA)

Mihaela DANU¹, Dumitru BOGHIAN², Aurel MELNICIUC³,
Sergiu-Constantin ENEA⁴, Andreea VORNICU⁵

Cuvinte cheie: *fitolite, Eneolitic, Cucuteni, Ripiceni - Holm/Telescu*

Keywords: *Phytoliths, Eneolithic, Cucuteni, Ripiceni - Holm/Telescu*

Introducere

Abordările multidisciplinare sunt foarte importante pentru cunoașterea trecutului uman, în ultimii ani fiind aplicate în cercetarea siturilor arheologice noi metode și tehnici de cercetare. Corelate cu datele arheologice, analizele bioarheologice oferă o înțelegere mai profundă a evenimentelor preistorice⁶. O importantă sursă de informare cu privire la paleomediu, dar și la resursele utilizate de către comunitățile preistorice în

¹ Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” din Iași, Facultatea de Biologie, Departamentul de Cercetare Științifică, IAȘI.

² Universitatea „Ștefan cel Mare” Suceava, Facultatea de Istorie și Geografie, SUCEAVA.

³ Muzeul Județean Botoșani, BOTOȘANI.

⁴ Liceul Teoretic „Ion Neculce”, TÂRGU FRUMOS.

⁵ Muzeul Județean Botoșani, BOTOȘANI.

⁶ L. Bejenaru, G. Bodi, S. Stanc, M. Danu, *Middle Holocene Landscape to the East of Carpathians: bioarchaeological considerations on the Chalcolithic site of Hoisești (Iași County, Romania)*, în *Carpathian Journal of Earth and Environmental Sciences*, 9 (4), 2014, p. 121-128; L. Bejenaru, M. Danu, S. Stanc, *Overall evaluation of biological remains discovered in the Chalcolithic site (Cucuteni culture, Vth - IVth millennia cal B.C.) of Costești (Iași County, Romania)*, în *International Journal of Conservation Sciences*, 7 (1), 2016, p. 93-100.

diferite scopuri (alimentar, construcție, ceremonial), o reprezintă datele obținute din cercetările arheobotanice (polen, fitolite, resturi carpologice). Astfel, fitolitele⁷ pot furniza date deosebit de importante pentru reconstituirea paleomediului și pot fi folosite cu succes și în paleoecologie. De asemenea, fitolitele sunt utilizate și pentru stabilirea existenței unor activități agricole (de exemplu cultivarea cerealelor), precum și pentru evidențierea unor aspecte legate de alimentația comunităților din trecut.

În acest studiu este prezentată analiza preliminară a fitolitelor extrase din sedimentul prelevat dintr-un vas descoperit în situl Ripiceni - *Holm/Telescu* (comuna Ripiceni, jud. Botoșani). Vasul aparține nivelului de locuire eneolitic Cucuteni A-B₁. Deși este o analiză punctuală, rezultatele se referă la vegetația locală, dar datele obținute pot fi puse în legătură și cu practicile referitoare la utilizarea plantelor. Menționăm faptul că acesta este primul studiu arheobotanic efectuat în situl Ripiceni - *Holm*.

Cadru fizico-geografic

Situl Ripiceni - *Holm/Telescu* (comuna Ripiceni, jud. Botoșani) se află în Depresiunea Prutului mijlociu (NE României), la 46 km NE de municipiul Botoșani, în partea de NE a satului Ripiceni Noi⁸ (coordonate geografice – 47°57'18,60" N; 27°09'05,83" E; elevație 94,5 m), pe malul drept al Prutului (actualul lac de acumulare al nodului hidroenergetic de la Stâncă-Costești), la 1,250 km NE de biserica din localitate și 1,2 km SE de situl Ripiceni - *Stâncă*⁹. Azi, partea păstrată din sit (aprox. 10,5 ha din cele

⁷ Fitolitele sunt resturi de natură silicioasă, care se formează în sau între celulele vegetale.

⁸ Satul Ripiceni Vechi era situat pe malul Prutului, la SE de amplasamentul actual (vechiul sat Ripiceni Fabrică) și a fost mutat, împreună cu alte șase sate (Movila Ruptă, Lehnești, Cinghinia, Popoia, Bold și Râșca), dezafectate odată cu amenajarea lacului de acumulare Stâncă - Ștefănești (România) – Costești (Republica Moldova), în anii 1974-1979.

⁹ A. Melniciuc, D. Boghian, *Locul stațiunii Ripiceni - punctul La Holm (La Telescu) în contextul fazei Cucuteni A-B*, în *Forum Cultural*, Anul X (39), nr. 4, decembrie 2010, p. 6-9; D. Boghian, A. Melniciuc, M.-D. Vornicu, A. Vornicu, *Ripiceni, com. Ripiceni, jud. Botoșani. Punct: Holm (La Telescu). Cod sit: 38740.03*, în *CCAR. Campania 2011*, 2012, p. 268-269, 451; D. Boghian, A. Melniciuc, S.-C. Enea, I. Ignat, M.-D. Vornicu, A. Vornicu, L. Pricop, Al. Gafincu, R.-G. Furnică, B.-P. Niculică, *Ripiceni. Punct: Holm (La Telescu)*, în *CCAR. Campania 2012*, 2013, p. 204-205, 370; D. Boghian, S.-C. Enea,

circa 20-25 ha inițiale) ocupă panta domoală de VNV a Dealului Holm (3-5° înclinare VSV și NNV), prezentându-se ca un revers de cuestă, ca urmare a eroziunilor hidrice laterale și creșterii nivelului luciului de apă (de la 68-69 m alt. absolută, înainte de construcția barajului Stânca-Costești, la 85-89 m, după 1978, în funcție de evoluția regimului hidrologic). Întreaga pantă nord-nord-estică a Dealului Holm a fost distrusă, devenind un versant abrupt, puternic erodat, nestabilizat (5-10 m altitudine relativă), reducând semnificativ suprafața sitului preistoric, orice inundație majoră continuând deteriorările.

Din punct de vedere geomorfologic, așezarea preistorică de la Ripiceni - *Holm/Telescu* se află amplasată pe terasa a II-a a Prutului mijlociu, care avea, înainte de construirea barajului de la Stânca-Costești, o altitudine relativă de 20-30 m și o altitudine absolută de 100 m (cu soclu sarmațian-buglovan de 8-10 m grosime și o cuvertură aluvionară cuaternar-pleistocenă (QP3) de 3-15 m grosime¹⁰).

A. Melniciuc, E. Gh. Setnic, D. Ciucălău, A. Kovács, A. Asăndulesei, D.-I. Stigleț, *Ripiceni, com. Ripiceni, jud. Botoșani, Punct: Holm/Telescu*, în *CCAR. Campania 2015, 2016*, p. 70-72, 346-351, fig. 1-6; D. Boghian, S.-C. Enea, R.-G. Pîrnău, A. Melniciuc, *Încercare de reconstituire a evoluției peisajului preistoric în Depresiunea Prutului Mijlociu, microzona sitului cucutenian de la Ripiceni - Holm, județul Botoșani (Partea I)*, în *ArheoVest*, Nr. III, *In Memoriam Florin Medeleț, Interdisciplinaritate în Arheologie și Istorie, Timișoara, 28 noiembrie 2015*, Vol. 2: *Metode Interdisciplinare și Istorie*, Asociația „ArheoVest” Timișoara, JATEPress, Szeged, 2015, p. 621-661; D. Boghian, S.-C. Enea, R.-G. Pîrnău, A. Melniciuc, A. Asăndulesei, F.-A. Tencariu, *Încercare de reconstituire a evoluției peisajului preistoric în Depresiunea Prutului Mijlociu, microzona sitului cucutenian de la Ripiceni-Holm, județul Botoșani (Partea a II-a)*, în *ArheoVest*, Nr. IV, 2016, sub tipar.

¹⁰ V. Băcăuanu, V. Chirica, *Corrélations géomorphologiques-archéologiques dans le secteur épigénétique de la vallée du Prut*, în V. Chirica (ed.), *La gènesè et l'évolution des cultures paléolithiques sur le territoire de la Roumanie*, BAI II, Iași, 1987, p. 87-96; Al. Păunescu, *Ripiceni - Izvor. Paleolitic - Mezolitic. Studiu monografic*, Ed. Academiei, București, 1993, p. 18-19.

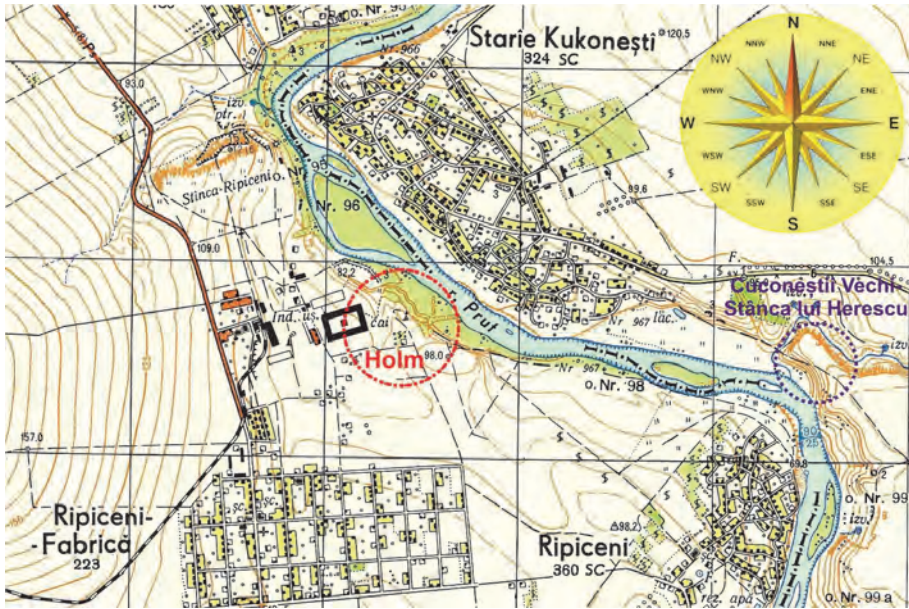

Fig. 1. Amplasamentul sitului Ripiceni - *Holm* (Cucuteni A-B), înainte de construirea barajului Stânca-Costești¹¹

Context arheologic

După primele cercetări periegetice și de sondaj¹², au fost realizate, începând cu anul 2010, investigații de diagnostic arheologic (sondaje 2010-2012), săpături sistematice (2015-2016) și scanări magnetometrice (2012, 2015-2016)¹³, punându-se în evidență planimetria generală a sitului, care reprezintă, deocamdată, cea mai mare așezare cucuteniană identificată între Carpați și Prut, precum și investigarea unor complexe din sectorul sud-estic al acestuia, care au verificat datele geo-fizice și au furnizat detalii arheologice referitoare la stratigrafia locuirilor din așezare.

¹¹ Extras din Harta topografică 1:25000, Ministerul Forțelor Armate ale R. P. R., Marele Stat Major, foaia L-35-7-A-b, RIPICENI, ediția I, 1974. Mulțumim d-lui lector dr. Alexandru-Ionuț Cristea (Departamentul de Geografie, Universitatea „Ștefan cel Mare” Suceava) pentru materialul cartografic pus la dispoziție.

¹² N. Zaharia, M. Petrescu-Dimbovița, Al. Păunescu, P. Șadurschi, V. Chirica, Gh. Stanciu (Liceul de Artă Botoșani), Maria Diaconescu (sondaj 2006) (A. Melniciuc, D. Boghian, *op. cit.*, p. 6).

¹³ Vezi nota 9 *supra*.

Prin săpături arheologice (385 m²), au fost investigate locuințele din cel mai bogat nivel de ocupare, Cucuteni A-B₁ (cca. 4200-4100 BC): L 1/2010 (în SI și SII), L 2 și L 3/2012 (în cas. I, 9 x 11 m), L 4/2015 (în cas. II, 10 x 10 m), L 5-7/2016 (în secțiunea IV/2016, 35 x 3 m), dar au fost evidențiate dovezi de locuire și de la sfârșitul epocii bronzului (Cultura Noua, faza a II-a, cca. 1400-1200 BC), de la începutul epocii fierului (Cultura Hallstatt-ului canelat est-carpatic, Grupul Corlăteni, cca. 1200-1000 BC) și din Cultura Sântana de Mureș-Černjachov (sec. III-IV p. Chr.).

Fig. 2. Ripiceni - *Holm*. 1. Prutul mijlociu în dreptul sitului;
2-4. Detalii ale locuinței 4/2015 (foto S.-C. Enea)¹⁴

¹⁴ D. Boghian, S.-C. Enea, R.-G. Pîrnău, A. Melniciuc, *op. cit.*, fig. 11.

Analiza fitolitelor

Material și metodă. Câteva grame de sediment (4,55 g) au fost prelevate din interiorul unui vas (pahar) întregibil. Acesta a fost descoperit în complexul gospodăresc din jurul vetrei 4/2015 din interiorul camerei de NV/bucătărie (?) a locuinței L 4/2015, SV, carou 7b, -0,45 m. Vasul aparține nivelului de locuire eneolitic, Cucuteni A-B₁ (etapa de început, aprox. 4200-4100 cal BC). Fitolitele au fost extrase utilizând protocolul chimic standard: decarbonatarea și filtrarea sedimentului, deflocularea argilelor, oxidarea materiei organice, clătirea și uscarea în vederea separării densimetrice. Pentru separarea densimetrică s-a utilizat polytungstat de sodiu cu densitatea de 2,35. Fitolitele au fost observate la un microscop optic (marire 400x), mediul de montare fiind constituit din câteva picături de ulei de imersie. Eșantionul s-a dovedit a fi foarte bogat în fitolite. Pentru identificarea acestora am luat în considerare mai multe sisteme de clasificare¹⁵, dar și ICPN¹⁶.

Rezultate și discuții. Am identificat peste 450 de fitolite pe care le-am grupat în 7 morfotipuri: elongate, elongate dendritic, acicular, short-acicular, rondel și trapeziform, trapeziform sinuate și globular (Fig. 3).

¹⁵ P. C. Twiss, E. Suess, R. Smith, *Morphology classification of grass phytoliths*, in *Proceedings of the Soil Science Society of America*, 33, 1969, p. 109-115; S. Mulholland, *Grass opal phytolith production: A basis for archaeological interpretation in the northern plains*, în *Archaeobotany through Phytolith Analysis Symposium, Annual Meeting of the Soc. Amer. Archaeology (Abstracts), The Phytolitharian Newsletter*, 6 (1), 1989, p. 4; G. Fredlund, L. Tieszen, *Modern phytoliths assemblages from the North American Great Plains*, în *Journal of Biogeography*, 21 (3), 1994, p. 321-335.

¹⁶ ICPN – International Code for Phytolith Nomenclature; M. Madella, A. Alexandre, T. Ball (ICPN Working Group), *International code for phytolith nomenclature 1.0.*, în *Annals of Botany*, 96 (2), 2005, p. 253-260.

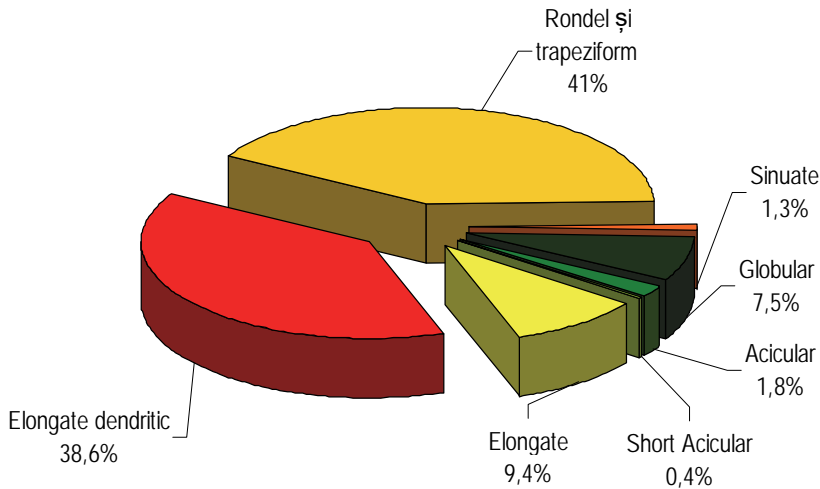

Fig. 3. Spectrul fitolitelor de la Ripiceni - *Holm* – eșantion prelevat din vasul descoperit în jurul vetrei 4/2015 din interiorul camerei de NV/bucătărie (?) a locuinței L 4/2015, SV, carou 7b, -0,45 m)

Tipurile elongate, acicular și short acicular se formează mai ales în celulele epidermice lungi ale gramineelor¹⁷. Fitolitele de tip trapeziform sinuate și cele de tip rondel și trapeziform se formează exclusiv în celulele epidermice scurte ale gramineelor. Pe baza lor, pot fi identificate subfamiliile principale ale familiei Poaceae¹⁸. Fitolitele de tip rondel și sinuate se găsesc cu precădere în taxoni aparținând subfamiliei Pooideae¹⁹. Fitolite de tip acicular și short-acicular pot proveni de la graminee (Poaceae), dar și de la taxoni încadrați în familii precum Asteraceae,

¹⁷ P. C. Twiss, E. Suess, R. Smith, *op. cit.*; S. Mulholland, *op. cit.*; G. Fredlund, L. Tieszen, *op. cit.*; D. Piperno, *Phytolith Analysis: An Archaeological and Geological Perspective*, Academic Press, San Diego, 1988.

¹⁸ P. C. Twiss, E. Suess, R. Smith, *op. cit.*; G. Fredlund, L. Tieszen, *op. cit.*

¹⁹ P. C. Twiss, E. Suess, R. Smith, *op. cit.*; S. Mulholland, *op. cit.*; D. Brown, *Prospects and limits of a phytolith key for grasses in the central United States*, în *Journal of Archaeological Science*, 11 (4), 1984, p. 345-368.

Boraginaceae sau Urticaceae²⁰. Fitolitele de tip globular sunt considerate ca fiind caracteristice dicotiledonatelor²¹. Am identificat și fitolite de tip dendritic, acest morfotip fiind frecvent utilizat ca și indicator al inflorescențelor de graminee prezente în siturile arheologice²².

Analiza fitolitelor a evidențiat dominarea fitolitelor de tip rondel și trapeziform (41%). Deci, foarte probabil, taxoni din subfamilia Pooideae dețineau un loc important în peisajul vegetal din aria sitului cucutenian. În afară de numeroase specii spontane, această subfamilie cuprinde și cereale precum: grâul (*Triticum*), orzul (*Hordeum*), ovăzul (*Avena*), secara (*Secale*). Pe locul secund se situează fitolitele de tip dendritic (peste 38%). Cel mai probabil, prezența acestui morfotip în această proporție se datorează unui aport intenționat de graminee în vas. Astfel, ținând cont atât de procentajul înregistrat, cât și de contextul în care a fost descoperit acest vas, se poate afirma faptul că acest tip de fitolite provine de la graminee cultivate (cereale). Spectrul fitolitelor este completat de tipul elongate care înregistrează o valoare mai modestă (puțin peste 9%). Prezența dicotiledonatelor este atestată prin fitolitele de tip globular, care reprezintă sub 8% din total. Valori mult mai mici realizează fitolitele de tip acicular (sub 2%) și short-acicular (sub 0,5%).

²⁰ D. Piperno, *Phytoliths: A Comprehensive Guide for Archaeologists and Paleocologists*, AltaMira Press, New York, 2006.

²¹ S. Bozarth, *Classification of opal phytoliths formed in selected Dicotyledons native to the Great Plains*, în G. Rapp, S. Mulholland (eds.), *Phytoliths Systematics, Emerging Issues*, Plenum Press New York, 1992, p. 193-214; A. Alexandre, J.-D. Meunier, A.-M. Lézine, A. Vincens, D. Schartz, *Phytoliths: indicators of grassland dynamics during the late Holocene in intertropical Africa*, în *Paleogeography, Paleoclimatology, Paleoecology*, 136, 1997, p. 213-229; R. M. Albert, O. Lavi, L. Estroff, S. Weiner, A. Tsatskin, A. Ronen, S. Lev-Yadun, *Mode of occupation of Tabun Cave, Mt Carmel, Israel during the Mousterian period: a study of the sediments and phytoliths*, în *Journal of Archaeological Science*, 26 (10), 1999, p. 1249-1260; C. Delhon, A. Alexandre, J.-F. Berger, S. Thiébaud, J.-L. Brochier, J.-D. Meunier, *Phytolith assemblages as a promising tool for reconstructing Mediterranean Holocene vegetation*, în *Quaternary Research*, 59, 2003, p. 48-60.

²² M. Madella, *Understanding archaeological structures by means of phytolith analysis: a test from the Iron Age site Kilise Tepe-Turkey*, în J.-D. Meunier, F. Colin (eds.), *Phytoliths - Applications in Earth Science and Human History*, A. A. Balkema Publishers, Lisse, Abington, Exton (PA), Tokyo, 2001, p. 173-182.

Luând în considerare toate aceste rezultate, se poate afirma faptul că spectrul fitolitelor conservate în acest vas reprezintă rezultatul unui aport intenționat de material vegetal. Probabil vasul era folosit pentru păstrarea unei cantități mici de cereale, care ar fi urmat să fie utilizată la prepararea mâncărilor.

Concluzii

În ceea ce privește vegetația din aria sitului, analiza fitolitelor evidențiază faptul că aceasta era dominată, cel mai probabil, de graminee spontane, la care se adăugau alte erbacee (cum ar fi specii din Asteraceae, Boraginaceae, Urticaceae). Prezența modestă a arborilor în zona sitului este atestată de fitolitele de tip globular. Procentajul foarte mare de fitolite de tip dendritic demonstrează prezența cerealelor în sit și, implicit, practicarea activităților agricole de către comunitatea cucuteniană de la Ripiceni - *Holm/Telescu*.

Acknowledgement: Această lucrare a fost finanțată de Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” din Iași, în cadrul proiectului nr. GI-2015-01, competiția *Granturi pentru tinerii cercetători ai UAIC*.

*ARCHAEOBOTANICAL RESEARCH IN THE CUCUTENI SITE OF
RIPICENI - HOLM/TELESCU (BOTOȘANI COUNTY, ROMANIA)
(Abstract)*

The study presents the results of phytolith analysis of a soil sample from the Cucuteni A-B site of Ripiceni - Holm/Telescu (Botoșani County, Romania). The sample was taken from a cup-like vessel found near the fireplace of dwelling no. 4 excavated during the 2015 campaign. Within the rich phytolith assemblage, seven morphotypes were identified. The rondel and trapeziform types, and dendritic phytoliths are dominant, while the globular morphotype is represented by a small percentage. The distribution of phytoliths indicates that the vegetation in the site's area was consisting of mainly spontaneous grasses supplemented by herbaceous plants. Also, the high presence of dendritic phytoliths is an indicator on the one hand that agricultural activities were practiced by the community, and

on the other hand that this particular cup-like vessel was used for storing or transferring small quantities of cereals.

List of Illustrations:

- Fig. 1. Positioning of the Ripiceni - *Holm* site (Cucuteni A-B), prior to the construction of the Stâncă - Costești dam.
- Fig. 2. Ripiceni - *Holm*. 1. Middle course of the Prut River, near the site; 2-4. Details of the dwelling 4/2015 (photo by S.-C. Enea).
- Fig. 3. Phytolith spectra from Ripiceni - *Holm* – sample collected from the pot found near hearth 4/2015 inside the NW chamber/kitchen (?) of the dwelling L 4/2015, SW, square 7b, - 0,45 m).

OBSERVAȚII PRIVIND FUNCȚIONALITATEA UNOR PIESE DIN TEZAURUL DE LA STÂNCEȘTI, COMUNA MIHAI EMINESCU, JUD. BOTOȘANI

Alexandru BERZOVAN¹

Cuvinte cheie: *Tezaurul de la Stâncești, arta scitică, prometopidia, aplică de scut, piesă de harnașament, Witaszkowo*

Keywords: *Stâncești hoard, Scythian Art, prometopidia, shield applique, harness piece, Witaszkowo*

Introducere

Între anii 1960-1970, un colectiv condus de către Adrian C. Florescu a efectuat săpături în cele două mari cetăți de pământ de la Stâncești. Cu această ocazie, sub dărâmăturile locuinței II din Cetatea II a fost descoperit un tezaur cu piese din bronz, aur și fier. Acestea se aflau într-un vas de lut depus într-o nișă amenajată în podină².

În componența tezaurului se aflau opt artefacte: o aplică zoomorfă din aur de mari dimensiuni, două aplici de aur de dimensiuni mai mici, alte două aplici din bronz, două psalii din aliaj de bronz cu argint și o zăbală de fier fragmentară. Tezaurul, amplu discutat în literatura de specialitate³, reprezintă un set de certă tradițiune scitică care în împrejurări istorice insuficient elucidate a ajuns în mediu getic.

¹ Academia Română, Filiala Iași – Institutul de Arheologie, IAȘI.

² A. Florescu, S. Rață, *Complexul de cetăți traco-getice (sec. VI-III î. e. n.) de la Stâncești - Botoșani*, în *Studii și Materiale*, Suceava, 1969, p. 15.

³ *Ibidem*, p. 15; A. Păunescu, P. Șadurschi, V. Chirica, *Repertoriul arheologic al județului Botoșani*, I, București 1976, p. 176-177; S. Burda, *Tezaure de aur din România*, Ed. Meridiane, București, 1979, p. 67, 72; M. Gramatopol, *Tezaurul de la Stâncești*, în *MI*, XVIII, 11 (212), 1984, p. 27-28; I. H. Crișan, *Spiritualitatea geto-dacilor. Repere istorice*,

Prin acest studiu ne-am propus să discutăm – din punct de vedere al funcționalității – trei dintre piesele acestui tezaur: aplica de aur zoomorfă și cele două aplici de bronz.

Descrierea pieselor

Aplica zoomorfă (Pl. 1/1) a fost îngrijit lucrată dintr-o foaie subțire de aur, probabil prin presare pe un tipar de lemn. Ea fost așezată peste un suport dintr-un material mai rezistent (lemn?). Fixarea foii de aur modelate s-a făcut cel mai probabil prin îndoirea sa de jur împrejurul respectivului suport. Cu privire la animalul redat, există două opinii: fie este vorba de un animal fabulos, cu cap de mistreț, trup de pește și coadă asemănătoare celei a păsărilor, fie, după alte opinii, ar fi vorba doar de un simplu pește⁴. În ce privește dimensiunile, acestea sunt după cum urmează: lungimea totală 47,8 cm, lățimea maximă în zona mediană este de 9,6 cm⁵, greutatea fiind de cca. 100 de grame.

Piesa a beneficiat de două seturi de analize metalografice. Primul a fost efectuat de către Axel Hartmann de la Muzeul din Stuttgart și a relevat un conținut de 59,3% aur, 40% argint, 0,70% cupru și mai puțin

Ed. Albatros, București, 1986, p. 358; S. Haimovici, *Observații cu privire la motivul animalier în toreutica traco-geto-dacă*, în *TD*, XIII, 1992, 1-2, p. 180; B. Kull, *Tod und Apotheose. Zur Ikonographie in Grab und Kunst der jüngeren Eisenzeit an der unteren Donau und ihrer Bedeutung für die Interpretation von „Prunkgräbern“*, în *Ber.RGK*, 78, 1997, p. 258-259; S. Teodor, *Regiunile est-carpătice ale României în secolele V-II î. d. Hr. Considerații generale și repertoriu arheologic*, Ed. Vavila Edinf SRL, București, 1999, p. 45; T. Arnăuț, *Vestigii ale sec. VII-III a. Chr. în spațiul de la răsărit de Carpați*, Universitatea de Stat din Moldova, Chișinău, 2003, p. 124; D. Măndescu, *Cronologia perioadei timpurii a celei de-a doua epoci a fierului (sec. V-III a. Chr.) între Carpați, Nistru și Balcani*, Ed. Istros, Brăila, 2010, *Catalog*, p. 149; A. Florescu, M. Florescu, *Cetățile traco-getice din secolele VI-III a. Chr. de la Stănțești (jud. Botoșani)*, Ed. Cetatea de Scaun, Târgoviște, 2012, p. 70-78; G. Trohani, *Arta aurului și argintului în spațiul carpato-dunărean în secolele VI-III a. Chr.*, în R. Oanță-Marghitu (ed.), *Aurul și Argintul Antic al României. Catalog de expoziție*, Muzeul Național de Istorie a României, București, 2013, p. 67; A. Rustoiu, *Of Horses and Man... A Late Iron Age Gold Applique from Vețel (Hunedoara County, Romania)*, în *Arch. Bulgarica*, XIX, 3, 2015, p. 55-56.

⁴ S. Haimovici *op. cit.*, p. 180; V. Sîrbu, G. Florea, *Imaginar și imagine în Dacia preromană*, Ed. Istros, Brăila, 1997, p. 82-83.

⁵ A. Florescu, M. Florescu, *op. cit.*, p. 70-71.

de 0,01 urme de bismut⁶. Al doilea a fost realizat de către Daniela Stan și Bogdan Constantinescu, cu rezultate similare: 60,9% aur, 37,6% argint, 0,2% cupru și 0,6% fier în zona ochiului, respectiv 58,4% aur, 39,1% argint, 0,2% cupru și 0,5% fier în zona cozii⁷. Acest tip de aliaj, cunoscut sub numele de *electrum*, cu o cantitate foarte mare de argint, este specific Munților Caucaz și Anatoliei estice⁸. Așadar, analizele metalografice confirmă pe deplin observațiile tipologice și stilistice – piesa provine dintr-un areal cultural răsăritean.

Cele două aplici din bronz (Pl. 1/2. A, B) prezintă dimensiuni aproape egale: lungime de 27,4 cm pe coardă și o lățime cuprinsă între 8-10,4 cm⁹. Curbura părții lor inferioare este orientată spre stânga, respectiv spre dreapta, dovadă că se utilizau cel mai probabil în pereche. În ceea ce privește sistemul de prindere, în partea superioară se observă două rânduri paralele alcătuite din câte 7 orificii fiecare, la distanță de câte 0,6 cm unul de celălalt. Este limpede că partea superioară a celor două aplici se fixa în această zonă pe un suport, partea inferioară rămânând liberă. Piesele au fost ornamentate prin repusaj, dar decorul lor nu este întru totul identic, lăsând impresia unei execuții neglijente. După cunoștințele noastre nu s-au efectuat analize metalografice asupra acestor piese.

Discuții

În baza formei și a analogiilor, aplica zoomorfă a fost în general interpretată ca fiind un *prometopidion*¹⁰, opinie întărită și de prezența pieselor de harnașament în tezaur. Forma alungită, modul de fixare pe

⁶ A. Hartmann, *Ergebnisse der spektralanalytischen Untersuchung vor und frühgeschichtlicher Goldfunde aus rumänischen Boden*, în *Germania*, 67, 1978, p. 5-10.

⁷ D. Stan, B. Constantinescu, *Analiza compozițională a unor artefacte geto-dacice de aur găsite în Muntenia și Moldova*, în S. Forțiu, A. Cîntar, D. Micle (eds.), *Arhevest II. In Honorem Gheorghe Lazarovici. Interdisciplinaritate în Arheologie*, JATEPress Kiadó, Szeged, 2014, p. 674, Tab. 4.

⁸ A. Florescu, M. Florescu, *op. cit.*, p. 71; D. Stan, B. Constantinescu, *op. cit.*, p. 674.

⁹ A. Florescu, M. Florescu, *op. cit.*, p. 72.

¹⁰ De pildă: M. Gramatopol, *op. cit.*, p. 27; B. Kull, *op. cit.*, p. 259; D. Măndescu, *op. cit.*, *Catalog*, p. 149; A. Florescu, M. Florescu, *op. cit.*, p. 73; G. Trohani, *op. cit.*, p. 67.

suportul de lemn ca și unele analogii¹¹ – au reprezentat tot atâtea argumente în acest sens. Cu toate acestea, o privire mai atentă relevă caracterul problematic al acestor interpretări ce au neglijat un aspect fundamental: *dimensiunile* piesei de la Stâncești.

Prometopidia sunt bine atestate în mediul scitic unde evoluează de la simple ornamente triunghiulare de mărimi reduse spre piese cu lungimi de 30-40 de cm¹² (Pl. 2/1). Se cunosc piese și mai mari, precum aplica de la Bolshaya Tsimbalka cu o lungime de 41,4 cm¹³; dar toate piesele de peste 30 de cm prezintă forme bine adaptate anatomiei calului. Ori dacă aplica zoomorfă de la Stâncești, la cei 47,8 cm lungime pe care-i are, ar fi fost într-adevăr așezată pe fruntea unui cal, acesta ar fi trebuit să fie un exemplar de o masivitate cu totul ieșită din comun. Să fi deținut căpetenia căreia i-a aparținut tezaurul un cal într-atât de „năzdrăvan”? Puțin probabil, judecând după măsurătorile efectuate de arheozoologi asupra exemplarelor din epocă¹⁴. Așadar, suntem nevoiți să căutăm alte posibile explicații cu privire la funcționalitatea acestei piese.

Posibile indicii ar veni din analiza unei analogii apropiate ca aspect și mărime¹⁵ – piesa de aur de forma unui pește (Pl. 3/1) descoperită la Witaszkowo (Vettersfelde)¹⁶, pe teritoriul actual al Poloniei. Aceasta

¹¹ Aplica frontală de la Solokha ce redă doi pești, cu o lungime de 38,8 cm, a fost la rândul ei aplicată pe un suport de lemn (E. Jacobson. *The Art of the Scythians. The Interpenetration of Cultures at the Edge of the Hellenic World*, E. J. Brill, 2005, p. 272).

¹² V. А. Илинская, *Скифы днепростого лесостепного левобережья*, Наукова Думка, Киев, 1968, p. 122.

¹³ E. Jacobson, *op. cit.*, fig. 141-143.

¹⁴ Vezi de pildă S. Bököny, *History of domestic mammals in central and eastern Hungary*, Budapesta, 1974, *passim*; S. Haimovici, *Caractéristiques des chevaux des gètes decouvertes dans la necropole de Zimnicea*, în *Dacia*, N. S., XXVII, 1983, p. 79-107; S. Haimovici, C. Tarcan-Hrișcu, *Unele particularități morfologice ale unui craniu de cal descoperit în cetatea geto-dacică de la Butuceni (Republica Moldova)*, în *ArhMold*, XIX, 1996, p. 306-310.

¹⁵ V. Sîrbu, G. Florea, *op. cit.*, p. 82.

¹⁶ Despre acest tezaur vezi și P. Alexandrescu, *Zum goldenen Fisch von Witaszkowo (ehem. Vettersfelde)* în C. Becker (ed.), *Chrónos, Beiträge zur prähistorischen Archäologie zwischen Nord- und Südosteuropa. Festschrift für Bernhard Hänsel*, Internationale Archäologie Studia Honoria 1, Espekamp, 1997, p. 683-684; L. D. Nebelsick, *Ryba*

prezintă următoarele dimensiuni: 41 cm lungime, 15 cm lățime, greutate de 608,5 grame¹⁷. Și această piesă a fost interpretată de către unii autori ca un *prometopidion*¹⁸; cu toate acestea, analizele metalografice efectuate au relevat pe partea dorsală a piesei urme de rugină, sugerând că aplica fost montată pe un suport de fier – poate pe lamelele unui scut¹⁹. Dacă este să luăm în discuție și masivitatea piesei în sine, foarte greu de montat pe fruntea unui cal, interpretarea ei ca aplică de scut apare ca cea mai plauzibilă soluție²⁰.

Aplicile de scut din mediul scitic cunosc o largă varietate de forme și dimensiuni. Cele mai frecvente sunt piesele masive (lungimi de 30-40 cm) ce redau cervidee și alte animale terestre reale și fantastice, precum cele descoperite la Mezökeresztes - *Zöldhalompuszta* și *Tapiószentmárton* (Ungaria)²¹, Kelermes²², Kul – Oba (Federația Rusă)²³ etc. În schimb, aplicile de scut ce redau pești prezintă dimensiuni mai reduse: cea din tumulul 12 de la Ordzhonikidze (Ucraina), realizată din bronz (Pl. 2/2), are o lungime de 27 cm²⁴, cea de la Volkovtzy (Ucraina) de 28,4 cm²⁵

wpuszczona do wody: historyczny i kulturowy kontekst „Skarbu Vetterfelda”, în A. Jaszewska, A. Michalak (eds.), *Woda - Zywiol Ujarzmiony i Nieujarzmiony*, Stowarzyszenie Naukowe Archeologów Polskich Oddział Lubuski, Zielona Gora, 2015, p. 123-152.

¹⁷ Z. Bukowski, *The Scythian Influence in the area of the Lusatian Culture*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1977, p. 134.

¹⁸ *Ibidem*, p. 139-141.

¹⁹ Despre scuturile cu lamele de fier din mediul scitic, vezi E. B. Черненко, *Скитский Дохлак*, Наукова Думка, Киев, 1968, p. 107-110; E. V. Černenko, *Die Schutzwaffen der Skythen*, Prähistorische Bronzefunde, III, 2, Franz Steiner Verlag, Stuttgart, 2006, Taf. 36-39. Ele se utilizau alături de alte tipuri de scuturi, de lemn, de răchită, etc.

²⁰ A. Rieth, *Skythische Schildzeichen*, în *PZ*, 46, 1971, p. 112; Z. Bukowski, *op. cit.*, p. 140.

²¹ J. Chochorowski, *Die Veckerzug-Kultur. Charakteristik der Funde*, Uniwersytet Jagiellonski, Krakow, 1985, p. 106-107, Abb. 34.

²² E. Jacobson, *op. cit.*, fig. 122.

²³ *Ibidem*, fig. 124.

²⁴ E. B. Черненко, *op. cit.*, рис. 57.

²⁵ V. A. Илинская, *op. cit.*, p. 124; Z. Bukowski, *op. cit.*, p. 141; I. Lebedynsky, *Les Scythes*, Editions Errance, Paris, 2010, p. 258.

(Pl. 3/2). Aplici pisciforme din bronz, de mărimi și mai mici (cca. 7 cm lungime) apar și în mediul sarmatic timpuriu, de pildă la Ak-Bulak (Kazahstan)²⁶. S-ar putea obiecta – pe bună dreptate – că diferența dintre dimensiunile pieselor de la Witaszkowo și Stâncești și aceste analogii din mediul nord-pontic implică funcționalități diferite – trebuie însă să ținem cont că pe un scut suprafața utilizată este mult mai mare, neexistând niciun fel de „limite anatomice” cum ar fi în cazul montării pieselor pe fruntea unui cal.

În ce privește cele două piese din bronz de la Stâncești, situația este mai complicată din lipsă de analogii²⁷. În orice caz, interpretarea lor drept cnemide, pe care o regăsim în unele studii²⁸ este evident eronată, ținând cont de forma și dimensiunile pieselor. Destul de tentantă ar putea fi interpretarea lor drept obrăzare ale unui coif; dar sistemul de prindere, complet atipic, ne determină să privim cu circumspecție o astfel de ipoteză.

Cel mai probabil, ele reprezintă aplici laterale de harnașament, cu rol funcțional dar și simbolic. Forma alungită și ușor arcuită a capătului liber sugerează destul de expresiv un colț de animal – poate chiar de mistreț – eventual în legătură cu reprezentarea de pe aplica mare din aur. Este bine cunoscută existența în lumea scitică a unor seturi întregi de harnașament menite să transforme caii căpeteniilor în făpturi cu aspect fabulos. Această modă de ornamentare o întâlnim pe spații largi în stepa eurasiatică, de la Pazyryk până în Ucraina de astăzi. În cazul de față, prin adăugarea acestor doi „colți” simbolici, s-ar fi putut urmări, de pildă, transferul unor atribute precum „ferocitatea” mistrețului asupra calului.

²⁶ К. Ф. Смирнов, В. Г. Петренко, *Савроматы Поволжья и южного приуралья*, în *Археология СССР*, 1-9, Москва, 1963, Таб. 21/10.

²⁷ În monografia apărută în 2012 (A. Florescu, M. Florescu, *op. cit.*, p. 72) încearcă să traseze o analogie între piesele de la Stâncești și o serie de aplici în formă de cornet descoperite la Kazbek.

²⁸ M. Gramatopol, *op. cit.*, p. 27-28; V. Sirbu, G. Florea, *op. cit.*, p. 82; A. Zancu, *Fortificațiile geto-dacice din spațiul extracarpatic în secolele VI-III a. Chr.*, Ed. Vavila Edinf SRL, București, 1998, p. 84.

Considerații finale

Lucrată meșteșugit din aur de bună calitate, aplica zoomorfă de la Stâncești va fi reprezentat o piesă de podoabă deosebită în epoca ei. Rămâne greu de spus în ce circumstanțe a ajuns în cetatea getică de la Stâncești. Putea să fi fost pradă de război, cum la fel de bine putea să fi fost un dar; de va fi fost utilizată de un rege get sau scit statornicit în cele două cetăți iarăși nu vom putea ști.

Nici în ce privește funcționalitatea piesei nu avem răspunsuri certe – în orice caz însă, noi credem că interpretarea ei ca ornament de scut, așa cum am propus prin aceste rânduri, reprezintă deocamdată cea mai plauzibilă soluție.

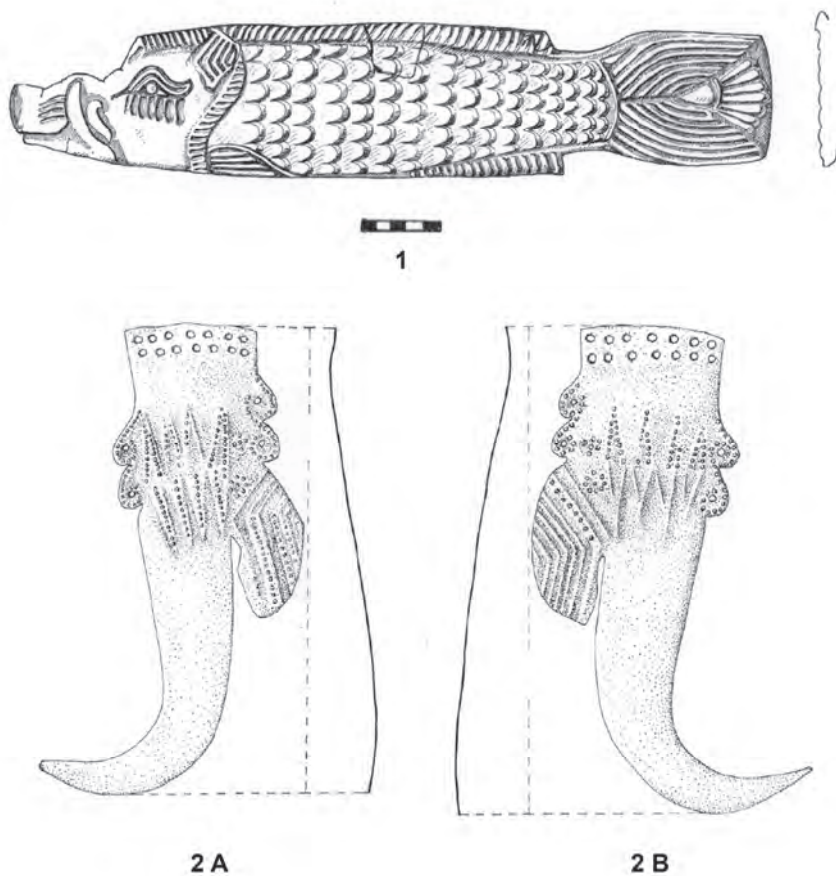
*REMARKS REGARDING THE FUNCTIONALITY OF SOME ARTIFACTS
WITHIN THE HOARD OF STÂNCEȘTI, MIHAI EMINESCU COMMUNE,
BOTOȘANI COUNTY*

(Abstract)

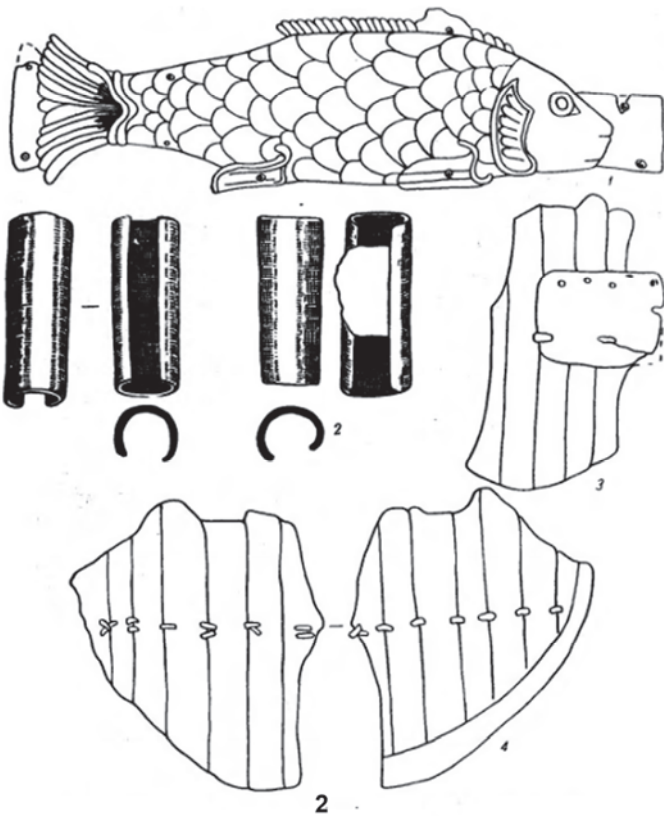
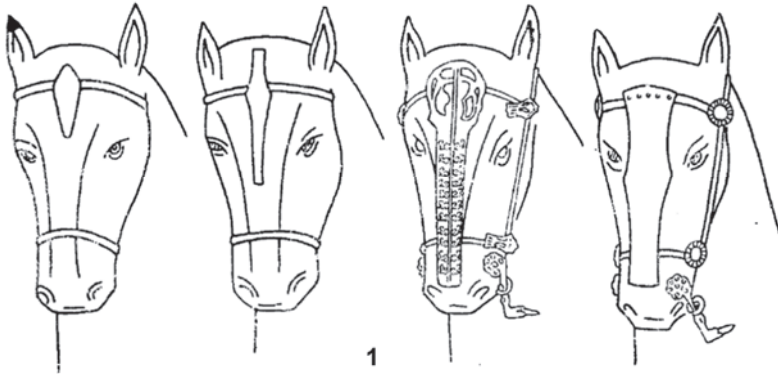
The hoard of Stâncești was discovered during the archaeological researches undertaken in two large Getic forts of Stâncești, by late archaeologist Adrian C. Florescu. It was found hidden in a dwelling, deposited in a single clay pot. The stylistic but also metallographic analysis indicate clearly that the artifacts are of Scythian origin. In this paper we discuss the functionality of three items included in the hoard: the large golden zoomorphic brackets, and the two smaller bronze brackets. In our opinion, the large golden bracket was much too massive to be used as a prometopidion, as it was previously understood within the archaeological literature; more likely, it could be a shield ornament. Fish-shaped shield brackets have been acknowledged in other Scythian discoveries: Witaszkowo, Ordhzonikidze, etc. The two smaller bronze brackets were used in pair, probably as harness pieces.

List of Illustrations:

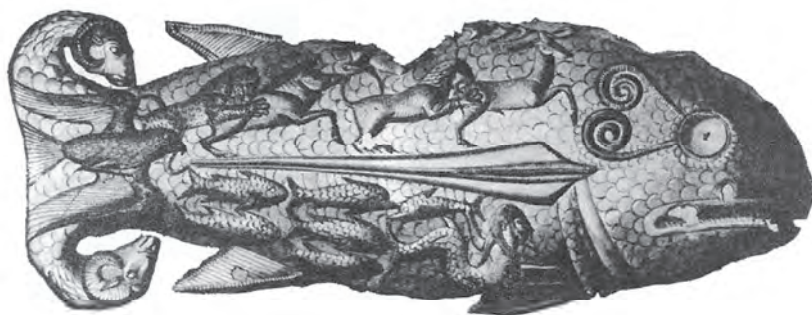
- Plate 1. 1. Zoomorphic gold bracket ornament of Stâncești village (*apud* Florescu, Florescu 2012); 2. A-B. Bronze bracket ornaments of Stâncești, without a scale (*apud* Florescu, Florescu 2012).
- Plate 2. 1. Various types of *prometopidia* from the Scythian environment (*apud* Илинская 1968); 2. Shield bracket ornament of Ordzhonikidze, no scale (*apud* Черненко 1968).
- Plate 3. 1. Gold bracket ornament of Witaszkowo, no scale (*apud* Bukowski 1977); 2. Gold bracket ornament of Volkovsky, no scale (*apud* Lebedynsky 2010); 3-4. Idealized reconstruction of the military inventory of barrow 12 of Ordzhonikidze (photo: courtesy of Stanislav Ermakov).

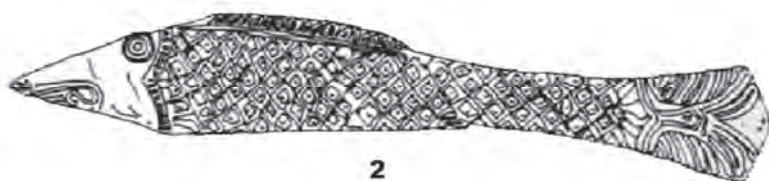
Planșa 1. 1. Aplică zoomorvă din aur de la Stâncești (*apud* Florescu, Florescu 2012); 2. A-B. Aplici din bronz de la Stâncești, fără scară (*apud* Florescu, Florescu 2012)

Planşa 2. 1. Diverse tipuri de *prometopidia* din mediul scitic (*apud* Илинская 1968); 2. Aplica de scut de la Ordzhonikidze, fără scară (*apud* Черненко 1968)

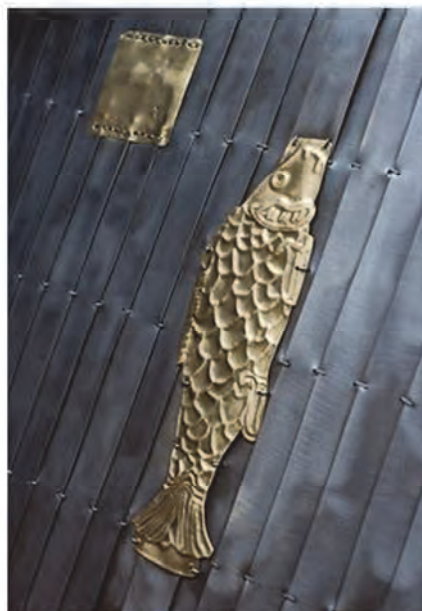
1

2

3

4

Planșa 3. 1. Aplică din aur de la Witaszkowo, fără scară (*apud* Bukowski 1977);
 2. Aplica din aur de la Volkovtzy, fără scară (*apud* Lebedynsky 2010);
 3-4. Reconstituirea idealizată a inventarului militar din tumulul 12 de la
 Ordzhonikidze (foto Stanislav Ermakov)

ECONOMIC REALITIES REFLECTED IN THE HERALDIC SEALS OF THE MEDIAEVAL MOLDAVIA*

Lucian-Valeriu LEFTER¹, Tudor-Radu TIRON²

Keywords: *Moldavian commercial trade routes, heraldic seals, economic realities, modern and contemporary heraldry, coats of arms of communities*

Cuvinte cheie: *drumul comercial moldovenesc, sigilii heraldice, realități economice, heraldică modernă și contemporană, stemele comunităților*

The two extra-Carpathian Romanian Principalities, Moldavia and Wallachia, due their presence on the map to the mediaeval trade route of Lviv – route designated within the Romanian historiography under the name “Moldavian road”. This overland route was associated with the XIVth-XVth centuries, a favourable period in the history of Romanians, as Petre P. Panaitescu writes – “...then, and only then, the international based trade routes passed across our lands...”³. This “Moldavian road” started from the North of the continent towards the South-West till Chilia by the Danube river and Cetatea Albă (Akkerman) by the Black Sea (now the

* Lecture given at the IIIrd International Conference of Heraldry and Vexillology, Instytut Heraldyczno-Weksylologiczny, Cieszyn (Poland) – Opava (Czech Republic), 31 August - 4 September 2016. The authors avail themselves of this opportunity to express their sincere thanks to Mrs. Ilinca Milca (Bucharest), to Dr. Silviu Andrieș-Tabac (Chișinău), to Dr. Mihai-Bogdan Atanasiu (Iași) and to Dr. Sorin Iftimi (Iași) for the valuable assistance they have given in revising the text.

¹ County Center for Preservation and Promotion of the Traditional Culture, VASLUI.

² National Committee of Heraldry, Genealogy and Sigillography of the Romanian Academy, BUCHAREST.

³ P. P. Panaitescu, *De ce au fost Țara Românească și Moldova țări separate?*, and idem, *Interpretări românești. Studii de istorie economică și socială*, 2nd edition, curated by Ștefan S. Gorovei and Maria Magdalena Székely, București, 1994, p. 103.

town of Kiliya, respectively Bilhorod-Dnistrovskiy, both in the Odessa province situated in southwestern Ukraine). The route reflected the interests of the Hanseatic League in trading with Poland on the one hand and of the Italian cities of Genoa and Venice that had colonies in the Near East and by the coasts of the Black Sea, on the other hand. The exchange of goods between these two groups of commercial powers took place at Lviv or Cetatea Albă.

In the same time, the cities of Halych, Lviv and even Krakow found commercial opportunities accessing the harbours of the Black Sea, this "...explaining the sudden development of the Romanian principalities in the second half of the 14th century, given the significance of these harbours (...) for the European commerce...", as explained by Gheorghe I. Brătianu⁴. The idea of a trade route was the set foundation for a new state as formulated back in 1912, by Nicolae Iorga afterwards being amplified by the next generation of his followers⁵ (already mentioned). It is not a coincidence that "...the struggle for controlling the international trade route concurred in the final stage of creating the Moldavian state..."⁶.

Following the death of Jani Beg (Djanibek) Khan in 1357, the dissolution of the Golden Horde increased so that missionaries and merchants were forced to abandon the safe area for traveling towards the Central Asia and the Far East known to have a regime of a true *pax mongolica*.

The disruption of trade in the region, between 1343 and 1347, came along with the lack of wheat and salted fish in the Byzantine cities, products brought from the Black Sea by the Italian merchants. As the growth of the Islam became visible, the habitual religious tolerance of the descendants of Genghis Khan gave place to the Muslim fanaticism. The Berke Khan prosperity times (mid-13th century) reached its end. That

⁴ Gheorghe I. Brătianu, *Marea Neagră de la origini până la cucerirea otomană*, revised 2nd edition, translated by Michaela Spinei, curated, introductory study, notes and bibliography by Victor Spinei, Iași, 1999, p. 336.

⁵ For the entire problematic, see Șerban Papacostea, *Începuturile politicii comerciale a Țării Românești și Moldovei (secolele XIV-XVI). Drum și stat*, in idem, *Geneza statului în Evul Mediu românesc. Studii critice*, București, 1999, p. 163-220.

⁶ *Ibidem*, p. 217.

times of the Golden Horde empire with the Sarai capital, alongside the Volga river, which provided "...a well done transport and stands services on the major continental roads, raising the international trade opportunities to an unimaginable level hitherto...", remained only a souvenir⁷.

Therefore, the disruption of commercial trade through the Mongol territory "...led to some commercial activity in the profit of the Danube regions..."⁸. The "Tartarian road" of the Polish cities directed towards the Kipchak steppe linked Krakow and Lviv with Kaffa (Feodosia) and Crimea and went through Podolia and Ukraine. In the same time, a much more direct commercial connection with the Danube Mouths and the sea was opened, passing by the parallel valleys of Siret, Pruth and Dniester rivers, on the Moldavian land. The old "Tartarian road" subsequently gave place to the "Moldavian road" towards Chilia (on the Northern Danube's distributary channel) as well as towards Cetatea Albă (on the Dniester estuary, leading to the Black Sea). This new route provided "...the convoys and stands safety together with the control of an organized state: this road was undoubtedly the one to determine in the last analysis the foundation and development of the Moldavian state, from its cradle between the Carpathian Bukovina to the «Great Sea», [a point] which the princes [of the realm] declared they have reached in 1392..."⁹. Also, the Turkish author Halil Inalcik recorded that in the 15th century, the commerce of Cetatea Albă and Chilia brought prosperity to Moldavia, because "...the old commercial route, from Kaffa, Cetatea Albă and Chilia to Poland passed through Moldavia so that Suceava, in Moldavia, and Lviv (Lemberg), in Poland, developed as rich warehouses..."¹⁰.

The cereals were not an item for export of Moldavia, as resulting from the privileges issued by the princes of Moldavia, on commercial relations with Poland. The local trade was focused on cattle, animal skins and wax hence the importance of the Moldavian trading road resulted from

⁷ Gheorghe I. Brătianu, *op. cit.*, p. 310.

⁸ *Ibidem*, p. 383.

⁹ *Ibidem*, p. 386.

¹⁰ Halil Inalcik, *Imperiul Otoman. Epoca Clasică, 1300-1600*, edition and introductory study by Mihai Maxim, translated by Dan Prodan, București, 1996, p. 234.

the transit goods¹¹. Also, the wheat was not listed between the products exported to Braşov (Kronstadt), the commerce with cereals of both Moldavia and Wallachia with Transylvania having a casual occurrence charged by famine and war¹².

Instead, among the Moldavian products exported to Braşov, the fish had the largest share by far. For example a register¹³ covering the period between the 21st of May 1480 and the 26th of March 1481, mentioned 214 records of commercial products traded between Moldavia and the city of Braşov, from which 115 operations referred to fish and fish derivatives, followed by 41 operations on fish and other goods, along with 17 other transports of cattle and less numerous transports of pigs, fur, wax and so on. In detail, the exported fish products compounded: 104 transports of carp, 94 of catfish, 43 of pike, 42 of codfish and so on.

Fish as trading item was mentioned in the commercial privilege conferred upon the merchants of Lviv the 8th of October 1408. After buying their fish in Brăila (upon Danube), these merchants were expected to pay a tax to the customs located in the towns near the southern border of Moldova: Bacău or Bârlad¹⁴ in order to obtain the right to freely transport their carts until the main custom at Suceava. The next tax on fish was paid at Siret and Cernăuţi (now Chernivtsi, in the homonymous province of the Ukrainian part of Bukovina).

The importance of the fish commerce for the southern part of Moldavia was illustrated symbolically by the three fish of the coat of arms of Bârlad¹⁵

¹¹ P. P. Panaitescu, *Drumul comercial al Poloniei la Marea Neagră în Evul Mediu*, in vol. cit., p. 88.

¹² Ştefan Andreescu, *Din istoria Mării Negre (genovezi, români și tătari în spațiul pontic în secolele XIV-XVII)*, Bucureşti, 2001, p. 69-70.

¹³ Gernot Nussbächer, *Un document privind comerțul Braşovului cu Moldova la sfârşitul secolului XV (III)*, in *AIIAI*, XXIII/1, 1986, p. 325-342. Here, only the analysis of the document; the first two parts were also published in *AIIAI*, XXI, 1984, p. 425-437 and XXII/2, 1985, p. 667-678.

¹⁴ Mihai Costăchescu, *Documentele moldoveneşti înainte de Ştefan cel Mare*, vol. II, Iaşi, 1932, p. 635-636.

¹⁵ Laurenţiu Rădvan, *Oraşele din Țările Române în Evul Mediu (sfârşitul sec. al XIII-lea - începutul sec. al XVI-lea)*, Iaşi, 2011, p. 489.

(Fig. 1)¹⁶. At the beginning of the year 1495 the townspeople of Bârlad obtained the reconfirmation of tax exemption on goods, excepting the fish for which they were expected to give “...one fish from one *majă* (about 100 kg, A/N) and also one fish from a wagon...”¹⁷.

The commercial routes crossroad (Iași – Vaslui – Danube with Roman – Vaslui – Danube) equally determined the development of the Vaslui town¹⁸. The 15th of October 1491, the Vaslui townspeople received a reconfirmation for tax exemption on goods, excepting the same symbolic “...one fish from one *majă* and from a wagon [also] one fish...”¹⁹. In this case, as well as for Bârlad, the fish commerce helped the civic development, especially after the beginning of the Moldavian rule over Chilia upon the Danube, in 1426. Therefore, it should not be a coincidence that two fish were displayed in the old civic seal of Vaslui; attested in the year of 1641²⁰, but having a Slavic inscription: “the seal of the town of Stephen voivode”. The impression (Fig. 2), even if used during the reign of Vasile Lupu, recorded the memory of an older prince Stephen. It is important to mention that Vaslui was for the first time attested in the year of 1435, during the time of Stephen the Second. Later on another homonymous prince, Stephen the Great, was particularly attached to the same town, augmenting the civic property with the surrounding estates and “...settling

¹⁶ D. Ciurea, *Sigiliile medievale ale orașelor din Moldova*, in *SCSI*, anul VII (1956), fasc. 2, p. 161, pl. III, fig. 14.

¹⁷ *DRH, A. Moldova*, III, ed. C. Cihodaru, I. Caproșu and N. Ciocan, București, 1980, nr. 151, p. 282.

¹⁸ *Ibidem*, p. 591-592.

¹⁹ *Ibidem*, nr. 96, p. 190.

²⁰ Sorin Iftimi, *Reprezentări faunistice în sigiliile Medievale ale orașelor din Moldova*, in vol. *Lumea animalelor. Realități, reprezentări, simboluri*, curated by Maria Magdalena Székely, Iași, 2012, p. 483-484, fig. 21, p. 493. The marking seal appears on a document of the 1st of September 1641, published in *DRH, A. Moldova*, vol. XXVI, curated by I. Caproșu, București, 2003, doc. nr. 242, p. 200 (together with a facsimile at the end of the volume). We find the same seal, better impressed, on a deed dated the 20th of November 1668 (*Colecția Dr. Constatin I. Istrati. 1429-1945. Inventar arhivistic*, compiled by Nicolae Chipurici and Tudor Rățoi, București, 1988, nr. 179, p. 85; Mehedinți National Archives, Drobeta-Turnu Severin, *Colecția Dr. C. I. Istrati*, II/58, doc. orig.; we kindly thank Dr. Sorin Iftimi for printing this document along with Vaslui town's seal).

here a preferred residence...”²¹. In this context, it was presumed that Stephen the Great reconsidered several of the civic seals, offering thus to Vaslui a matrix²². During the reign of the same prince, the fish export to Transylvania increased considerably as previously mentioned, the commercial trading between Braşov and Moldavia being dominated by fish, which could only come from the southern part of the land. It is not a coincidence that seals of Galaţi (Fig. 3)²³, Vaslui, Bârlad towns had fish upon their seal emblems²⁴ (given the premise that, upon the mediaeval inner documents „...the unique institutional symbol was the civic seal...”²⁵).

During the XVIIth century yet another seal appears with two bees embedded upon. The honey provided important income in a forested hilly area so the bees have now become the symbol of Vaslui town. Nowadays Vaslui’s seal emblem carries the two fish which were originally issued on the town’s medieval seal along with the flying around the hive bees of the old hinterlands. These symbols were reinterpreted into the Princely Court’s tower; therefore instead of being flanked by medieval weapons²⁶ the tower is guarded by the two ancient bees.

During medieval ages the cattle were the symbol of wealth. Iaşi town was the last custom house towards the Golden Horde prior to the Moldavian Principality’s establishment; the governor here had to collect the tribute and then to pass it on to the Mongol rulers²⁷. Countless cattle were passing through this custom house being nevertheless the most traded goods. Due to this reason we can not exclude the possibility that Iaşi town’s

²¹ Ştefan S. Gorovei, *Lumea animalelor în heraldica teritorială a Moldovei Medievale. Reflecţii neconvenţionale*, in vol. *Lumea animalelor. Realităţi, reprezentări, simboluri*, p. 503.

²² *Ibidem*, p. 502.

²³ D. Ciurea, *op. cit.*, p. 161, pl. III, fig. 16.

²⁴ Ştefan S. Gorovei, *op. cit.*, p. 503; see also Sorin Iftimi, *op. cit.*, p. 493, fig. 20 (Bârlad, 1608 – three fish around), fig. 19 (Galaţi, 1642 – two fish).

²⁵ Ştefan S. Gorovei, *op. cit.*, p. 500.

²⁶ *Ibidem*, p. 499.

²⁷ Renate Möhlenkamp, *Contribuţii la istoria oraşului Iaşi în secolele XIV-XV*, in *AIIAI*, XXI, 1984, p. 69; see also Elena Gherman, *Un domeniu feudal din ţinutul Cârlişului*, in *CI*, XXIV-XXVI, 2010, p. 164 (about villages and followers of Stoian Procelnic).

old seal had cattle embedded upon (Fig. 4), later on replaced with a white horse as symbol of power (Fig. 5)²⁸. During the same time Orhei town, situated across Prut River, near Iași area also had a horse embedded as its seal (Fig. 6)²⁹. Reason for that is why it is kind of difficult to admit that these two towns situated in a comparative area had the same sealing embedded symbol³⁰. Also, cattle was used as the old heraldic symbol of the former county of Fălciu (Fig. 7), being recently included in the coat of arms of today's county of Vaslui³¹. The latter composition is an example of contemporary achievement reflecting economic realities, because also including the fish taken from the achievement of the former county of Tutova (Fig. 8), as well as the beehive of the old county of Vaslui (Fig. 9).

The bestiary depictions portray about 80% within all the sealing emblem symbols of the Moldavian towns during the XV-XVIth centuries³², reflecting the reality of the old ages and the mindset of the people in those times. The presence of the fish on the seals used by the old people of Bârlad, Galați and Vaslui towns certifies that the seal holders were greatly proud to bear and exploit the natural riches of their land into doubtless economic outcome. Some of the livestock as the horse, the ox or the goat convey the same deed' thus voicing the pragmatic nature of the Moldavian sigillographic system³³.

The seal of Neamț belong to the old Moldavian sphragistics, having an inscription in Latin; an impression of it was identified by Ștefan S. Gorovei upon a document dated the 25th of January 1599. The image displays a schematized grapevine with four bunches and two leaves³⁴ (Fig. 10). A grapevine stick with two bunches appears upon a seal impression from the XVIIth century. It may look odd to see that, placed in

²⁸ Sorin Iftimi, *op. cit.*, p. 469.

²⁹ Silviu Andrieș-Tabac, *Heraldica teritorială a Basarabiei și Transnistriei*, Chișinău, 1998, p. 22, fig. 18.

³⁰ Sorin Iftimi, *op. cit.*, p. 470.

³¹ *Decision of the Romanian Government nr. 60 of the 19th of January 2006 on the approval of the coat of arms of the County of Vaslui* (MOF, nr. 87 of the 31th of January 2006).

³² Sorin Iftimi, *op. cit.*, p. 486.

³³ Ștefan S. Gorovei, *op. cit.*, p. 505.

³⁴ Idem, *Am pus pecetea orașului*, in *MI*, anul XII, nr. 2 (131), februarie 1978, p. 37.

the submountain area, the Princely fortress of Neamț and its adjacent borough used as symbol a grapevine. However, the documents are attesting that vineyards were present in the area until the early XVth century, so on the terraces of the submountain hills, the viticulture was still possible in the XIVth century. Two centuries later, in 1641, the Catholic missionary Peter Bogdan Bakšić was clearly recording that in Neamț there were no vineyards³⁵. However, in the same period, the seal still in use by the local authorities was displaying the grapevine, as a souvenir of the distant time of Moldavia's foundation.

Placed in the alpine area of the country, the settlements of the miners reflected in the seals their main activity. The typical hammer is to be found in the 1650 seal of the community of the borough of Troțuș, depicted as hold by a right hand (Fig. 11)³⁶, and also in the one of Târgul Ocna – a miner's hammer³⁷.

The same pragmatic nature – previously referred to – was confirmed by the very first written sources on the Romanian territorial coats of arms. For instance, the economic abundance reflected by the arms of the counties of Oltenia was clearly indicated, from cultivation of cereals to arboriculture and from pisciculture to beekeeping, and even hunting, into a 1719 *Report* of the Austrian administration on the situation of this province, part of the Wallachian Principality, temporarily annexed by the Empire (1718-1739)³⁸

³⁵ *** *Călători străini despre țările române*, vol. V, ed. Maria Holban, M. M. Alexandrescu Dersca Bulgaru, Paul Cernovodeanu, București, 1973, p. 241.

³⁶ D. Ciurea, *op. cit.*, p. 161, pl. III, fig. 13.

³⁷ Dan Cernovodeanu, Ioan N. Mănescu, *Noile steme ale județelor și municipiilor din Republica Socialistă România. Studiu asupra dezvoltării istorice a heraldicii districtuale și municipale românești*, in *RA*, anul LI, vol. XXXVI, 1974, p. 9, 11.

³⁸ Eudoxiu de Hurmuzaki, *Documente privitoare la Istoria Românilor, publicate sub auspiciile Ministeriului Cultelor și al Instrucțiunii Publice*, vol. VI, 1700-1750, București, 1878, p. 328: county of Vâlcea (“...habeat cum signo Arboris, qui apracaeteris magis fructiferest...”); county of Romanați (“...sit Manipulus frumenti, su quidem abundant frumentis...”); county of Dolj (“...Piscis propter abundantiam piscium et paludum...”); county of Gorj (“...Cervus obferarum copiam et venationem...”); county of Mehedinți (“...Alveare propter abundantiam apium et mellis...”).

(Fig. 12)³⁹. Without knowing further instances in which the territorial symbols were clearly explained, we can easily realize that a good share of the county emblems which encircled the state coats of arms of the extra-Carpathian Principalities were containing symbols linked with economic activities. Although these county emblems appeared all together only by the end of the XVIIIth century – the beginning of the XIXth century, namely in Wallachia, upon the 1797 great seal of the prince Alexander Ipsilanti (Fig. 13)⁴⁰, and in Moldavia, upon the seal of the Council (“Divan”) of the Principality, used between 1806 and 1812 (Fig. 14)⁴¹, the profile literature admitted that these emblems pre-existed the moment of their first recording⁴². Focusing on the territorial symbols in Moldavia, we can find hints on the *agriculture* – the haymaker of the county of Botoșani, the reaping of the county of Soroca (?), the plants of the counties of Roman and Greceni (?); on the *silviculture* – the trees of the counties of Hârlău and Suceava; on the *transportation* – the boat with an anchor of the county of Covurlui; on *resources of the soil* – the salt block of the county of Bacău; on the *livestock* – the horse of the county of Iași, the cattle of the county of Fălciu, the sheep of the county of Codru (?); on the *hunting* – the wolf of the county of Cârlișău, the stag of the county of Neamț; last but not least on the *viticulture* – the grape of Tecuci and... the god Bacchus seating upon his barrel, of the county of Putna. All these symbols were illustrating, without any doubts, the activities which were specific, in the old times, to the mentioned districts. Generally preserved by the Moldavian authorities⁴³ (and in parallel, by the Russian authorities – speaking about the symbols of

³⁹ Dan Cernovodeanu, *Știința și arta heraldică în România*, București, 1977, pl. CXVII.

⁴⁰ The seal was used upon a document dated the 10th of October 1797 – Laurențiu-Ștefan Szemkovics, Maria Dogaru, *Tezaur sfragistic românesc. I. Sigiliile emise de cancelaria domnească a Țării Românești (1390-1856)*, București, 2006, p. 148, fig. 248.

⁴¹ Silviu Andrieș-Tabac, *op. cit.*, p. 30-32, fig. 23.

⁴² Dan Cernovodeanu, Ioan N. Mănescu, *op. cit.*, p. 16.

⁴³ *Ibidem*, p. 25 and the following.

the counties of Bessarabia, between 1812 and 1918)⁴⁴, all this heraldic patrimony was considered and re-approved after the accomplishment of the Great Union.

For the first time in the development of the Romanian territorial heraldry, the same principles were applied to all the coats of arms: the traditional symbols were respected and drawn according the rules of heraldry, excepting the symbols unacceptable, given the interwar political state of affairs⁴⁵. From the legal point of view, established by a newly-appointed Heraldry Consultative Committee and approved by the monarch, all these coats of arms were published in the “Official Gazette”, the legal text including also their meaning. Several coats of arms linked with the territory of the old Principality of Moldavia were explained from the point of view of their past or present economic importance: the scythe of Botoșani symbolized the county’s “wealth of cereals”, the fir tree and the stag of Câmpulung symbolized the county’s “wealth of woods and wildlife”, the vine of Cetatea Albă symbolized the county’s “viticultural wealth”, the anchor of Covurlui symbolized the county’s “the large river trade” and so on⁴⁶. All these arms remained in use until the fall of the monarchy, in 1947.

Three decades ago, the researcher Dan Cernovodeanu was writing about the heraldic symbols of the yesteryear communities, which offered “...the information about the social psychology and mentality, as well as about the cultural, political and economical influences specific to a period or another...”⁴⁷. In fact, this fragment brought in an analysis of the county and municipal coats of arms instituted in the Socialist Republic of

⁴⁴ Silviu Andrieș-Tabac, *op. cit.*, p. 58 – the author concludes that, from the total of county symbols, only Akkerman and Orhei were illustrating the local wealths, and only Bălți conserved the souvenir of the initial emblem of the county of Iași.

⁴⁵ More on this issue in the *Memoir* of the Heraldry Consultative Committee, published as an annex to the *Royal Decree nr. 2079 of the 1st of August 1928 on approving the county coats of arms*, in *MOF*, nr. 222 of the 6th of October 1928.

⁴⁶ *Royal Decree nr. 2079 of the 1st of August 1928, passim.*

⁴⁷ Dan Cernovodeanu, *Éléments héraldiques communs dans l'armorial municipal et de district des pays de l'est Européen (XXe siècle)*, in vol. *Genealogica et Heraldica, Report of the 16th International Congress of Genealogical and Heraldic Sciences in Helsinki*, Helsinki, 1984, p. 282.

Romania in 1972⁴⁸; having a specific pattern given by the gears, high-voltage masts, cooling towers, retorts and other symbols of the industrial growth, these achievements were a part of a trend initiated in the Soviet Union during the Sixties and rapidly followed by other Socialist “satellite” states⁴⁹. On the other hand, this heraldic series was mirroring the same conception as the State emblem – improperly called “coat of arms”⁵⁰ (Fig. 15) – a composition typical for lots of states placed behind the Iron Curtain⁵¹. The economic message of the Romanian state emblem was obvious, being popularized by the propaganda authors of the period, such as Mihai Beniuc and Cicerone Theodorescu. Of those who learned before the 1989 Revolution (as were the authors of this study), who can forget the lyrics of the latter’s *Stema țării*:

“...On the fields you can find
Different kind of wealths.
You can see here, all around,
A heavy crown of ears.
Ears, mountains, forests and scaffolding
Are the wealth of my realm...”⁵²

As a conclusion, at the eve of the present democratic regime, the achievements of both the state and the local authorities were displaying symbols illustrating the resources of the soil, as well the industrial and agricultural growth of the country. Implicitly, these official symbols were indicative of the worker-peasant alliance, of the Socialist ownership of the people over the means of production, as well as over the underground wealth, the land, forests, waters a.s.o., in the terms of the *Constitution* of 1965 (Art. 2, 5-7, 9 etc.) Without any other comments, we are reproducing

⁴⁸ *Decree of the Council of State nr. 302 of the 25th of July 1972 on approving the coats of arms of counties and municipiums* (BOF, nr. 127 of the 16th of November 1972).

⁴⁹ Dan Cernovodeanu, *op. cit.*, 1984, p. 286.

⁵⁰ *Constitution of the Socialist Republic of Romania* (BOF, nr. 1 of 21st of August 1965), *Decree of the Council of State nr. 972 of the 5th of November 1968* (BOF, nr. 141 of the 5th of November 1968).

⁵¹ Jean N. Mănescu, *L'héraldique d'État de la Roumanie contemporaine contemporaine de 1918 à nos jours*, in *RRH*, XXXII, 1993, 1-2, p. 137-139.

⁵² “...Dar mai afli pe câmpii/ Fel de fel de bogății./Vezi, de-aceea-n jur, aice,/ O cunună grea de spice./ Spice, munți, păduri și schele/ Sunt averea țării mele...”.

the arms of several communities previously mentioned, in order to offer a better image of the development of the local heraldry, notably the symbols having an economic meaning (Fig. 16).

Abrogated after the political changes of 1989⁵³, these coats of arms were replaced by a new patrimony of public symbols, conceived upon different legal premises; thus, the enactment in force⁵⁴ stipulates that "...The coats of arms of the counties, municipalities, towns and communes (...) shall symbolize, as a concentrated image, the historic traditions, the local economic and social-cultural realities, which are specific to each administrative-territorial authority...". Closely following the text of the 1st Article of the Decree of the Council of State nr. 503 of 1970⁵⁵, the mentioned legal formula leaves enough space for including symbols having an economic meaning in the arms of today's communities.

Conclusions

Met with upon the documents of the XVIIth century⁵⁶, the seals of the local communities were having older origins. Several mediaeval matrixes were still in use, while others were probably renewed, but after older – and then lost – mediaeval originals.

Excepting the symbols as the ones displayed in the achievements of Roman (head of a boar), or Roman (St. Hubertus' stag)⁵⁷, the mediaeval seals were depicting charges inspired by the everyday life, such as the fish of the boroughs of Vaslui, Bârlad and Galați (item having a particular significance within the commercial relations of the region), the grapevine of Neamț, the arm holding a mining hammer of Troțuș etc.

⁵³ *Decree - law nr. 149/1990 of the 11th of May 1990 (MOF nr. 66 of the 12th of May 1990), respectively Law nr. 120 of the 7th of July 2000 (MOF, nr. 324 of the 12th of July 2000).*

⁵⁴ *Decision of the Romanian Government nr. 25 of the 16th of January 2003 on the methodology of elaboration, reproduction and usage of the coats of arms of the counties, municipalities, towns and communes (MOF, nr. 64 of the 2nd of February 2003).*

⁵⁵ *Decree of the Council of State nr. 503 of the 16th of December 1970, on instituting the coats of arms of counties and municipiums (BOF, nr. 143 of the 16th of December 1970).*

⁵⁶ We should mention the exception of the seal of Baia, attested upon a document issued by the municipality in 1590 – Dan Cernovodeanu, Ioan N. Mănescu, *op. cit.*, p. 10.

⁵⁷ *Ibidem*, p. 8, 10.

The district heraldry respected, in Moldavia as well as in Wallachia, the same idea of mirroring people's main activities: agriculture, silviculture, transportation, viticulture, hunting and so on. Attested in the early XIXth century sources but having undoubtedly older origins, the arms of the Moldavian districts were all conceived to illustrate these activities. Made official by use, the district arms were approved – together with all the symbols of the counties of the Kingdom of Romania – through royal decrees, the project being conceived by the Heraldry Consultative Committee. Published, for the first time in the history of the Romanian heraldry, in the “Official Gazette”, the district and municipal arms were all accompanied with explanations – of which a large number illustrating the past or present economic importance of the concerned communities.

The same pragmatic nature of heraldry was taken into account while conceiving the “socialist” armorial, in 1972. The mediaeval symbols were completed with objects and buildings inspired by the industrialization. In the same time, the newly established coats of arms included symbols illustrating the culture of the soil, as well as the underground resources. A similar way of thought was taken into account for the State emblem, a composition typical for the states belonging to the Soviet sphere of influence.

After the year 1990, the democratic régime put an end to the entire system of symbols previously in use. Abrogated by the law, the “socialist” coats of arms were replaced by new achievements, lesser inspired by the economic present, and fortunately giving a better place to the traditional symbols.

The present study encompassed the evolution of the heraldic symbols of several communities, from their first documented presence to our days. Starting from several particular achievements, the text focused on the economic reason of each period – from the vinegrape of Neamț (showing the viticultural activities still possible during the XIVth-XVth centuries), to the symbols of the industrial growth of the XXth century.

The present legislation allows the local communities to re-assume their traditional symbols, also adding their today's best.

*REALITĂȚI ECONOMICE OGLINDITE ÎN HERALDICA SIGILARĂ A
MOLDOVEI MEDIEVALE*

(Rezumat)

Principatele românești din afara arcului carpatic, Țara Românească și Moldova, își datorează apariția, într-o mare măsură, rutei comerciale a Liouului, denumită în istoriografia românească „drum moldovenesc” (secolele al XIV-lea – al XV-lea). După cum scria Petre P. Panaitescu, „...atunci, și numai atunci, au trecut prin țările noastre drumuri de negoț de importanță internațională...”, astfel încât întreruperea traficului prin imperiul mongol a deturnat, prin regiunile dunărene, o parte a activității comerciale. S-a deschis o rută comercială mai directă spre gurile Dunării și litoralul Mării Negre, de-a lungul văilor paralele ale Siretului, Prutului și Nistrului. „Drumul tătäresc” a fost dublat de „drumul moldovenesc” spre Chilia, cetate aflată pe brațul nordic al Deltei Dunării, și spre Cetatea Albă, la vărsarea Nistrului, care asigura securitatea convoaielor și a popasurilor datorită controlului statului moldovenesc recent întemeiat. Analiza privilegiilor emise de domnia Moldovei, prin care era reglementat comerțul cu Polonia, precum și cel cu Brașovul, dovedește că cerealele nu erau un articol de export al Moldovei, comerțul local fiind cu vite, piei de animale și ceară. Aici, poate fi identificată explicația motivului pentru care sigiliile orașelor Galați, Bârlad și Vaslui (precum și a ținutului Tutova), conțineau ca simbol peștele, pe când sigiliul orașului Iași avea, în faza inițială, reprezentată o vită; de asemenea, în sigiliul ținutului Fălciu este reprezentată tot o vită, simbol inclus în actuala stemă a județului Vaslui, alături de cei trei pești ai Tutovei și stupul cu albine al vechiului ținut Vaslui. Ocupațiile economice, surse primordiale de venit pentru orașele moldovenești medievale, se regăsesc, de pildă, reprezentate și în sigiliile localităților Troțuș și Târgu Ocna, respectiv ciocanul de minerit. Ultima parte a studiului a fost dedicată reprezentărilor heraldice oglindind realități economice, în stemele comunităților de până în secolul al XX-lea inclusiv.

Lista ilustrației:

- Fig. 1. Sigiliul târgului Bârlad (1635).
- Fig. 2. Sigiliul târgului Vaslui (1641).
- Fig. 3. Sigiliul târgului Galați (1643).
- Fig. 4. Sigiliul orașului Iași (1649).
- Fig. 5. Sigiliul orașului Iași (1712).

-
- Fig. 6. Sigiliul târgului Orhei (1655).
- Fig. 7. Medalion cuprinzând însemnul heraldic al fostului ținut al Fălciului, în biserica lui Constantin Corbu de la Mălăiești-Vaslui (1884-1885).
- Fig. 8. Medalion cuprinzând însemnul heraldic al fostului ținut al Tutovei, în biserica lui Constantin Corbu de la Mălăiești-Vaslui (1884-1885).
- Fig. 9. Medalion cuprinzând însemnul heraldic al fostului ținut al Vasluiului, în biserica lui Constantin Corbu de la Mălăiești-Vaslui (1884-1885).
- Fig. 10. Sigiliul târgului Neamț (1599).
- Fig. 11. Sigiliul târgului Troțuș (1650).
- Fig. 12. Stemele celor cinci județe ale Olteniei (Mehedinți, Gorj, Vâlcea, Romanați, Dolj), în timpul stăpânirii austriece (pe o hartă de Fr. Schwantz, 1722).
- Fig. 13. Sigiliul cel mare al lui Alexandru Ipsilanti, domn al Țării Românești, cu însemnele județelor dispuse în jurul stemei princiare (1797).
- Fig. 14. Sigiliul Divanului Cnejei Moldovei (1806-1812).
- Fig. 15. Stema Republicii Socialiste România (1965-1989).
- Fig. 16. Exemple de „heraldică socialistă”: însemnele municipiilor Bârlad și Galați, precum și cele ale județului Vaslui (1972).

Fig. 1. Seal of the town of Bârlad (1635)

Fig. 2. Seal of the town of Vaslui (1641)

Fig. 3. Seal of the town of Galați (1643)

Fig. 4. Seal of the city of Iași (1649)

Fig. 5. Seal of the city of Iași (1712)

Fig. 6. Seal of the town of Orhei (1655)

Fig. 7. Medallion displaying the heraldic symbol of the former county of Fălciu, in the church built by Constantin Corbu in Mălăiești-Vaslui (1884-1885)

Fig. 8. Medallion displaying the heraldic symbol of the former county of Tutova, in the church built by Constantin Corbu in Mălăiești-Vaslui (1884-1885)

Fig. 9. Medallion displaying the heraldic symbol of the former county of Vaslui, in the church built by Constantin Corbu in Mălăiești-Vaslui (1884-1885)

Fig. 10. Seal of the town of Neamț (1599)

Fig. 11. Seal of the town of Troțuș (1650)

Fig. 12. Coats of arms of the five counties of Oltenia (Mehedinți, Gorj, Vâlcea, Romanați, Dolj), under the Austrian rule (upon a map by Fr. Schwantz, 1722)

Fig. 13. Great seal of Alexander Ipsilanti, prince of Wallachia, with the symbols of the counties around the princely coat of arms (1797)

Fig. 14. Seal of the Council of the Principality of Moldavia (1806-1812)

Fig. 15. Coat of arms of the Socialist Republic of Romania (1965-1989)

Fig. 16. Examples of “socialist heraldry”: coats of arms of the *municipia* of Bârlad and Galați and of the county of Vaslui (1972)

CERCETĂRI ARHEOLOGICE PREVENTIVE ASUPRA ANSAMBLULUI BISERICII SF. GHEORGHE DIN BOTOȘANI

Mădălin-Cornel VĂLEANU¹, Elena GHERMAN²

Cuvinte cheie: Botoșani, Biserica Sf. Gheorghe, epoca medievală

Keywords: Botoșani, St. George Church, medieval period

În perioada 8-20 august 2016 a fost realizată o cercetare arheologică preventivă în perimetrul Ansamblului Bisericii Sf. Gheorghe Botoșani (Fig. 1), monument istoric de importanță națională (cod LMI: BT-II-a-A-01942), cu scopul întocmirii documentației tehnice necesare accesării de fonduri europene în vederea restaurării. Trebuie precizat că în această etapă de lucrări, prin cercetarea arheologică preventivă s-a dorit a se reliefa situația stratigrafică generală din exteriorul bisericii, cu accent pe zona dinspre sud, acolo unde au fost prevăzute funcțiuni moderne în acord cu cerințele tehnice actuale.

Colectivul arheologic a fost coordonat de dr. Mădălin-Cornel Văleanu, având ca membri pe Elena Gherman, dr. Lilia Dergaciova, dr. Adela Kovács, Gheorghe-Eduard Setnic, dr. Aurel Melniciuc.

Scurt istoric al monumentului

După moartea domnitorului Petru Rareș, doamna Elena Rareș s-a mutat la Botoșani, unde a construit două biserici, Sf. Gheorghe și Uspenia, biserici care vor avea un destin istoric comun. Construcția acestor biserici a fost finalizată în timpul domniei fiului său, Ștefan: Biserica Sf. Gheorghe este terminată în 1551 (deși pe inscripție este menționată ca dată de

¹ Complexul Muzeal Național „Moldova” Iași – Muzeul de Istorie a Moldovei, IAȘI.

² Consiliul Național pentru Studierea Arhivelor Securității, BUCUREȘTI.

ctitorie, luna octombrie 1541/7059), iar Biserica Uspenia este terminată la 15 august 1552. Ambele biserici au rămas nezugrăvite (biserici albe), probabil urmare a înlăturării de la putere a domnitorului Ștefan Vodă și implicit a mamei sale, Elena Rareș.

Biserica Sf. Gheorghe din Botoșani se aseamănă cu alte biserici de secol XVI, precum Biserica Popăuți din Botoșani, Biserica Sf. Gheorghe de la Hârlău, Biserica Sf. Nicolae Domnesc de la Iași, Biserica Sf. Precista din Bacău. Biserica Sf. Gheorghe, ca și Biserica Uspenia, au fost în grija orașului, fiind biserici de mir, obținând venituri în urma marilor iarmaroace de la Sf. Ilie și Sf. Maria. Un venit suplimentar, care intra în visteria locașului de cult, îl reprezenta venitul peceții târgului. Dovadă a acestui fapt stă și prezența, în câmpul peceții, a imaginii bisericii alături de reprezentarea patronului orașului, Sf. Gheorghe călare, omorând balaurul, așa cum apare într-o imagine din anul 1780, înlocuind vechiul simbol al orașului - păunul.

Biserica Sf. Gheorghe este înnoită (refăcută) la 1724/1725, pe pomelnic fiind menționați în rândul ctitorilor Ion Mihai Racoviță Voevod, soția sa Anna și copiii lor, Constantin, Ioan, Ștefan, Mihai, Anastasia, Ruxandra, Catrina și o altă fiică, tot Ruxandra.

Ulterior, bisericii Sf. Gheorghe i s-a adăugat o clopotniță, în dreptul intrării, pe care a fost pusă o inscripție cu data 30 iulie 1819, iar la 1864, i-a fost refăcut acoperișul și, cel mai probabil, tot atunci i-a fost adăugată și o construcție anexă (veșmântar) pe partea de sud a altarului.

În anul 1911 au fost finalizate ample lucrări de restaurare (Fig. 2), care au urmărit readucerea bisericii la forma inițială. Cu această ocazie au fost demolate turnul clopotniță de la intrare și veșmântarul.

Descrierea situației arheologice cunoscute

În documentația atașată proiectului de restaurare, care ne-a fost pusă la dispoziție de d-nul arhitect dr. Ioan Sasu, în calitate de șef de proiect, a fost regăsit un document intitulat „Sondajul arheologic Biserica Sf. Gheorghe Botoșani”, datat 2013, semnat de arh. expert dr. Stela Cheptea, în care sunt consemnate concluziile unei cercetări efectuate în perioada 9-21 iunie 1997 în interiorul bisericii.

Se menționează că a fost realizată o secțiune cu o lungime de 15 m și o lățime de 1,5 m, din peretele de vest al bisericii și până în fața ușilor

împărătești ale altarului, alături de o casetă realizată pe latura de sud a pronaosului și o alta realizată în porțiunea estică a absidei, casete ale căror dimensiuni nu sunt precizate.

Textul nu este însoțit de un plan al săpăturilor realizate, iar fotografiile anexate sunt de foarte proastă calitate. Această situație, fără a include și o analiza calitativă asupra celor cuprinse în text, coroborată cu faptul că autoarea cercetării nu a publicat rezultatele și concluziile la care a ajuns, deși au trecut mai bine de 19 ani de la momentul realizării acestora, ne-a determinat a nu include în prezentul material nici măcar o scurtă descriere a celor descoperite.

Din datele avute la dispoziție până în acest moment, rezultă că în curtea ansamblului bisericii Sf. Gheorghe din Botoșani nu au fost efectuate cercetări arheologice. Trebuie însă menționată realizarea unei săpături generale în jurul bisericii efectuată în anul 1911 la ampla restaurare a monumentului, săpătură menționată de arh. N. Ghika-Budești care nu indică și alte elemente. De asemenea, cu ocazia unor săpături punctuale, pentru diverse scopuri utilitare, realizate în perimetrul curții monumentului, colegii de la Muzeul din Botoșani au realizat supravegheri, însă rezultatele acestor intervenții nu au fost publicate.

Tehnicile de săpătură utilizate

Cercetarea preventivă a impus realizarea a două secțiuni arheologice, notate S1 și S2, cu lățimea de 1,5 m în zona de la sud de biserică (Fig. 3). Secțiunea S2 a fost realizată în perimetrul viitorului rezervor de apă și a instalațiilor care îl vor deservi, respectiv grupul de pompare și generatorul electric, și a avut o lungime de 20 m. Secțiunea S1 a legat perimetrul menționat anterior de biserică, având capătul de nord în zona dintre absida sudică a naosului și contrafortul din diaconicon, cu o lungime de 13,80 m pe latura de est. Săpăturile au permis observarea stratigrafiei arheologice în zona investigată, adâncimea secțiunilor variind în funcție de nivelul la care se afla solul viu, nederanjat.

Trebuie să precizăm că temporar, s-a ales un punct de referință altimetrică pe zidul bisericii, în unghiul de îmbinare dinspre naos și contrafortul din zona diaconiconului cu zidul bisericii, în perimetrul secțiunii arheologice S1, pentru raportarea stratigrafiei observate, cu mențiunea că în momentul în care vor fi demarate lucrările de restaurare

acesta va fi raportat și racordat la punctele de referință ale proiectului. Punctul temporar ales este la cca. 1,25 m deasupra nivelului din zonă a trotuarului actual, fiind bine individualizat, marcat de un rând orizontal de piatră aflată pe soclul zidului.

Secțiunile arheologice realizate și stratigrafia pusă în evidență

Secțiunea S1 a fost realizată perpendicular pe zidul bisericii, fiind ușor oblică pe Secțiunea 2, pe care a interceptat-o pe malul de est la metrul 13,80, respectiv, pe cel de vest la metru 13,20 (Fig. 3, 6).

Capătul de nord al secțiunii S1 a fost adâncit până în jurul cotei de -3,50 m față de nivelul altimetric de referință, pentru a se putea identifica baza fundației zidului bisericii (Fig. 7), aceasta fiind găsită în jurul cotei de -3,25 m sub nivelul de referință ales, respectiv -2,00 m sub nivelul trotuarului actual. Facem precizarea că, dată fiind situația din teren, generată de existența unor fisuri în soclul zidului bisericii, din motive de siguranță în malul de est al secțiunii am păstrat o distanță de cca. 0,50 m față de zidul bisericii, desenând prin extrapolare pe profilul stratigrafic situația observată pe profilul malului de vest.

La -0,25 m sub nivelul trotuarului actual, respectiv la -1,50 m sub nivelul de referință altimetric ales, era nivelul de la care începe elevația zidului bisericii, marcat de un décroș de cca. 0,20-0,25 m. Fundația zidului bisericii era realizată din piatră având ca liant mortar realizat din var și nisip.

Imediat, în apropiere de zidul bisericii, adosată la aceasta, a fost intersectată fundația veșmântarului, fundație care era din piatră, dar și cu elemente din cărămidă zidite sub un arc de descărcare în fundație, fiind bine pusă în evidență relația acesteia cu zidul bisericii (Fig. 7). Fundația veșmântarului avea o lățime de cca. 0,80 m, baza acestuia fiind la cca. -2,50 m față de nivelul de referință altimetric ales, respectiv la cca. -1,25 m sub nivelul trotuarului, zidurile sale păstrate fiind surprinse în Secțiunea S1, în poziție ușor oblică (Fig. 8).

Stratigrafia de pe tot cuprinsul secțiunii S1 (Fig. 5), imediat sub nivelul vegetal și până la o adâncime de 0,70-0,90 m, a fost practic distrusă atât de gropile în care au fost redepuse recent, materiale osteologice umane descoperite în interiorul curții bisericii cu diferite ocazii de intervenție în sol, dar mai ales de rădăcinile arborilor actuali. Printre resturile antropologice

reîngropate a fost descoperită și o monetă (emisiune Prusia, Friederich II (1740-1786), *kreutzer*, anul 1753) (Fig. 19/6). În cuprinsul acestei secțiuni au fost surprinse doar trei morminte mai puțin afectate, notate M9, M10, M11, care vor fi descrise în cadrul subcapitolului următor.

Secțiunea S2 a avut o lățime de 1,50 m și a fost realizată în perimetrul viitorului rezervor de apă și a instalațiilor care îl vor deservi, respectiv grupul de pompare și generatorul electric (Fig. 3), pornind din gardul bisericii și până în dreptul peretelui de vest al bisericii, având o lungime de 20 m, fiind intersectată de Secțiunea S1 între metrii 1,50 și 3,00 (Fig. 9-10).

În capătul de est al secțiunii S2, din dreptul gardului, respectiv metrul 0,00, și până în dreptul metrului 3,00, stratigrafia a fost identică cu cea observată în cadrul Secțiunii 1 (Fig. 5), fiind practic distrusă atât de gropile în care au fost redepuse recent materiale osteologice umane descoperite în interiorul curții bisericii cu diferite ocazii, dar și de rădăcinile arborilor actuali, motiv pentru care între metrii 00,00 și 1,50 nici nu a mai fost adâncită.

În capătul de vest al secțiunii S2, între metrii 15,00 și 19,00 pe profilul de nord al secțiunii, a fost surprinsă o groapă menajeră de mari dimensiuni, cu o adâncime de cca. 2 m față de suprafața actuală a terenului, respectiv fundul acesteia fiind la cota de -3,50 m sub nivelul altimetric de referință. Respectiva groapă era suprapusă de o canalizație din beton, al cărui capăt este în partea de vest a bisericii și care este racordată la canalizația orașului (Fig. 10).

Deși se pot distinge, pe profil, mai multe etape de umplere a gropii, materialele ceramice descoperite sunt amestecate, fiind întâlnite materiale de secol XVI-XVII, alături de cele de secol XIX, și chiar de secol XX, ceea ce ar conduce spre concluzia că aceasta a fost realizată cel mai probabil spre sfârșitul secolului al XIX-lea. Spre partea superioară a gropii se observă un nivel distinct, care spre zona centrală are forma unei lentile cu fragmente de mortar, nivel care se continuă spre est și care urcă până la 0,15-0,20 cm față de suprafața solului, nivel, având probabil legătură cu etapa de refacere a monumentului din anul 1911, dar aceasta reprezintă doar o ipoteză de lucru în absența unei legături directe cu zidul bisericii.

În cuprinsul secțiunii S2, se observă, sub nivelul vegetal, un strat cu o grosime variabilă, de cca. 0,70-0,90 m, pe alocuri atingând și 1,10 m, strat în

care au fost realizate gropi pentru înhumări, dar și gropi pentru reînhumări (Fig. 5). Uneori, profilul unor astfel de gropi se poate distinge mai clar, alteori acest lucru este imposibil de determinat. Exemplificăm cu situația observabilă pe profilul de nord al secțiunii, între metrii 4,30 și 4,80, respectiv 11,80 și 12,30, unde, deși au fost surprinse în profil două morminte, profilul gropilor acestora nu se distinge (Fig. 5). În acest strat au fost identificate opt morminte mai bine păstrate, notate de la M1 la M8, deși este evident, în cuprinsul secțiunii au mai existat și altele, care fie s-au descompus în integralitate, fie au fost distruse de alte gropi, ulterioare, cum este cazul gropii menajere din capătul de vest al secțiunii.

Morminte

Mormântul M1 (Fig. 11). Adult, sex neprecizat. Descoperit în Secțiunea S2, între metrii 7,30 și 9,00 m, la -2,60 m adâncime față de nivelul de referință ales (la cca. -0,80 m adâncime raportat la suprafața actuală a terenului). Scheletul avea o orientare relativ VNV-ESE, fiind puțin deranjat de prezența unor rădăcini. Mormântul nu avea inventar și nu se observa conturul gropii acestuia.

Mormântul M2 (Fig. 12). Adult, sex neprecizat. Descoperit în Secțiunea S2, între metrii 8,70 și 10,50 m, la -2,80 m față de nivelul de referință ales (-1,00 m adâncime raportat la suprafața actuală a terenului). Acest mormânt se afla la -0,20 m sub mormântul M1, fiind suprapus de acesta în zona picioarelor. Scheletul avea o orientare relativ vest-est, acesta fiind în apropierea malului de sud al Secțiunii 2. Conturul gropii mormântului era sesizabil, dar nu s-au păstrat bucăți din materialul din care a fost realizat sicriul. Mormântul nu avea inventar.

Mormântul M3 (Fig. 13). Adult, sex neprecizat. Descoperit în Secțiunea S2, între metrii 6,30 și 7,10 m, la -2,85 m față de nivelul de referință ales (-1,05 m adâncime raportat la suprafața actuală a terenului). Scheletul avea o orientare relativ VSV-ENE. Acest mormânt era parțial distrus de o groapă de reînhumare situată la nord, care a afectat partea stângă a acestuia, precum și partea inferioară. Mormântul avea inventar o monedă (emisiune a Sfântului Imperiu Roman de Națiune Germană, Ungaria, Rudolf (1576-1608), denar, at. monetar Kremnitz, anul 159? - ultima cifra nu se citește) (Fig. 19/1).

Mormântul M4 (Fig. 13). Copil, sex neprecizat. Descoperit în Secțiunea S2, între metrii 6,50 și 7,20 m, la -2,85 m față de nivelul de referință ales (-1,05 m adâncime raportat la suprafața actuală a terenului), la vest de mormântul M3. Scheletul avea o orientare relativ VSV-ENE. Mormântul nu avea inventar.

Mormântul M5 (Fig. 14). Adult, sex neprecizat, probabil bărbat. Descoperit în Secțiunea S2, între metrii 12,50 și 13,70 m, la -2,85 m față de nivelul de referință ales (-1,05 m adâncime raportat la suprafața actuală a terenului). Scheletul avea o orientare relativ SV-NE. Partea superioară a scheletului era aproape complet descompusă. În zona picioarelor a fost sesizată o groapă de reînhumare, cu materiale osteologice într-o avansată stare de descompunere. Mormântul avea ca inventar o cataramă de fier, puternic corodată (Fig. 19/9).

Mormântul M6 (Fig. 15). Adult, sex neprecizat, probabil femeie. Descoperit în Secțiunea S2, între metrii 10,40 și 12,00 m, la -2,90 m față de nivelul de referință ales (-1,10 m adâncime raportat la suprafața actuală a terenului). Scheletul, relativ bine conservat, avea o orientare relativ vest-est și suprapunea mormântul M7. S-au observat urme de lemn de la sicriu. Mormântul avea ca inventar un pandantiv din sticlă verde (Fig. 19/10), precum și o monedă corodată, probabil o *acce*a otomană, de secol XVIII (Fig. 19/2).

Mormântul M7 (Fig. 15). Adult, sex neprecizat. Descoperit în Secțiunea S2, între metrii 10,40 și 13,10 m, la -3,10 m față de nivelul de referință ales (-1,30 m adâncime raportat la suprafața actuală a terenului). Scheletul avea o orientare vest-est, relativ bine conservat la partea superioară, și era suprapus de mormântul M6. Mormântul nu avea inventar.

Mormântul M8 (Fig. 16). Adult, sex neprecizat. Descoperit în Secțiunea S2, între metrii 3,20 și 5,00 m, la -3,10 m față de nivelul de referință ales (-1,30 m adâncime raportat la suprafața actuală a terenului). Scheletul avea o orientare vest-est, relativ bine conservat. Mormântul a avut ca inventar un nasture metalic (Fig. 34/11), o monedă din argint relativ bine conservată (emisiune a Sfântului Imperiu Roman, Ungaria, Leopold I (1657-1705), denar, anul 1703) (Fig. 19/4) și o monedă corodată (probabil un *solidus* polonez) (Fig. 19/3).

Mormântul M9 (Fig. 17). Adult, sex neprecizat. Descoperit în Secțiunea S1, între metrii 9,00 și 9,50 m, la -2,80 m față de nivelul de referință ales (-1,05 m adâncime raportat la suprafața actuală a terenului). Scheletul avea o orientare vest-est, fiind deranjat la partea superioară de o altă groapă de reînhumare. S-a păstrat la partea inferioară sicriul de lemn, realizat probabil prin scobirea unui trunchi de copac. Ca inventar avea o monetă din cupru, foarte corodată (*solidus* polonez? *mangîr* otoman?) (Fig. 19/5).

Mormântul M10 (Fig. 18). Adult, sex neprecizat. Descoperit în Secțiunea S1, între metrii 11,90 și 12,40 m, la -2,90 m față de nivelul de referință ales (-1,15 m adâncime raportat la suprafața actuală a terenului). Scheletul avea o orientare vest-est, partea inferioară a scheletului fiind prinsă în malul de est al Secțiunii S1, iar partea superioară fiind prinsă în malul de vest al Secțiunii S1, iar partea mediană a fost deranjată puternic de o groapă în care nu se mai păstrau nici un fel de materiale. Ca inventar, probabil de acest mormânt se leagă o cataramă de fier, puternic corodată, găsită în perimetrul mormântului (Fig. 19/12).

Mormântul M11 (Fig. 18). Adult, sex neprecizat. Descoperit în Secțiunea S1, între metrii 11,20 și 11,60 m, la -2,95 m față de nivelul de referință ales (-1,20 m adâncime raportat la suprafața actuală a terenului). Scheletul avea o orientare vest-est, relativ bine conservat, partea inferioară a scheletului fiind prinsă în malul de est al Secțiunii S1. Mormântul nu avea inventar.

Materiale arheologice descoperite în groapa menajeră identificată în Secțiunea S2.

Așa cum am precizat anterior, în această groapă au fost descoperite materiale ceramice tipice secolelor XVI-XVII, amestecate cu materiale mai noi, inclusiv de secol XIX și chiar de secol XX, ceea ce relevă faptul că groapa a fost realizată spre cel mai probabil sfârșitul secolului al XIX-lea.

Dintre materialele identificate se disting diverse obiecte de metal (cuie, piroane, potcoave), dar și câteva și cu rol liturgic probabil, precum și diverse fragmente de vase din sticlă, ce pot fi încadrate în secolele XVIII-XX.

Fragmentele ceramice de la vase de diverse forme (străchini, ulcioare etc.) sunt cele mai numeroase, distingându-se fragmente din pastă cenușie specifice secolelor XVI-XVII, dar și din pastă roșiatică, mai târzii, cu și fără

smalț, ce pot fi încadrate în secolul al XVIII-lea, dar și numeroase fragmente cu smalț maroniu, din secolele XVIII-XIX. O grupă aparte o constituie ceramica smălțuită cu decor variat de influență populară (Fig. 20/1-4), specifică secolelor XIX-XX.

Au mai fost identificate și fragmente ceramice din porțelan, precum un fragment cu un decor cu un cal alegând (Fig. 20/1), probabil porțelan de Sarrenguemines, din secolul al XIX-lea, sau o farfurie aproape întregibilă, având pe spate marca *Opaque de Sarrenguemines*, marcă care s-a păstrat aproape un secol, între 1850 și 1950 (Fig. 21/6).

Singulare au fost descoperirea unor lulele (Fig. 20/3-4), precum și descoperirea unui ornament pentru candelabru din sticlă (Fig. 20/2).

Alte materiale descoperite

În solul vegetal sau în apropierea acestuia au fost identificate fragmente ceramice asemănătoare cu cele descrise anterior, dar și numeroase monete moderne și contemporane, atât românești, cât și străine, cele mai multe foarte prost păstrate, în evidentă legătură cu evenimentele religioase derulate în curtea bisericii. Dintre acestea se remarcă o monedă americană de un cent (Fig. 19/8) sau o emisiune Carol I – 2 bani, 1879, descoperită imediat în apropierea solului vegetal (Fig. 19/5).

Concluzii

Așa cum am precizat, scopul cercetării arheologice a fost surprinderea situației arheologice existentă în curtea ansamblului Bisericii Sf. Gheorghe din Botoșani și punerea în evidență, eventual, a unor structuri constructive, dat fiind cunoscut faptul că în apropierea se afla curtea domnească.

Prin cercetarea arheologică efectuată în curtea bisericii, respectiv în zona sa sudică, a fost pus în evidență faptul că în acest perimetru s-a aflat cimitirul bisericii. Mormintele puse în evidență se încadrează în perioada cuprinsă între sfârșitul secolului al XVI-lea și secolul al XVIII-lea; probabil că înhumările au avut loc aici până în a doua jumătate a secolului al XIX-lea. Mormintele au fost însă afectate de numeroase gropi, atât pentru reînhumarea osemintelor descoperite la săparea de noi morminte în cimitir, cât și a osemintelor descoperite la săpăturile punctuale realizate în curtea bisericii în diverse scopuri, lucrări despre care ne-au relatat și preoții parohi ai bisericii.

Cercetarea arheologică este necesară a se continua în cazul în care proiectul de restaurare va obține finanțare, fiind în fapt o condiție fără de care proiectul nu se va putea implementa. În acest moment, însă, prin dimensiunile secțiunilor arheologice realizate, nu se pot formula concluzii definitive.

Cercetările arheologice realizate ne obligă a sublinia un aspect sensibil, ce constituie o tristă realitate a arheologiei românești: nepublicarea rezultatelor cercetărilor arheologice. Din această cauză, nu numai că informația arheologică este pierdută definitiv, dar în multe din cazuri s-a pierdut inclusiv patrimoniul descoperit. Această situație este ascunsă, uneori în mod voit, sub pretextul unui fals elitism intelectual, iar în alte cazuri singura explicație este cea a unei impardonabile indolențe, fără a se conștientiza gravele consecințe ale perpetuării unei asemenea stări de lucruri.

Chiar dacă viitorul va fi cel care va clarifica, într-o formă sau alta, prezenta situație, așezând la locul potrivit munca celor de astăzi, viitorul este cel ce va fi afectat în mod direct de această stare a lucrurilor. Iar situația întâlnită la Biserica Sf. Gheorghe din Botoșani, când nu s-a publicat nimic după 19 ani de la primele cercetări arheologice realizate aici se circumscrie, în mod nefericit, situației descrise anterior.

Materialele arheologice descoperite au fost predate pentru a intra în colecțiile Muzeului Județean Botoșani. La final, ținem să mulțumim pentru sprijinul acordat realizării săpăturilor, preotului paroh al Bisericii Sf. Gheorghe, Dumitru Mateciuc, și enoriașilor parohiei.

Bibliografie:

Kalinderu I., Lapedatu Al., *Raportul Comisiunii Monumentelor Istorice pe anul 1911*, în *BCMI*, an V, fasc. 17, ian. - mart. 1912, p. 40.

Ghika-Budești N., *Memoriu asupra lucrărilor de restaurare a Bisericii Sf. Gheorghe din Botoșani*, în *BCMI*, an V, fasc. 17, ian. - mart. 1912, p. 43-44.

Lapedatu Al., Ghika-Budești N., *Biserica Sf. Gheorghe din Botoșani. Istoric și descriere*, în *BCMI*, an V, fasc. 18, apr. - iun. 1912, p. 49-56.

*PREVENTIVE ARCHAEOLOGICAL RESEARCH CONDUCTED ON THE
COMPOUND OF ST. GEORGE CHURCH IN BOTOȘANI**

(Abstract)

The study presents the results of the archaeological research conducted in August 2016 within the Compound of St. George Church located in the central area of Botoșani city, with a view to carrying out restoration works.

List of Illustrations:

- Fig. 1. Area layout plan and the plan of the St. George Church in Botoșani.
 Fig. 2. St. George Church prior to, during, and after the restoration works conducted in 1911 (according to Alex. Lapedatu, N. Ghika-Budești, 1912, p. 49-59).
 Fig. 3. Detail of the plan showing the location of the archaeological trenches.
 Fig. 4. Plan of the archaeological trenches with the mapping of the finds.
 Fig. 5. Stratigraphic profiles. The plan and mapping of the tombs in Trench S2.
 Fig. 6. Trench 1 – general view.
 Fig. 7. Trench 1. Connection between the foundation of the church and the foundation of the annex building.
 Fig. 8. Foundation of the annex building – details. 1. Details of the 1912 plan; 2. Details of the consolidation plan; 3 Detail of the foundations seen in Trench 1.
 Fig. 9. Trench 2 – view of the west.

* Rezumat tradus de Alexandra Vrînceanu.

- Fig. 10. Trench 2 – view of the east.
- Fig. 11. St. George Church in Botoșani. Grave M1.
- Fig. 12. St. George Church in Botoșani. Grave M2.
- Fig. 13. St. George Church in Botoșani. Graves M3 and M4.
- Fig. 14. St. George Church in Botoșani. Grave M5.
- Fig. 15. St. George Church in Botoșani. Graves M6 and M7.
- Fig. 16. St. George Church in Botoșani. Grave M8.
- Fig. 17. St. George Church in Botoșani. Grave M9.
- Fig. 18. St. George Church in Botoșani. Graves M10 and M11. Detail of the pit of grave M10 on the western bank of Trench S1 .
- Fig. 19. St. George Church in Botoșani. 1. Coin issued by the Holy Roman Empire of the German Nation, Hungary, Rudolf (1576-1608), *denar*, Kremnitz mint, year 159? – the last digit is illegible, found in grave M3; 2. Coin, *acke* most likely, 18th century, found in grave M6; 3. Polish coin, *solidus* most likely, found in grave M8; 4. Coin issued by the Holy Roman Empire, Hungary, Leopold I (1657-1705), *denar*, year 1703, found in grave M8; 5. Coin, most likely Polish *solidus* or Ottoman *mangir*, found in grave M9; 6. Coin issued by Prussia, Friederich II (1740-1786), *kreutzer*, year 1753; 7. Coin issued during the reign of Carol I, 1879, 2 *bani*, passim; 8. Coin, one cent, USA, passim; 9. Buckle found in grave M5; 10. Pendant found in grave M5; 11. Button found in grave M8; 12. Buckle found in grave M10.
- Fig. 20. St. George Church in Botoșani. Archaeological finds uncovered in the domestic pit of Trench S2. 1. Sarreguemines porcelain (?), 19th century; 2. Ornament for glass chandelier, 19th century; 3. Smoking pipe, 17th-18th centuries; 4. Smoking pipe, 17th-18th centuries.
- Fig. 21. St. George Church in Botoșani. Archaeological finds uncovered in the domestic pit of Trench S2. Items undergoing restoration within the Botoșani County Museum. 1-4. Items of ethnographic aspect, 19th-20th centuries; 5. Porcelain plate, fragmented, 20th century; 6. Porcelain plate, France, Opaque from Sarreguemines, 1850-1950.

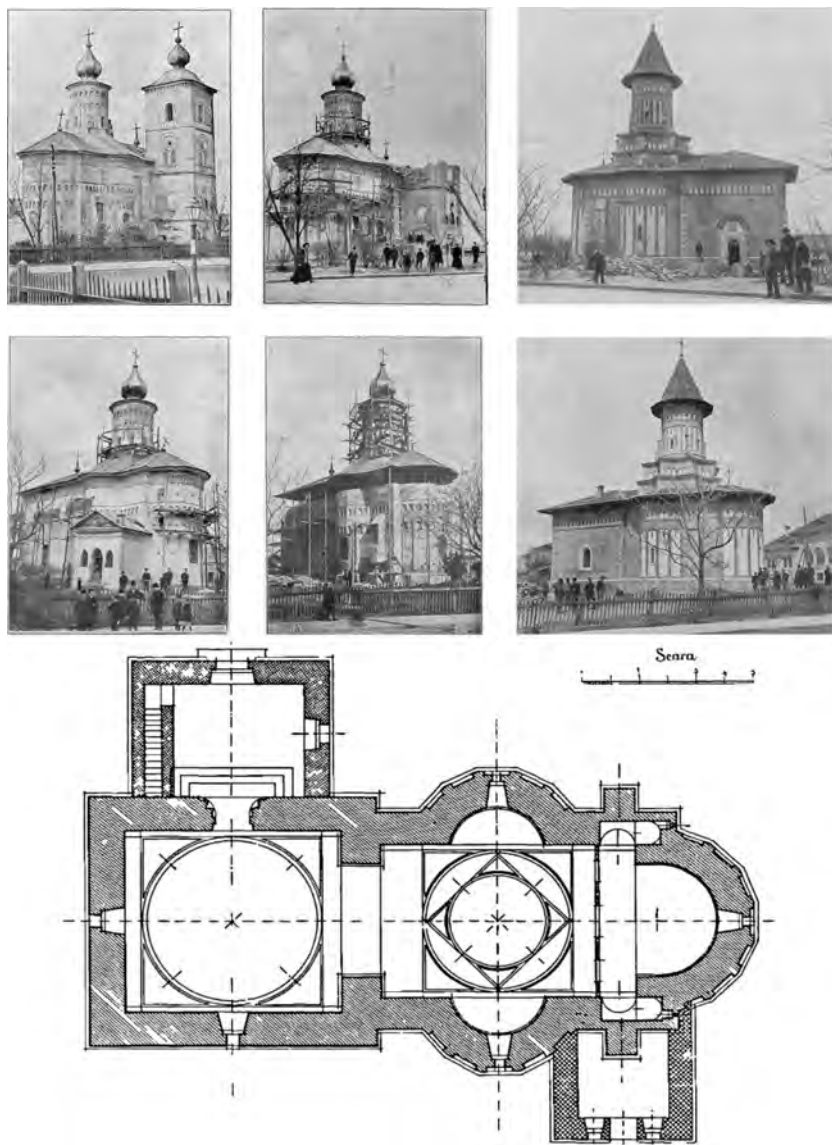

Fig. 2. Biserica Sf. Gheorghe înainte, în timpul și după lucrările de restaurare din anul 1911 (după Alex. Lapedatu, N. Ghika-Budești, 1912, p. 49-59)

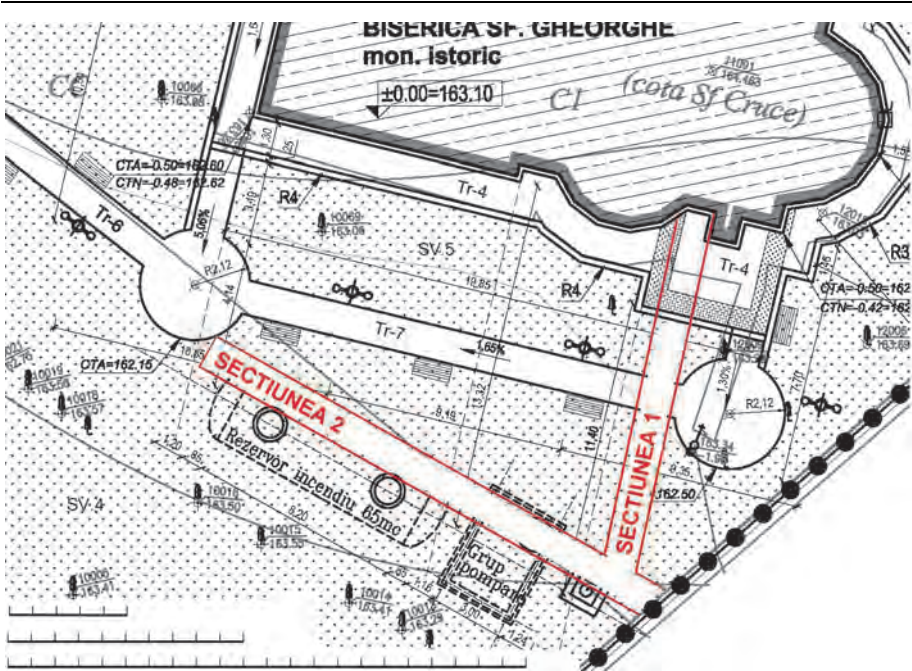

Fig. 3. Detaliu cu planul amplasării secțiunilor arheologice

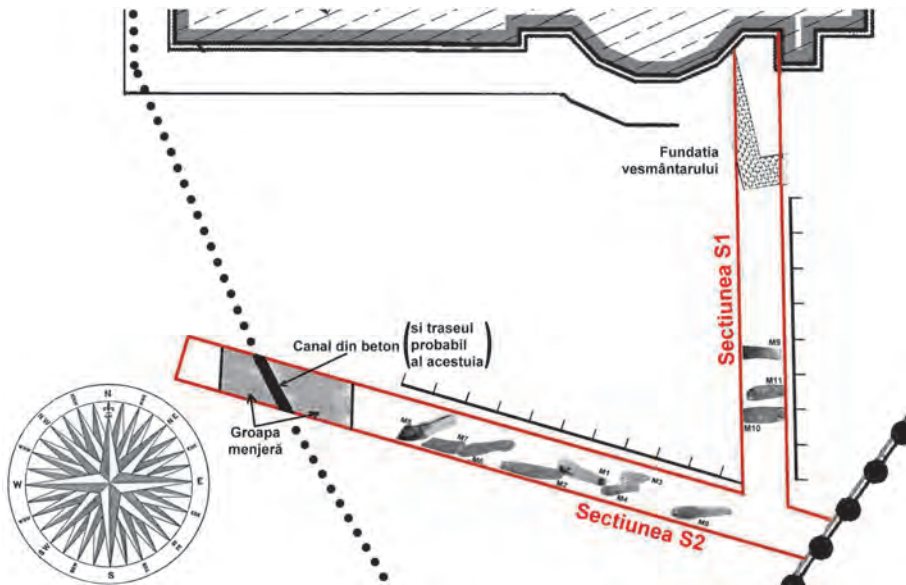

Fig. 4. Planul secțiunilor arheologice cu dispunerea descoperirilor

Fig. 6. Secțiunea 1 – imagine generală

Fig. 7. Secțiunea 1. Relația dintre fundația bisericii și fundația veșmântarului

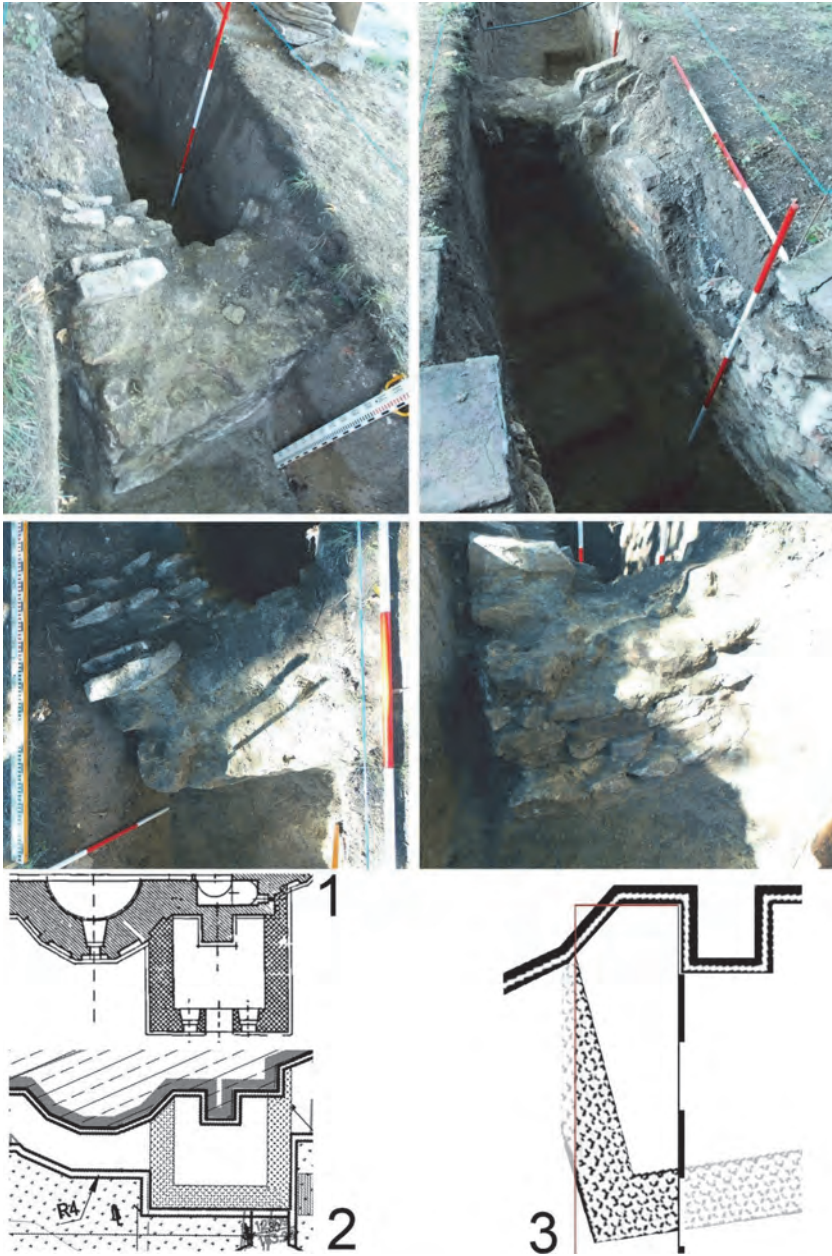

Fig. 8. Fundațiile veșmântarului – detalii. 1. Detalii plan din anul 1912; 2. Detalii plan de consolidare; 3. Detalii cu fundațiile surprinse în Secțiunea 1

Fig. 9. Secțiunea 2 – vedere spre vest

Fig. 10. Secțiunea 2 – vedere spre est

Fig. 11. Biserica Sf. Gheorghe din Botoșani. Mormântul M1

Fig. 12. Biserica Sf. Gheorghe din Botoșani. Mormântul M2

Fig. 13. Biserica Sf. Gheorghe din Botoșani. Mormântul M3 și M4

Fig. 14. Biserica Sf. Gheorghe din Botoșani. Mormântul M5

Fig. 15. Biserica Sf. Gheorghe din Botoșani. Mormântul M6 și M7

Fig. 16. Biserica Sf. Gheorghe din Botoșani. Mormântul M8

Fig. 17. Biserica Sf. Gheorghe din Botoșani. Mormântul M9

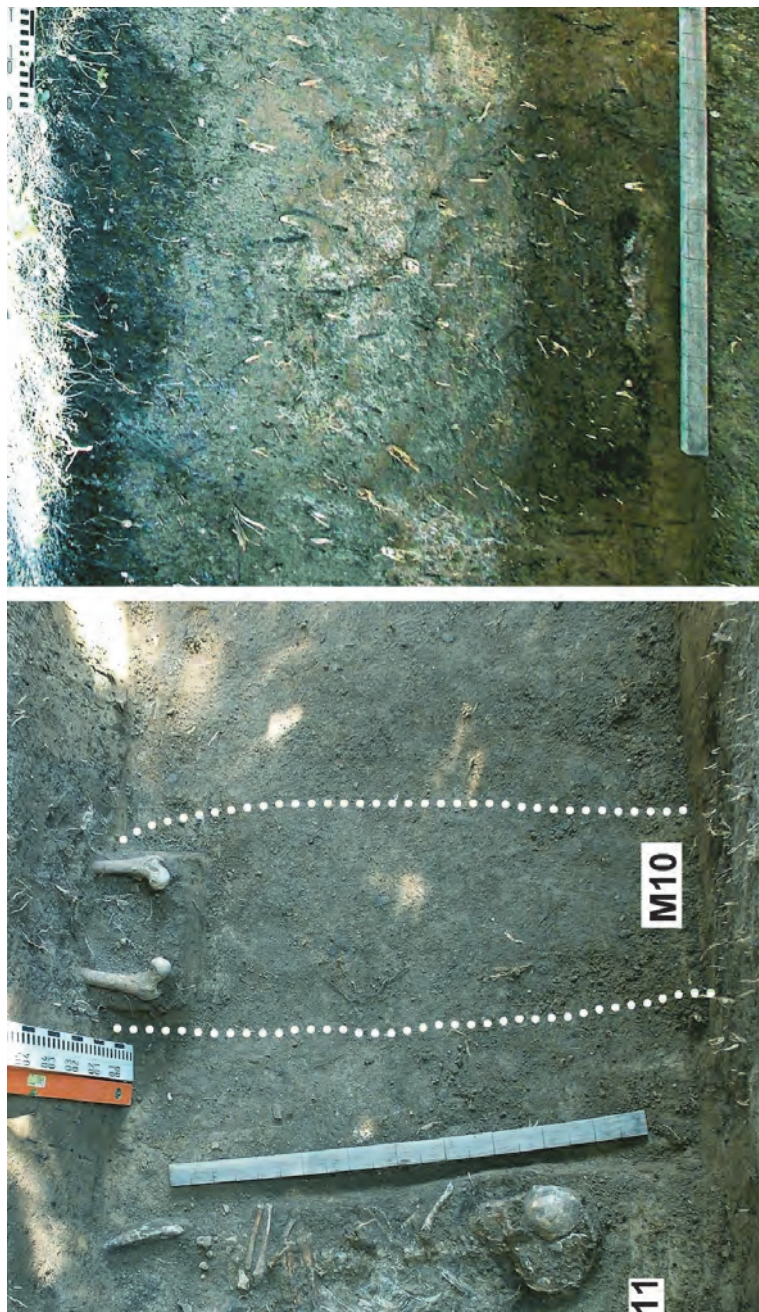

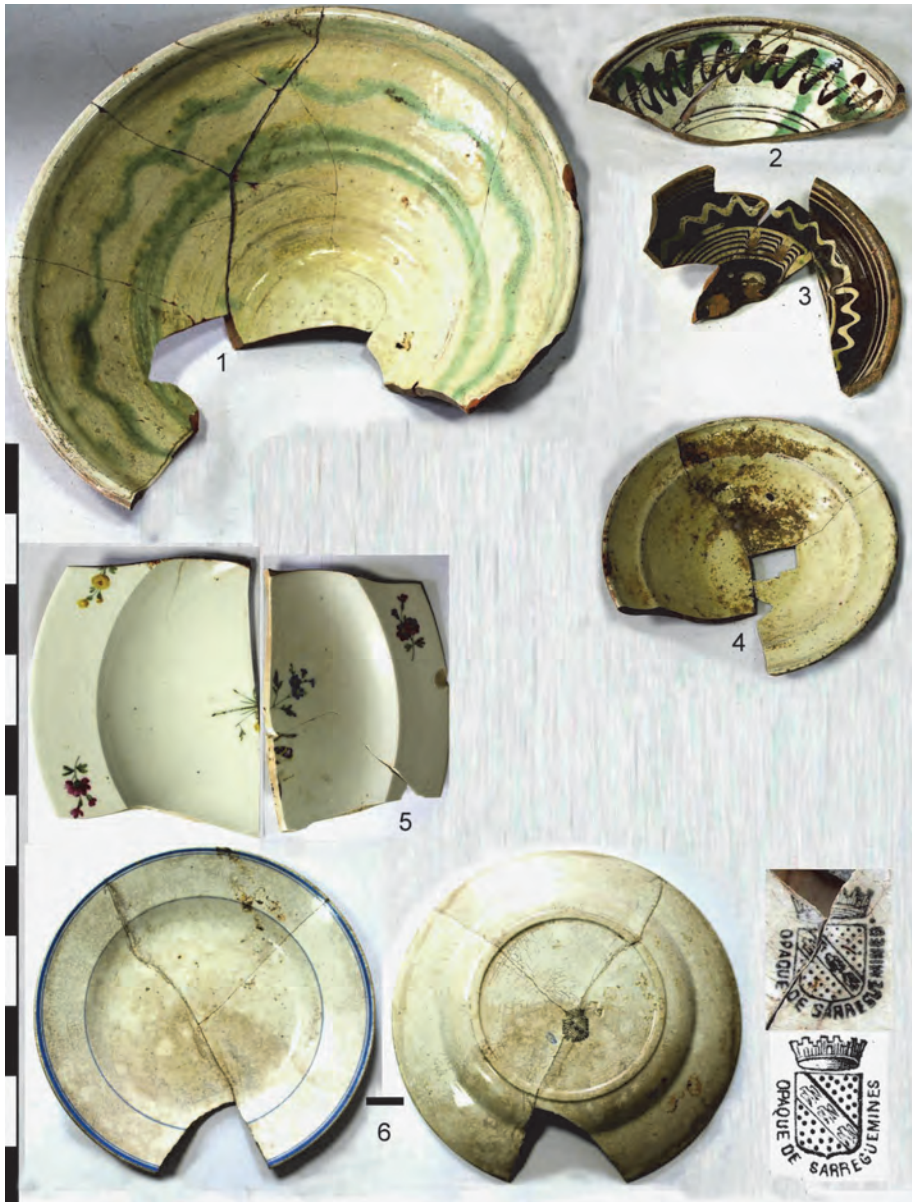
Fig. 18. Biserica Sf. Gheorghe din Botoșani. Mormântul M10 și M11.
Detaliu cu groapa mormântului M10 în malul de vest al Secțiunii S1

Fig. 19. Biserica Sf. Gheorghe din Botoșani. 1. Monetă emisiune a Sfântul Imperiu Roman de Națiune Germană, Ungaria, Rudolf (1576-1608), denar, at. monetar Kremnitz, anul 159? - ultima cifra nu se citește, găsită în mormântul M3; 2. Monetă, probabil *accea*, secolul al XVIII-lea, găsită în mormântul M6; 3. Monetă, probabil *solidus* polonez, găsită în mormântul M8; 4. Monetă emisiune a Sfântul Imperiu Roman, Ungaria, Leopold I (1657-1705), denar, anul 1703, găsită în mormântul M8; 5. Monetă, probabil *solidus* polonez sau *mangîr* otoman, găsită în mormântul M9; 6. Monetă emisiune Prusia, Friederich II (1740-1786), *kreutzer*, anul 1753; 7. Monetă, emisiune Carol I, 1879, 2 bani, *passim*; 8. Monetă, *one cent*, USA, *passim*; 9. Cataramă găsită în mormântul M5; 10. Pandantiv găsit în mormântul M5; 11. Nasture găsit în mormântul M8; 12. Cataramă găsită în mormântul M10.

Fig. 20. Biserica Sf. Gheorghe din Botoșani. Materiale arheologice descoperite în groapa menajeră din Secțiunea S2. 1. Porțelan de Sarreguemines (?), secolul al XIX-lea; 2. Ornament pentru candelabru din sticlă, secolul al XIX-lea; 3. Lulea, secolele XVII-XVIII; 4. Lulea, secolele XVII-XVIII

Șcara: 1 unitate=5 cm

Fig. 21. Biserica Sf. Gheorghe din Botoșani. Materiale arheologice descoperite în groapa menajeră din Secțiunea S2. Piese în curs de restaurare la Muzeul Județean Botoșani. 1-4. Piese de factură etnografică, secolele XIX-XX; 5. Farfurie de porțelan, fragmentară, secolul al XX-lea; 6. Farfurie de porțelan, Franța, Opaque de Sarreguemes, 1850-1950

AVEREA, VENITURILE ȘI CHELTUIELILE SCHITULUI BRĂTEȘTI, DE LÂNGĂ PAȘCANI, ÎN 1839-1845

Dan Dumitru IACOB¹

Cuvinte cheie: *schitul Brătești, moșia Pașcani, cultura materială, avere, venituri și cheltuieli*

Keywords: *Brătești herimtage, Pașcani estate, material culture, wealth, income and expenses*

În prezent dispărut, schitul Brătești, de lângă Pașcani, a fost un așezământ monahal mic, însă nu lipsit de importanță din perspectiva istoriei locale, istoriei învățământului și istoriei monahismului românesc. Din păcate, deși a avut o existență de peste un secol și jumătate, se cunosc puține lucruri despre istoria lui². Cu acest prilej, pe baza unor documente inedite, ne propunem să evidențiem câteva aspecte privitoare la situația economică a schitului în deceniile patru-cinci ale secolului al XIX-lea, nu înainte însă de a-i aminti pe cei care s-au preocupat de ctitorirea și bunăstarea acestui lăcaș.

¹ Academia Română – Institutul de Cercetări Socio-Umane, SIBIU.

² Bibliografia esențială se reduce la câteva titluri: C. Turcu, *Despre Schitul Brătești „din Codrul Pașcanilor”*, însemnat centru cultural-școlar din secolul al XVIII-lea, în *Mitropolia Moldovei și Sucevei*, 10-12, 1969, p. 628-634; N. Stoicescu, *Repertoriul bibliografic al localităților și monumentelor medievale din Moldova*, București, Direcția Patrimoniului Cultural Național, 1974, p. 122; M.-B. Atanasiu, *O scrisoare testament a monahului Ioasaf Cantacuzino (1776)*, în *Opțiuni istoriografice*, X, 2009, 1-2, p. 79-92; Ieromonah Marcu-Marian Petcu, *Mănăstiri și schituri ortodoxe din Moldova, astăzi dispărute (sec. XIV-XIX)*, București, Biblioteca Națională a României, 2010, p. 64.

Ctitorii și binefăcătorii schitului

Schitul Brătești din „Codrul Pașcanilor” a fost ctitorit în 1733/1734, de către marele medelnicer Iordache Cantacuzino, stăpânul moșiei Pașcani, „una dintre cele mai frumoase [...] din întreaga Moldova”³. Fiind amplasat pe această moșie, împreună cu satul omonim, schitul Brătești a beneficiat de atenția și sprijinul financiar al proprietarilor succesivi ai moșiei Pașcani până spre sfârșitul secolului al XIX-lea. Situația este reflectată de câteva testamente, donații și contracte de arendă cunoscute, la care se adaugă și sursele cu caracter administrativ pe care le prezentăm în acest articol.

De la Iordache Cantacuzino, schitul a trecut în grija lui Ioan Cantacuzino (cca. 1720-1776?), mare agă, nepotul ctitorului. Cunoscut ca având preocupări culturale și spirituale, motiv pentru care a și ales să se călugărească, primind numele Ioasaf⁴, acesta a fost interesat să atribuie schitului și un rol cultural-educativ, astfel explicându-se prezența aici, prin 1766-1778, a călugărului cărturar Eustatie Popovici, ardelean din Zlatna sau Abrud, autor al mai multor lucrări liturgice și, foarte probabil, dascăl al școlii înființate la schit⁵.

Neavând urmași, monahul Ioasaf și-a ales ca „fiu de suflet” și unic moștenitor pe nepotul său de soră, Iordache Balș, biv vel paharnic, căruia, odată cu moșia Pașcani, i-a încredințat și patronajul asupra schitului Brătești⁶. Iordache Balș s-a dovedit un urmaș vrednic al călugărului Ioasaf, între binefacerile sale fiind menționate atât repararea și extinderea bisericii din Pașcani, cât și înzestrarea schitului Brătești cu o dugheană aducătoare de profit⁷. Prin testamentul său din 15 mai 1805, Iordache Balș îi lăsa fiului său Iancu (Ioan) moșia Pașcani, cu toate satele, siliștile, conacul, biserica și acareturile „unite la un loc”⁸. În acest context, îi cerea „să fie purtare de grijă pentru schitu Brăteștii, ca din veniturile ce are schitul dându-se cheltuiala trebuincioasă, să se afle în toată vremea la schit preot și călugări și, după rânduiala ce este așăzată de mine, să urmeză fără strămutare rugăciunile bisericești pentru pomenirea părintelui

³ *Marele dicționar geografic al României*, vol. IV, București, Socec, 1901, p. 658.

⁴ M.-B. Atanasiu, *op. cit.*, p. 79-80.

⁵ C. Turcu, *op. cit.*, p. 630-632; M.-B. Atanasiu, *op. cit.*, p. 84.

⁶ M.-B. Atanasiu, *op. cit.*, p. 81-82.

⁷ *Ibidem*, p. 85.

⁸ Theodor Codrescu, *Uricarul*, vol. XI, Iași, 1889, p. 325.

Ioasaf, și în tot anul la ziua hramului să se facă pomenire pentru răposatul cu rânduiala cuviincioasă”⁹.

Soarta a făcut ca doar după două generații moșia Pașcanii, incluzând și angajamentele morale și financiare privitoare la schitul Brătești, să treacă în stăpânirea unei alte mari familii boierești: Rosetti Roznovanu. În 1814, moșia Pașcani a fost cumpărată cu suma de 600.000 de lei de către Iordache Roset Roznovanu (1764-1836), a cărui primă soție fusese Pulheria Balș, nepoata de frate a marelui vistiernic Iordache Balș. De la acesta, moșia va trece în stăpânirea fiului său Nicolae Rosetti Roznovanu (1794-1858), care, la rândul său o va lăsa prin testament unicului său fiu, Nicolae (Nunuță, 1842-1891).

După intrarea Pașcanilor în stăpânirea Roznovenilor, aceștia au avut grijă de schitul Brătești, fapt reflectat atât în bilanțul contabil al schitului, cât și în testamentul lui Nicolae Rosetti Roznovanu, din 14 iunie 1857. Între pomenile orânduite să se facă la înmormântarea sa, testatorul a lăsat 600 de lei pentru schitul Brătești, bani care să se împartă între „nacealnic” (egumen) și călugării de la schit („iar pentru schitul Brăteștii din Pașcani să se dee șese sute lei ca să-și tragă parte și toți călugării aflători în acel schit”). Sume, mai mari sau mai mici, erau destinate și pentru toate bisericile din satele de pe moșiile testatorului, și, în mod special, pentru bisericile de la Pașcani și Stânca, precum și pentru paraclisul palatului din Iași¹⁰. În cadrul aceluiași testament, Nicolae Rosetti Roznovanu dedica un întreg punct privitor la susținerea materială, funcționarea și scopul schitului Brătești, precizând următoarele:

„B. Fiul meu Neculai, universalul meu clironom, precum și moștenitorii sei, și oricare după vreme stăpânitori a(i) Pașcanilor, sînt datori a da la schitul Brăteștii, aflători pe această moșie Pașcanii, câte douăzeci locuitori carii vor lucra în folosul schitului, după cum ocârmuire după vreme va legiuî împotriva pământului ce li se vor da, și osebit va mai da și șeptezeci și patru fâlcii pământ pe care le are acum schitul în fânații, arătură, imașu și vatra cu livada schitului; aceste se vor da de-a purure pentru hrana călugărilor și ținerea schitului. Și se va lua aminte ca se se ție la acel schit numai un număr de călugări cuvioși câți se vor putea hrăni cu aceste mai sus ce am hotărît de a se da schitului, îngrijându-se purure atât universalul meu clironom, cât și moștenitorii

⁹ *Ibidem*, p. 327; vezi și M.-B. Atanasiu, *op. cit.*, p. 85-86.

¹⁰ ANIC, Inventar 92 (Așezământul Rosetti Roznovanu), fond Achiziții Noi, CCLXIV/ 1, f. 1 r.

sei, de a fi nacealnic la acel schit un călugăr cuvios și se ție o necurmată slujbă la biserica unde se sevârșască sfințele rugi și sfânta leturghie de-a purure pentru iertarea pacatelor și mântuirea sufletului meu, a părinților mei, a toată familiei mele și a tuturor creștinilor după rânduiala Bisericei și a legii pravoslavnice. Când însă vreodinioară ocârmuirea politică sau bisericească s-ar amesteca de a rânduia de-a dreptul nacealnic și călugări la acel schit, fără știrea și buna primire mai întâi a universalului clironom al meu, sau ocârmuirea politică sau bisericească ar voi a se amesteca cât de puțin în ace avere a schitului, întru așa întâmplare să se desființeze acel schit, se rămâie biserica numai biserica de mir, și cu venituri din dările ce hotărâsc a se da la acel schit, precum mai sus arăt, se se ție un doctor în satul Pașcanii și o mică spițerie cu cele mai trebuincioase doftorii pentru căutarea locuitorilor sărmani”¹¹.

Aceste clauze testamentare au fost aplicate, în mare măsură, chiar dacă moșia și schitul au trecut în stăpânirea, respectiv grija, altor proprietari. În ultimul sfert al secolului al XIX-lea, Nunuță Roznovanu a ipotecat moșia Pașcani, după care a vândut-o colonelului Eugeniu Alcaz (1814-1892), pentru suma de 2.600.000 de lei. După moartea colonelului, moșia a rămas urmașilor săi, de la care, mai târziu, a trecut în posesia familiei Brătianu. În 1946, moșia, aflată în proprietatea lui Gheorghe I. Brătianu, a fost expropriată de către Comitetul Local pentru Reformă Agrară din comuna Pașcani (județul Baia)¹². Cu mult înainte însă, în 1895, patrimoniul schitului a fost trecut în administrarea Primăriei Pașcani, care a impus obștii schitului să deschidă un spital pentru bolnavii de pelagră, o școală rurală în incintă și o farmacie în Pașcani¹³. În 1902, schitul a fost desființat și transformat în biserică de mir. Iată că, după aproape jumătate de secol, clauzele testamentare fixate de Nicolae Rosetti Roznovanu în 1857 și-au dovedit viabilitatea. În 1913-1944, aici a funcționat o școală de gospodărie rurală pentru fete. Biserica a fost afectată în timpul celui de-Al Doilea Război Mondial, fiind refăcută și redeschisă pentru cult abia în 1968. O parte din vechile cărți și din inventar s-au păstrat¹⁴.

¹¹ ANIC, Achiziții Noi, CCLXIV/ 1, f. 1 v.-2 r.

¹² *Biserica Sfinții Voievozi din Pașcani*, https://ro.wikipedia.org/wiki/Biserica_Sfinții_Voievozi_din_Pașcani, accesat: 8.11.2016.

¹³ C. Turcu, *op. cit.*, p. 632.

¹⁴ *Ibidem*, p. 632-634.

Averea schitului

Averea schitului, din deceniile patru-cinci ale secolului al XIX-lea, poate fi reconstituită pe baza unor surse inedite, reprezentate de o samă de venituri și cheltuieli a schitului Brătești, care acoperă perioada 1 iulie 1839 - 23 aprilie 1843, și catagrafia averii schitului Brătești, din 1845. Ele se află în custodia Serviciului Arhive Naționale Istorice Centrale, fondul Achiziții Noi, și au aparținut familiei Roseti Roznovanu, cea care a „moștenit” legatul ctitorului și a susținut material schitul. Motivul pentru care au fost întocmite documentele este pur administrativ, Roznovenii, ca și alte multe case boierești, ținând evidențe contabile detaliate referitoare la averea mobilă și imobilă, veniturile și cheltuielile tuturor proprietăților pe care le dețineau. Documentele se găsesc în mai multe copii, separate sau legate în condici și depozitate atât în același fond, cât și în alte fonduri de la Iași și București, și sunt caligrafiate îngrijit de personalul administrativ al casei boierești, după evidențele întocmite la schit.

Asemenea multora dintre așezămintele monastice de acest tip, schitul Brătești nu se remarcă printr-o avere substanțială, bunurile sale fiind destinate, în special, întreținerii obștii monahale. În decursul existenței schitului, numărul de călugări a fost mic, situația fiind impusă atât de funcția lăcașului, cât, mai ales, de resursele limitate alocate pentru întreținerea călugărilor, fapt specificat și în testamentul lui Nicolae Rosetti Roznovanu, din 1857. În 1772, în schitul Brătești viețuiau cinci călugări, din care doi nu știau să scrie, iar în 1838 obștea număra 12 călugări¹⁵.

Averea schitului Brătești era constituită din pământ, animale și bunuri gospodărești. Patrimoniul funciar a fost modest și s-a format în timp. Din scrisoarea-testament a monahului Ioasaf Cantacuzino, aflăm că, în 1776, schitul deținea moșia Vlădeștii, donată schitului de către Neculai Tăbârță, pe lângă care se mai adăugau „doao locuri de prisacă și livezi lângă schit și cu vie de la poarta caselor din Pășcani și cu [...] stupi și cu livezile din mănăstire”¹⁶.

În 1839, schitul dispunea de 17 fâlcă și 70 de prăjini de teren agricol și fânaș, echivalentul a cca. 25 de hectare, din care 6 fâlcă și 50 de prăjini (9 ha) erau cultivate cu porumb, 7 fâlcă și 20 de prăjini (cca. 10 ha) erau cultivate cu cereale (grâu, seacă, orz și ovăz), iar 4 fâlcă (cca. 5,7 ha) erau cu fânaș de coasă. Schitul deținea și animale, cele înregistrate pentru anul 1843 fiind 33 de vite

¹⁵ *Ibidem*, p. 632.

¹⁶ M.-B. Atanasiu, *op. cit.*, p. 84, 89.

cornute mari (boi, vaci și viței), 628 de oi și 2 cai. Pe lângă acestea, mai sunt înregistrați și 60 de stupi. La 1843, suprafața de pământ era identică, la fel și utilizarea ei, în schimb șeptelul s-a modificat, fiind înregistrate 39 de cornute mari (boi, vaci și viței), 580 de oi, 2 cai și doar 15 stupi. După această dată schitul a mai fost înzestrat și cu alte suprafețe de pământ, astfel încât – după cum reiese din testamentul vistiernicului Nicolae Rosetti Roznvanu –, la 1857, deținea 74 de fălci de pământ (105 ha), constituite din fânaș, arătură, imaș și vatra cu livada schitului. Testatarul preciza că aceste fălci „se vor da de-a purure pentru hrana călugărilor și ținerea schitului”, iar dovada că dorința sa a fost respectată o constituie faptul că, la sfârșitul secolului al XIX-lea, schitul este menționat cu această suprafață de teren.

Structura inventarului din 1845 indică și principalele categorii de bunuri deținute de schit: veșminte bisericești (feloane, stihare, naraclițe și epitrahire, în total 21 de bucăți), vase de cult (potire și discuri din argint și cositor, 5 bucăți), cărțile bisericii (56 de bucăți), „alte mărunțușuri” (respectiv butoie și căzi pentru vin și murături, harabale, căruțe, pluguri, o brișcă de doi cai, hamuri, căldări de aramă, unelte pentru prelucrat lemnul). Tot la „mărunțușuri” sunt înregistrate și 20 de stupi, patru păuni și două păunițe. Cel mai modern „mărunțuș” era un ceasornic de perete. Cele mai valoroase bunuri sunt veșmintele, vasele și cărțile de cult, însă nici acestea nu se remarcă prin prețiozitatea materialelor (vasele sunt din argint și cositor), sau prin faptul că sunt noi (puține veșminte sunt din „fir bun”, iar câteva dintre vasele din cositor sunt stricate). Valoarea acestor lucruri este, mai curând, de ordin spiritual și cultural, și în acest sens ies în evidență cele 56 de cărți bisericești, majoritatea folosite pentru desfășurarea cultului, câteva dintre acestea păstrându-se și în prezent.

În acest context, un aspect care merită semnalat îl constituie absența din inventar a icoanelor bisericii schitului. Situația intrigă, mai ales dacă facem comparație cu inventarele altor biserici întreținute de familia Roznvanu, cum sunt cele de la Pașcani și Stâncă, sau paraclisul palatului din Iași, în care icoanele sunt menționate, și chiar în număr mare.

Veniturile schitului

Veniturile schitului proveneau din două surse. Una era reprezentată de ajutorul financiar anual acordat de stăpânul moșiei Pașcani (mai degrabă o subvenție decât o donație), care, pentru anii avuți în vedere se cifra între 2.200

și 3.200 de lei, ceea ce reprezenta cca. 42% din bugetul total al schitului. Restul veniturilor erau generate din resurse proprii. Deși aveau pământ arabil, livadă și grădină, călugării nu vindeau nimic din produsele obținute pe aceste suprafețe, păstrându-le pentru consumul propriu și pentru furajarea animalelor. Câteodată cerealele nici nu ajungeau, cum s-a întâmplat în 1841, când s-a cumpărat porumb pentru casă, de 80 de lei. În schimb vindeau surplusul de produse viticole (vin, între 3.900 de litri, în 1840, și 600 de litri, în 1843), apicole (cu precizarea că mierea a fost vândută doar într-un an) și, mai ales, animaliere, cele mai productive fiind oile, de la care comercializau lâna (cca. 775 kg de lâna, în 1842), brânza (cca. 750 kg brânză, în 1840), mieii (235 de miei, în 1842) și pielicelele de miel (cu zecile sau chiar sutele). Nu în ultimul rând, schitul se dispensa de animalele sterile sau care nu mai puteau fi utilizate pentru activitățile agricole și pentru transport. În acest sens, cuvioșii călugări îndepărtau frecvent stârpiturile, oile „babane”, pe care fie le vindeau vii, fie le sacrificau pentru consumul propriu și le comercializau pieile. Mai vindeau, în număr mic, animalele bătrâne sau care nu le erau necesare în gospodărie, precum boi, vaci și cai. La schit erau și câțiva păuni, de a căror îngrijire se ocupa un păunar care primea leafă, însă pentru anii cercetați nu sunt consemnate venituri obținute pe seama acestor păsări. Putem deduce fie că nu ajunseseră la numărul necesar pentru a fi vânduți sau sacrificați (puțin probabil), fie că erau crescuți din porunca boierului pentru a decora grădinile reședințelor boierești de la Pașcani și Stânca. Nu excludem nici eventualitatea de a fi crescuți pentru a fi apoi dăruiți sub forma unor cadouri exotice pentru înalții demnitari indigeni sau străini.

Cheltuielile schitului

Cheltuielile erau mai numeroase și mai variate decât veniturile, totalizând pentru cei aproape patru ani la care ne referim, respectiv 1 iulie 1839 - 23 aprilie 1843, fix 24.370 de lei și 3 parale. Cum veniturile schitului au însumat 18.650 de lei și 15 parale, pentru același interval de timp, reiese că 5.719 lei și 28 de parale au fost „cheltuiți mai mult peste venitul schitului”. Pentru a ne face o idee pe ce cheltuiau banii călugării, implicit dacă deficitul creat se justifica au ba, avem la dispoziție a doua parte a documentului contabil, intitulată „sama chetuielilor schitului Brătești”. Cele mai mari sume de bani erau alocate pentru asigurarea hranei animalelor și adăpostirea acestora în sezonul rece. Dacă pentru

cumpărarea unui stog de fân se plăteau 280 de lei, în 1841, pentru „facerea fânului” de la Freţoaia se plătise 1.500 de lei, „cheltuiala fânului făcut pe moşăea Stolniceni” era de 3.990 de lei, iar pentru fânul de la Helceni se dăduse 4.020 de lei. De asemenea, dacă pe tomnaticul oilor la Cucuteni se plăteau 313 lei, în 1839, pe iernatul oilor la Hodora, lângă Cotnari (la vreo 40 de km de Brăteşti, cu piciorul, sau 20 km în linie dreapta), se plăteau 3.700 de lei, în 1841, iar pe iernatul oilor la Stolniceni (aflat aproape de Brăteşti, la cca. 5 km în linie dreaptă) se plăteau 4.074 de lei, în 1842. Tot în 1842, se plăteau 264 de lei pentru păşunatul a 32 de vite cu coarne, la Stolniceni. Pentru oi se cumpărau cantităţi însemnate de sare: 250 de ocă de sare (cca. 323 de kg), în valoare de 40 de lei, s-au cumpărat în 1841 şi alte 100 de ocă de sare (cca. 130 kg), în valoare de 18 lei, s-au cumpărat în 1843. Sare se cumpăra şi pentru casă, mai puţină, însă mai scumpă. Pe lângă aceasta se cumpăra şi slatină (saramură), probabil pentru pus murături, gătit sau tratament. Pentru îngrijirea animalelor se cheltuiau regulat bani, cum sunt cei alocaţi pentru potcovitul cailor sau pentru căutarea de diverse boli, ca turbarea. Se plăteau lefurile la patru ciobani (cca. 30 de lei pe an) şi se cumpăra tărăţe pentru oi. Cheltuieli semnificativ mai mici se făceau ocazional pentru cumpărarea unor animale necesare pentru prăsilă, transport sau arat: 80 de lei un buhai (taur) cumpărat în 1841, un cal de 105 lei cumpărat în 1841 şi un alt cal, de 100 de lei, cumpărat în 1842.

Bani se cheltuiau regulat pentru repararea sau întreţinerea uneltelor, atelajelor şi chiliilor. Se cumpăra fier pentru repararea plugurilor, păcură pentru uns osiile la căruţe şi trăsură, şindrilă pentru reparat acoperişul, 5.000 de bucăţi draniţă pentru acoperirea hambarului şi 200 de cercuri pentru poloboace. Se cumpărau unelte şi obiecte gospodăreşti noi, precum: topoare, bărdiţe, hârleţe, coase, perie şi săceală pentru cai, foarfeci de tuns oile, frânghii, piese de harnaşament, lacăte la pivniţă, juguri pentru boi, însă şi site, ciururi, ceaune, străchini şi talgere (adică farfurii întinse), carafe şi pahare. De asemenea, se cumpărau haine şi încălţări (opinci, bocanci) pentru vizitiu, argaţi, ciobani, văcar, de unde putem vedea cu ce se îmbrăcau aceştia. Mai rar, se comandau şi veşminte bisericesti. Totodată, se cumpărau materiale brute sau semifinisate pentru reparat sau confecţionat încălţăminte: piei de vacă, pentru opinci, şi piele dubită, pentru căpute.

Banii se duceau și pe alimente, condimente și ingrediente de gătit deosebite, exotice sau care nu erau produse în gospodărie: orez, untdelemn, măsline, pește proaspăt și sărat, piper, zahăr, stafide, cofeturi pentru colivă, rachiu, multe dintre acestea fiind consumate în perioadele de post sau cu prilejul unor sărbători, cum ar fi la hramul bisericii schitului, „Adormirea Maicii Domnului”, care se serbează pe 15 august.

Pentru buna desfășurare a activităților de cult se cumpărau lumânări de ceară, mai rar, și de seu, mai des, ceară, tămâie, untdelemn, hârtie de scris, însă se comandau și icoane, cum este cea făcută în trapeză, plătită cu 14 lei.

În mod regulat se plăteau lefuri călugărilor care aveau diverse atribuții sau responsabilități în cadrul schitului: un ieromonah primea între 70 și 100 de lei, un călugăr cântăreț primea 70 de lei, iar un ierodiacon primea 30 de lei. Leafă i se acorda însă și preotului din sat, între 70 de lei, în 1840, și 100 de lei, în 1842. De asemenea, erau plătiți și angajații laici ai schitului: păunaru (30 lei), argații (50 de lei de om), ciobanii (30-45 de lei) și vizitiul (40 de lei). Deși schitul dispunea de forță de muncă gratuită, reprezentată de scutelnici, care lucrau însă doar pentru o perioadă limitată (la muncile agricole, la tăiat lemne), activitățile agricole sau meșteșugărești mai deosebite se plăteau, între acestea numărându-se: cositul, melițatul cânepii, spoitul tingirilor, „meremeturile” (reparațiile) pentru brișcă, pentru „căutarea vitelor de turbă”, îngropatul vicii și altele.

Concluzii

Documentele analizate sunt relevante pentru reconstituirea, fie și fragmentară, a situației economice a unui mic așezământ monastic. Ca și alte lăcașuri similare, schitul Brătești din „Codrul Pașcanilor” nu se remarcă printr-o mare avere, aceasta fiind destinată exclusiv pentru întreținerea unui mic număr de călugări. În deceniile patru-cinci ale secolului al XIX-lea, averea schitului, constituită prin donații și stipendii, era alcătuită din pământuri, animale și bunuri gospodărești. La acestea se adaugă inventarul de cult al schitului, format din veșmintele bisericesti, vasele de cult și cărțile liturgice. Veniturile schitului proveneau, pe de o parte, din ajutorul financiar acordat anual de stăpânul moșiei Pașcani, și, pe de altă parte, din valorificarea produselor animaliere, apicole și viticole obținute la schit. Cu toate acestea, bilanțul bugetar era deficitar, cauzele

trebuind căutate atât într-o administrare ineficientă, cât și în randamentul scăzut al resurselor agricole și zootehnice. Cheltuielile majore erau generate de întreținerea și hrana animalelor, salarizarea și întreținerea călugărilor și slugilor și plata diferitelor munci agricole sau meșteșugărești. Cheltuieli mai mărunte, însă numeroase, se făceau pentru repararea sau întreținerea uneltelor, atelajelor și chiliilor, precum și pentru cumpărarea uneltelor și obiectelor gospodărești, articolelor de îmbrăcăminte și încălțăminte, alimentelor care nu se puteau obține în gospodăria proprie și, nu în ultimul rând, a materialelor necesare desfășurării cultului.

În afară de conturarea situației economice a schitului Brătești la un moment dat, documentele contabile care fac obiectul acestui articol evidențiază, indirect, și raporturile strânse dintre schit și moșia Pașcani, pe care se afla lăcașul de cult, respectiv dintre obștea monahală și stăpânii moșiei Pașcani. Indiferent de familia din care aceștia din urmă au provenit – Cantacuzino, Balș sau Rosetti Roznovanu –, este clar că ei și-au asumat legatul testamentar al ctitorului, îngrijindu-se de înzestrarea materială și subvenționarea schitului până spre sfârșitul existenței acestuia.

*WEALTH, INCOME AND EXPENSES OF BRĂTEȘTI HERMITAGE,
NEAR PAȘCANI, DURING 1839-1845*

(Abstract)

This paper points out several original documents based on which it is possible to partially restore the economic situation of the hermitage Brătești, near Pașcani. The hermitage was established in 1733-1734, by boyar Iordache Cantacuzino, the landlord of Pașcani estate, and dissolved in 1902. During the fourth and fifth decades of the 19th century, the Bratești hermitage had a modest fortune obtained through donations and financial aids and it consisted of estates, livestock and household goods, as well as clothes, dishes and books specific to the religious service. The hermitage income came from two sources: on one hand, the financial aid provided annually by the owner of Pașcani estate, whom the hermitage depended on, and, on the other hand, the use of animal products, beekeeping and vineyards obtained in the hermitage household. The largest amounts were spent on animal husbandry and also on the monks and servants' salaries and the fees paid for

agricultural or crafting activities. During the studied period, the budget balance was negative due to inefficient management and low efficiency of agricultural and zootechnical resources. Indirectly, the documents highlight the close relationship between the monastery and the owners of Pașcani estate, who took care about the material and financial supplies of the hermitage until the end of its existence.

ANEXE

<F. 1 r.>

Sama veniturilor și a cheltuielilor schitului Brăteștii de la 1-iu iuli(e) 1839 și până la 23 aprilie 1843¹⁷

<F. 2 r.>

				Sama veniturilor schitului Brăteștii de la 1(-i)u iuli(e) 1839 din vremea ce am intrat nacealnic și până la 23 apr(ilie) 1843
Lei	Par(ale)			
1456	35	Lei	Par(ale)	priimiți în anul 1839, însă:
		520	–	pe lână
		26	–	pe miță
		96	15	pe m(i)ere
		160	–	pe un cal
		284	20	pe 37 oi băbane
		370	–	pe o părechi boi
		1456	35	
4753	–	–	–	priimiți în anul 1840, însă:
		Lei	Par(ale)	
		125	–	pe 54 pielicele negre și 24 albe sterpituri
		110	–	pe piei de oi
		50	–	pe pielicele de miel
		725	–	pe miei
		400	–	pe lână

¹⁷ ANIC, Achiziții Noi, CCLXXXV/ 9.

5055	10	62	20	pe brânză
		2200	–	priimiți de la cuconu prin dum(nealui) c(u)c(onul) Chiricu iconomu, vechilu(l) dumis(ale)
		240	–	pe brânză
		190	20	pe 27 oi băbane
		650	–	pe vin
		4753	–	
		–	–	
		Lei	Par(ale)	
		40	–	pe 12 piel(i)cele sterpituri
		400	–	pe lână
506	10	pe miei		
140	–	pe miță		
600	–	pe 4 boi bătrâni		
343	–	pe 34 vedre și 3 oă brânză		
2029	10			
11265	5			

<F. 2 v.>

Lei	Par(ale)			Veniturile anului 1841
11265	5	–	–	suma din dos
		Lei	Par(ale)	
		2029	10	suma din dos
		2400	–	priimiți de la cuconu prin dum(nealui) c(u)c(onul) Chirica iconomu vechilul dumis(ale)
		60	–	din vânzarea unei vaci
		286	–	pe 48 oi băbane
		280	–	pe vin
		5055	10	
6483	10	–	–	priimiți în anul 1842
		Lei	Par(ale)	
		147	–	pe 40 pielicele sterpituri
		21	10	pe 9 piei de oae
		525	–	pe 75 oi băbane

902	-	1500	-	pe 235 miei
		800	-	pe 600 ocă lână
		2400	-	priimiți de la cuconu prin dum(i)s(ale) c(u)c(onul) Chirica iconomu vechilul dumis(ale)
		40	-	pe 20 ocă miță
		250	-	pe vin
		800	-	priimiți de la cuconu prin dumneaci slugereasa Ruxanda
		6483	10	
		-	-	priimiți în anul 1843, pân(ă) la 23 apr(ilie), însă:
		Lei	Par(ale)	
		10	-	pe 10 pielicele stârpituri
24	-	pe 8 pielicele		
768	-	pe 128 pielicele negre		
100	-	pe 40 vedere vin, câte 2 lei 20 păr(ale) vadra		
902				
18650	15			

<F. 3 r.>

Lei 2585	Par(ale) 10	-	-	Sama cheltuielilor schitului Brăteștii de la 1 iuli(e) 1839, din vremea ce am întrat nacealnic, și pân la 23 apr(ilie) 1843
		Lei	Par(ale)	cheltuiți pe anul 1839, însă:
		1500	-	în facerea fânului la Frețoaia
		21	-	pe 3 ceaune
		6	-	pe 4 gărafe și 4 păhari
		19	-	pe tãmâe și untdelemn
		53	-	pe rachiul la hramul schitului
		3	20	pe 2 ocă orez
		4	-	pe strachini și talgere
		9	-	pe păcură
		13	30	potcovitul cailor și blichuri la cari
		10	-	4 părechi opinci pentru ciobani
		13	20	3 cămeșoae pentru argați

		22	20	5 perechi căputături pentru argași
		35	–	liafa păunariului
		3	20	pe o coasă
		14	20	meremetul căruții
		3	–	pe o tava de schijă
		6	–	pe niște hățuri de cură
		9	25	pe 2 oc(ă) untdelemn
		2	–	pe 1 ocă orez
		20	–	pe o perechi ciubote la un argat
		6	–	la potcovitul cailor
		35	–	s-au dat posesorului Vele pentru un suhat ce s-au pășunat vitele
		5	–	pe meremetul fierălor de plug
		20	–	pe 2 merță ovăz pentru sămânță
		3	–	pe 2 traeste pentru cai
		313	–	tomnaticul oilor la Cucuteni
		121	–	liafa a 4 ciobani
		70	–	liafa ieromonah(ului) Vichentie
		34	–	din liafa ieromonah(ului) Iust(in) pe pol an
		2375	35	
2585	10			

<F. 3 v.>

				Cheltuelile anului 1839
Lei	Par(ale)			
2375	35	–	–	suma din dos
		Lei	Par(ale)	
		2375	35	suma din dos
		36	10	pe o piele de vită pentru opinci
		4	–	potcovitul cailor
		4	15	pe fier în trebuința casii
		38	–	pe pol piele dubită pentru căputături
		12	–	pe 60 oc(ă) sare
		68	–	pe 4 fălci fân de cosât ce s-au făcut lângă schit
		1	30	pol oc(ă) lumânări său
		12	–	2 ocă untdelemn
		4	–	masline
		5	–	2 oc(ă) rachiu

6118	6	4	–	3 perechi opinci
		8	–	2 topoari și o bărdiță
		12	–	2 oc(ă) untdelemn
		2585	10	
		–	–	cheltuiți pe anul 1840, însă:
		Lei	Par(ale)	
		9	20	5 oc(ă) fier pentru casă
		7	20	meremetul brișcii
		1	–	piperiu
		3	20	o oc(ă) lumânări său
		–	30	hârtie de scris
		–	30	păcură
6	–	o săceală și o perie pentru cai		
12	11	spoitul a 2 tingiri și o oală de aramă		
2	20	pe melițatul cânepii		
5	–	păcură		
48	31			
8703	16			

<F. 4 r.>

Lei	Par(ale)			Cheltuelile anului 1840
8703	16	–	–	suma din urmă
		Lei	Par(ale)	
		48	31	suma din urmă
		6	–	una oc(ă) i pol oloiu
		2	20	potcovitul cailor
		13	10	4 oc(ă) pește
		12	–	2 oc(ă) untdelemn
		24	–	meremetul hamurilor
		10	–	4 oc(ă) rachiu
		12	–	s-au dat lui Ion Maftai pentru căutare(a) vitelor de turbă
		3	–	meremetul fierilor de plug
		70	–	ieromonah(ului) Vichentie
		1	30	pe blichuri la cară
		70	–	ieromonah(ului) Iust(in)
		2	–	sămințuri pentru grădină

		30	–	liafa păunariului
		2	–	păcură
		2	–	meremetul unei sape și o bărdiță
		100	–	sare ce s-au luat de la Țoțoc
		180	–	4 pol merță grâu de sămânță
		4	20	tămâc
		2	20	o părechi opinci
		17	–	o părechi ciobote vezeteului
		5	–	meremetul fierălor de plugu
		10	–	sari pentru casă
		5	–	pe un plugu
		42	–	sare pentru oi
		5	–	păcură pentru trăsuri
		6	–	una oc(ă) untdelemn
		18	20	un sucman vezeteului
		10	20	pe untdelemn
		715	11	
8703	16			

<F. 4 v.>

				Cheltuelile anului 1840
Lei	Par(ale)			
8703	16	–	–	suma din dos
		Lei	Par(ale)	
		715	11	suma din dos
		70	–	liafa preot(ului) Ioan
		10	–	2 pălării argaților
		13	20	3 coasă
		2	–	legatul coaselor
		3	–	pe opinci
		2	20	pe rachiu
		24	10	pe sare
		5	–	pe rachiu
		12	–	pe untdelemn
		2	20	pe păcură
		2	20	2 conțuri hârtie
		8	–	pe brânză la coasă
		4	–	rachiu, tij
		26	15	rachiu la praznicul Adormirei

		7	20	pe orez
		5	–	pe masline
		3	20	pe zahar
		3	–	pe piperiu
		1	20	strafide
		1	10	cofeturi pentru colivă
		1	–	2 stecle
		3	–	pe pește proaspăt
		24	–	pe sare
		21	30	pe pește sărat
		1	26	pe cupe de lut pentru trapeză
		3	–	lumânări de său
		40	–	liafa vezeteului
		4020	–	facerea fânului din Helceni
		5037	2	
8703	16			

<F. 5 r.>

				Cheltuelile anului 1840
Lei	Par(ale)			
8703	16	–	–	suma din urmă
		Lei	Par(ale)	
		5037	2	suma din urmă
		7	–	pe untdelemn
		30	–	pe sare la oi
		20	–	pe un sucman unui argat
		8	22	pe păcură
		150	–	hacul a cinci ciobani
		18	–	o părechi ciobote la un argat
		36	–	2 curăle de încins la 2 argați
		8	–	2 cămeș(i) la un argat
		18	–	una oc(ă) ceară pentru biserică
		35	20	s-au dat pentru niște păpâșoi mâncaț(i) de câinii ¹⁸ stânei la Ruginoasa
		24	–	o părechi ciubote la un argat
		13	20	una ocă pol tămâie
		34	12	179 ocă sare pentru oi
		60	–	pe păpâșoi la ciobani cu oile la Helceni

¹⁸ Lectură incertă.

		24	–	lui Petre argatul
		13	–	pentru piei de dubit
		12	–	la îngropatul viei
		10	–	pe ferecatul fierălor de plug
		3	20	pe 2 topoari de făcut
		2	20	de adus slatină
		4	–	untdelemn
		9	–	pe pește la praznicul Întrării în Biserică
		1	10	un ciur
		38	–	cheltuiala facerii unui felon și două epatrahire de cit
		24	–	2 mascuri pentru argați și ciobani
		70	–	liafa eclisiarhului Gherasim
		5711	6	
8703	16			

<F. 5 v.>

Lei	Par(ale)			
		Lei	Par(ale)	
8703	16	–	–	Cheltuelile anului 1840 suma din dos
		5711	6	suma din dos
		350	–	pe varaticul oilor la Cucuteni
		7	–	pe untdelemn
		50	–	hacul unui argat
5384	34	6118	6	Cheltuiți pe anul 1841
		–	–	
		280	–	pe un stog fân
		6	–	pe untdelemn
		5	–	meremetul a trei topoari
		30	–	pe un felon și 2 epetrahire de cit și înbrăcămintă prestol
		4	–	pe un fier de înfierat vitele
		10	20	pol oca pește la lăsatul săcului de Postul Mare
		6	–	pe untdelemn
		2	20	pe orez
		3	20	pe pește la Florii

		20	–	un sucman unui argat
		5	–	meremetul fierălor butcăriei și altele
		12	–	pe untdelemn
		1	20	pe piperiu
		80	–	ieromonah Chesarie
		52	–	pe 260 oc(ă) sare la oi
		29	–	o pereche pirostii la kuhne
		5	12	pe 2 pol oc(ă) fier
		2	20	meremetul unor pirostii mici
		2	20	o sătă și un ciur
		5	–	pe păcură
		562	12	
14088	10			

<F. 6 r.>

Lei	Par(ale)			Cheltuelile anului 1841
14088	10	–	–	suma din urmă
		Lei	Par(ale)	
		562	12	suma din urmă
		30	–	liafa păunariului
		6	10	pe pește la ciobani
		35	20	liafa eclisiarhului Gherasim
		10	20	pe untdelemn
		17	20	5 testeli cue de șândrilă
		6	–	o glugă la un cioban
		7	20	o lăcată la pivniță
		16	–	4 testele cue de șândrilă
		70	–	pe tămâe
		80	–	pe păpășoi pentru casă
		6	–	pe untdelemn
		56	–	3 pol oc(ă) ciară pentru biserică
		40	–	5000 draniță pentru acoperirea hambariului
		2	35	pe slatină
		28	25	pește sărat la praznicul Adormirei
		7	–	pe orez
		6	–	1 oc(ă) tămâe
		–	30	smirnă

		1	20	piperiu
		1	12	3 gărafe
		6	-	2 oc(ă) masline
		3	-	zahar
		12	-	untdelemn
		2	20	pe păcură
		70	-	ieromona(ului) Calistru
		3700	-	pe iernaticul oilor la Hodura
		4789	4	
14088	10			

<F. 6 v.>

				Cheltuelile anului 1841
Lei	Par(ale)			
14088	10	-	-	suma din dos
		Lei	Par(ale)	
		4789	4	suma din dos
		30	-	pe o piele de vacă
		12	-	2 oc(ă) untdelemn
		3	30	pe 25 funii
		10	-	5 oc(ă) fier
		60	-	lui Gavril argatul
		14	-	o perechi ciubote lui
		60	-	lui Gheorghii argatul
		14	-	o perechi ciubote lui
		36	-	2 curele de Braşov la aceşti argaţi
		80	-	un buhaiu cumpărat de la un prisăcariu din Stolnicenii
		24	-	un plug cu fierul lui
		7	-	meremetul fierilor de plug
		105	-	s-au cumpărat un cal
		15	-	2 oc(ă) untdelemn
		4	-	pol oc(ă) tămâie
		5	-	peşte la lăsatul secului
		8	-	păcură
		12	20	lumânări de său pentru casă
		4	-	pol oc(ă) untdelemn
		35	-	ieromonah(ului) Vichentie pe pol an

		7	20	50 oc(ă) tărăță pentru oi
		40	–	250 oc(ă) sare
		9	–	un oc(ă) sare
		5384	34	
14088	10			

<F. 7r.>

				Cheltuelile anului 1842
Lei	Par(ale)			
14088	10	–	–	suma din urmă
5994	–	–	–	cheltuiți pe anul 1842, însă:
		Lei	Par(ale)	
		14	35	330 dram(u)r(i) ceară pentru biserică
		7	20	3 perechi opinci pentru ciobani
		2	20	opinci văcariului
		8	–	pește la lăsatul secului
		8	–	4 perechi opinci pentru argați
		18	–	1 ocă ceară pentru biserică
		3	–	2 giuguri pentru boi
		7	20	meremetul fierelor de plug
		1	20	piperiu
		10	–	un ham pentru un cal
		15	–	100 <ocă> tărăță zahar(e)a la oi
		6	–	pește la Florii
		7	–	2 hârleță
		32	–	2 oc(ă) ceară pentru biserică
		4	20	pol oc(ă) untdelemn
		8	30	pe 5 sape
		12	–	4 perechi foarfece de tuns oile
		12	–	cheltuiala ciobanului când au du oile la Fulticeni
		18	–	1 oc(ă) ceară pentru biserică
		8	–	pe captare pentru știube(i)e
		30	–	pe o piele de vacă pentru opinci
		4074	–	cheltuiți cu iernatul oilor Stolnicenii
		100	–	leafa preot(ului) Ioan din sat
		35	–	leafa eclisiarhului Gherasim
		4443	5	
20083	8			

<F. 7 v.>

				Cheltuelile anului 1842
Lei	Par(ale)			
20083	8	–	–	suma din dos
		Lei	Par(ale)	
		4443	5	suma din dos
		100	–	leafa ieromonah(ului) Chesarie
		70	–	leafa fratelui Vasilie cântăreț
		12	–	2 oc(ă) untdelemn
		4	–	o pălărie unui argat
		40	–	250 oc(ă) sare pentru oi
		9	–	1 oc(ă) untdelemn
		5	–	pol oc(ă) untdelemn
		70	–	leafa argatului Lazar
		12	–	o cură de încins, lui
		8	–	2 cămeșoae, lui
		18	–	o perechi ciubote, lui
		4	20	o coasă
		25	–	200 cercuri pentru poloboace
		1	20	6 păhari pentru vin, la hram
		4	20	pe pește, tij
		3	20	pol oc(ă) zahar
		9	–	1 pol oc(ă) untdelemn pentru biserică
		1	20	piperiu
		5	–	orez
		15	–	meremetul fierelor de plug
		30	–	leafa păunariului
		15	–	hacul unui plugariu pe o lună
		22	–	11 oc(ă) fier în trebuința casii
		60	–	300 oc(ă) sare pentru oi
		10	–	50 oc(ă) sare pentru casă
		4997	25	
20083	8			

<F. 8 r.>

				Cheltuelile anului 1842
Lei	Par(ale)			
20083	8	–	–	suma din urmă
		Lei	Par(ale)	
		4997	25	suma din urmă
		264	–	pășunatul a 32 vite cu coarne la Stolniceni
		14	–	o icoană ce s-au făcut în trapeză
		3	4	o oc(ă) lumânări său
		2	–	o lăcată pentru pivnița dde la vie
		–	20	un cârlig la ușă de la vie
		3	20	un ceaun pentru kuhne
		2	20	o tăvăluță, tij
		3	20	100 dram(u)r(i) bumbac pentru feștile de lumânări
		20	–	100 oc(ă) sare pentru oi
		10	–	pol oc(ă) ceară pentru biserică
		9	–	2 piei de porc pentru opinci
		7	–	păcură pentru cară
		5	–	ascuțitul fierlor de plug și un topor de iznoavă
		45	–	leafa lui Alexandru ciobanu
		30	–	leafa lui Gheorghii ciobanu
		30	–	leafa lui Toader ciobanu
		2	4	10 oc(ă) sare pentru casă
		6	20	untdelemn pentru biserică
		4	–	tălpi și căpute pentru argatul Lazar
		32	–	leafa pe pol an, tij lui
		4	–	2 oc(ă) orez
		20	20	102 oc(ă) sare pentru oi
		16	–	2 oc(ă) tămâc
		1	10	un ciur
		1	10	o coasă de oțal
		5534	13	
20083	8			

<F. 8 v.>

Lei	Par(ale)			Cheltuelile anului 1842
		Lei	Par(ale)	
20083	8	–	–	suma din dos
		5534	13	suma din dos
		5	10	o litră lumânări de ceară
		7	10	4 oc(ă) pește
		12	20	60 oc(ă) sare pentru casă
		2	–	1 oc(ă) orez
		1	25	un conț hârtie
		12	–	un sucman la un argat
		14	–	o pereche ciubote, tij
		100	–	un cal
		95	–	ieromona(ului) Gherontie
		71	–	ierodiiakon(ului) Teofilact
		35	–	diiakonului Neculai cântăreț
		55	–	lui Vasăle argatul
		10	2	2 cămășoae, tij lui
40	–	2 oc(ă) ceară pentru biserică		
5994	38			
4286	35	–	–	Cheltuiți pe anul 1843, pân(ă) la 23 apr(ilie), însă:
		Lei	Par(ale)	
		7	20	pe două cojoace de lucru la cojocariu
		3	–	o căciulă pentru un argat
		1	20	un conț de hârtie
		20	–	s-au dat pe o blană păunariului
		4	25	2 oc(ă) frânghie de cânepă
		2	–	pe pește
		2	20	pentru slatină
		41	5	
24370	3			

<F. 9 r.>

				Cheltuelile anului 1843
Lei	Par(ale)			
24370	3	–	–	suma din urmă
		Lei	Par(ale)	
		41	5	suma din urmă
		16	–	pe trei cămășoae pentru argați
		12	–	pe 4 perechi căputături
		9	–	1 oc(ă) i pol untdelemn
		12	–	6 perechi opinci pentru ciobani
		4	–	1 perechi bocanci pentru chelariu
		8	–	pește la Buna Vestire
		1	30	1 perechi opinci pentru văcariu
		70	–	leafa ieromonah(ului) Chesarie
		30	–	din leafiaierodiiacoului Ghervasie
		75	–	facere unui car ce să numește odae pentru oi
		18	–	100 oc(ă) sare pentru oi
		3990	–	cheltuiala fânului făcut pe moșăea Stolnicenii
		4286	35	
24370	3			adică două zăci și patru de mii trei sute șapte zăci lei trei parale
18650	15	–	–	venitul
5719	28	–	–	cheltuiți mai mult peste venitul schitului

<F. 9 v.>

Sama averii mișcătoare și nemișcătoare a schitului Brăteștii ce mi s-au dat în stăpânire la anul 1839 iuli(e) 1

Pământ

Fălci	Prăj(ini)	
6	50	de păpășoi
7	20	pâne albă: grâu, săcară, orz și ovăs
4	–	fânaț de coasă
17	70	

Vite cu coarne

10	–	vaci mari
----	---	-----------

8	–	boi de plug
4	–	juncani
9	–	vițai
2	–	mânzați
33	–	
Oi		
470	–	oi mârliță
115	–	cârlane
43	–	berbeci
628	–	
Cai		
2		cai de ham
Stupi		
60		stupi

<F. 10 r.>

**Sama averii mișcătoare și nemișcătoare a schitului Brăteștii ce să găsaște față
la 23 apr(ilie) 1843**

Pământ

Fălci	Prăj(ini)	
6	50	de păpâșoi
7	20	pâne albă: grâu, secară, orz și ovăs
4	–	fânaț de coasă
17	70	

Vite cu coarne

10	–	boi mari
8	–	vaci
5	–	vaci sterpe
2	–	gonitoare
1	–	giuncan gonitoriu
2	–	giuncani
3	–	mânzate
1	–	mânzat
6	–	vițai
1	–	buhaiu
39	–	

Oile

370	–	oi cu miei
-----	---	------------

11	–	oi sterpe
96	–	mieoare
64	–	mieluță de sămânță
27	–	berbeci mari
12	–	berbecuți
580	–	
Cai		
2	–	cai
Stupi		
15	–	stupi

F. 33 v.

**Catagrafia averii Schitului Brăteștii
1845¹⁹**

No.	Veșmintele
5	<p>Cinci feloani, îns(ă):</p> <p><u>No.</u></p> <p>1 un felon de ștofă lileechiu, cu flori de hir galbin cu dou(ă) rânduri, 1 un felon de adamască mătasă albastră, cu dou(ă) rânduri șiret de hir bun, 1 un felon de ștofă roși(e), <u>2</u> dou feloane adămască cu chepariuri de bumbacu, 5.</p>
3	<p><u>Trii</u> stihari preuțăști, îns(ă):</p> <p>1 un stihari de adamască roșie, cu dou rânduri de șâret fir bun, 1 un stihari adamască albastră, <u>1</u> unu di adamască roșie cu dou rânduri de șâret fir bun, 3.</p>
6	<p><u>Șașă</u> părechi naracliță, îns(ă):</p> <p>1 de ștofă lileechie, 1 de adamască albastră mătasă, 1 de adamască roșie, 1 de ștofă roșie, cu flori de hir,</p>

¹⁹ SJIAN, Colecția Manuscrise, nr. 3, *Condica lucrurilor casii d ela Pașcani, (1)845 april(ie) 23, f. 33 v.-37 v.*; O altă copie la: ANIC, Achiziții Noi, CCLXXXVI/ 4, f. 1-2.

	<u>2</u> de adamască de bumbacu, cu chenari, 6.
5	<u>Cinci</u> epetrehire, îns(ă): 1 de stofă leleechie, cu flori de hir galbeni, 1 de adamamască albastră mătasă, 1 de stofă roșie, cu flori de hir, <u>2</u> dou de adamască de bumbacu, 5.
1	Un stihari dieaconescu albastru, cu flori și dou rânduri șâreturi de hir bun.
1	Un aurari de stofă, lileechiu, cu flori de hir.
21	Adică douăzeci și una.

Tanasa C(onstantin)

F. 34 v.

No.	Sfinteli Vasă
1	Un potir de argint, cu discu, zvezda, lingurița și mănunchiu copiei tot de argint.
1	Un alt discu, tot de argint.
2	Dou potire de cositori stricate.
1	Un discu de cositori.
5	Adică cinci. Tanasa C(onstantin)
	Cărțile bisericeii
6	Șasă <i>Minie pe 12 luni.</i>
12	Dousprezăci <i>Viețile Sfinților pe tot anul.</i>
2	<u>Dou</u> <i>Octoice</i> , îns(ă): 1 unu bun, <u>1</u> unu stricat, 2.
1	Un <i>Triod.</i>
2	Dou <i>Psaltiri.</i>
2	<i>Chetavasâeri</i> ²⁰ .
1	Un <i>Tipicu.</i>
2	Dou <i>Molitevnice.</i>
1	Un <i>Apostol.</i>

²⁰ *Catavasiere.*

1	<i>Testament.</i>
1	<i>Un Pliminiș.</i>
1	<i>Un Feodor Studatu.</i>
1	<i>Sfântul Efrim Sârul.</i>
1	<i>Un Feofilacu.</i>
1	<i>Un Ion Scărariu.</i>
1	<i>Un Omeliu vadenie²¹ Sfântului Macarii.</i>
1	<i>O Tălmăcire Sfintei Leturghii.</i>
1	<i>O Cartea ascultării.</i>
1	<i>O Cazanie pe toate duminicile.</i>
39	

F. 35 v.

No.	Tot cărțile bisericii
39	Soma din urmă.
3	Trii <i>Leturghii</i> .
1	O <i>Bogorodiciină</i> .
1	O <i>Carte a Sfântului Efrim</i> , scrisă de mână.
2	Dou cărticeli <i>Slujba Învierii</i> .
2	Dou <i>Panahizi</i> .
2	Dou <i>Evanghelie</i> .
5	Cinci cărți rusăști.
1	O <i>Pravilă</i> mare.
56	Adică cincizăci și șasă. Tanasa C(onstantin)
	Alte mărunțușuri
13	Triisprizăci vasă pentru vin.
4	Patru poloboace de murat curechi.
2	Dou căzi, tiji de curechi.
2	Dou poloboace pentru crastaveți.
4	Patru căzi la vie.
1	Un teascu la vie.
2	Dou harabali.
2	Dou care mici.
2	Dou părechi heră de plugu.

²¹ Lectură incertă.

1	Una brișcă de doi cai.
1	Una părechi hamuri de doi cai.
5	Cinci căldări de aramă, îns(ă): 3 la trapezi, 2 la stână, 5.
39	
<i>F. 36 v.</i>	
No.	Tot alte mărunțușuri
39	Soma urmei.
1	Una părechi chirostei.
1	Un lanțu de fer.
5	Cinci sfredeli.
3	Trii cuțitoae.
1	Un heresteu.
3	Trii topoară.
1	Un ceasornic de păreti.
20	Douzăci stupi.
4	Patru păuni.
2	Dou păuniță.
80	Adică optzăci. Tanasa C(onstantin)
Viteli schitului	
12	Doisprezăci boi.
9	Nou vaci a fata.
1	Un gonitori.
6	Șasă gonitori.
5	Cinci mânzati.
1	Un buhai.
4	Patru iape a fata.
1	Un costruș.
2	Doi cai de ham.
41	Adică patruzăci și unul.
Oile schitului	
378	Triisute șaptezăci și opt oi mârliți.
378	Tanasa C(onstantin)

F. 37 v.

No.	Tot oile schitului
378	Suma din urmă.
28	Berbeci mari.
112	Una sută dousprezăci meluță de sămânță.
15	Cinsprezăci bărbăcuți de sămânță.
533	Adică cinci sute triizăci și trii.
	Tanasa C(onstantin)

ALIMENTAȚIA LOCUITORILOR DIN PRINCIPATELE ROMÂNE ÎN VIZIUNEA CONSULILOR ȘI VOIAJORILOR FRANCEZI DIN PERIOADA PREPAȘOPTISTĂ

Violeta-Anca EPURE¹

Cuvinte cheie: *Principatele Române, călători francezi, influențe, alimentație, viziune*

Mots clef: *Principautés Roumaines, voyageurs français, influences, alimentation, vision*

Cumpăna dintre veacurile al XVIII-lea și al XIX-lea a reprezentat pentru Principatele Române o perioadă bogată în prefaceri care s-au resimțit în domeniul economic, social, cultural, politic, artistic. Este epoca în care „se schimbă veșmintele, se adoptă mobilierul și bucătăria de stil european, se cântă la pian și se dansează mazurcă și vals, se vorbește și se citește franțuzește, nemțește sau italienește și copiii sunt trimiși la studii în străinătate”². Primele legături franco-române, în adevăratul sens al cuvântului, datează de la jumătatea secolului al XVIII-lea și se datorează principilor fanarioți. Prin intermediul lor, au pătruns în Principatele Române primele elemente de cultură și civilizație franceză. Principii fanarioți au contribuit la micșorarea distanței simbolice care separa Principatele de Europa Luminilor. Ei au difuzat un spirit modern, care contravenea într-o oarecare măsură calității lor de împuterniciți ai Porții,

¹ Universitatea „Ștefan cel Mare” Suceava, Facultatea de Istorie și Geografie, SUCEAVA.

² A.-S. Ionescu, *Politică și modă la cumpăna secolelor XVIII-XIX*, în *AIIX*, XXXIII, 1996, p. 57.

au introdus în lumea mai restrânsă, a boierilor, un climat favorabil importului de noutăți. Educația multora dintre ei a avut de câștigat de pe urma prezenței în spațiul românesc a străinilor proveniți din mediile occidentale, indiferent de pregătirea, profilul sau credința lor, reprezentând, laolaltă, alteritatea. Francezii sosiți în Principate, bunăoară, au fost fie secretari domnești, fie preceptori la familiile domnești ori boierești, emisari politici sau „diplomați” itineranți sau acreditați la oficiile consulare de la București sau Iași, ulterior și în alte localități cu importanță economică, fie militari, publiciști, imigranți, oameni cu preocupări sau veleități științifice ori negustorești, cu toții manifestând diferențe de mentalitate și de opțiuni politice față de localnici. Însă influența franceză nu s-a exercitat numai prin intermediul lor. În 1762, spre exemplu, secretarul domnesc La Roche semnala sosirea la Iași a unui bucătar francez. El îi scria unui corespondent că nou sositul bucătar „era ocupat de a organiza bucătăria după ideile sale”. Două decenii mai târziu, un oarecare Louis Etienne Meynard era bucătarul lui Constantin Ipsilanti, domnul Valahiei³.

Ultima parte a secolului al XVIII-lea și primele decenii ale celui de-al XIX-lea s-au caracterizat printr-o efervescență spirituală și intelectuală neobișnuită în cele două Principate. Contactele cu Europa au sporit. Călătorii care au vizitat Principatele Române în perioada prepașoptistă au descris lumea pe care au văzut-o, iar constatările lor sunt interesante și, în general, obiective. Interesele și condiția voiajorilor străini sunt felurite, iar relatările lor cuprind o mare varietate de știri cu privire la diferitele aspecte ale existenței de altădată a poporului român; ele se opresc cel mai adesea asupra organizării de stat și a obligațiilor impuse de Imperiul Otoman,

³ Eudoxiu de Hurmuzaki, *Documente privitoare la istoria românilor*, Supliment I, Volumul II, 1781-1814, *Documente culese din Arhivele Ministeriului Afacerilor Străine din Paris de A. I. Odobescu*, București, 1885, p. 7; D. Berindei, *Români și Europa în perioadele premodernă și modernă*, București, 1997, p. 89; Idem, *Constitution de la frontière spirituelle française dans les Pays Roumains*, în *RRH*, XXXV, 1996, 1-2, p. 4; P. Cornea, *Originile romantismului românesc. Spiritul public, mișcarea ideilor și literatura între 1780-1840*, București, 1972, p. 48; C. Neagoe, *Din vremea lui Alexandru Vodă Ipsilanti (1774-1782)*, în C. Neagoe (coord.), *Modele culturale și realități cotidiene în societatea românească (secolele XV-XIX)*, București, 2009, p. 205.

asupra bogățiilor din cele două Principate, asupra înfățișării orașelor sau a populației, asupra modului de viață al diferitelor clase sociale și a relațiilor care existau între ele. Pentru studiul alimentației, a gustului în spațiul românesc sunt utile, alături de alte categorii de izvoare⁴, relatările călătorilor străini interesați de obiceiurile culinare ale autohtonilor.

Despre vinurile moldovenești și valahe găsim informații demne de reținut la J. L. Carra, în *Disertație geografică istorică și politică asupra Moldovei și Țării Românești*. Conform călătorului francez, acestea erau „ușoare, apoase”, cu un „gust destul de plăcut și de o calitate bună”. Din Moldova, le amintea pe cele de Odobești, iar din Valahia, pe cele de „Pietra”⁵. În plus, Carra menționa și abundența de fructe: pepeni, harbuzi, prune, piersici, caise, despre care, totuși, nu spune dacă erau destinate consumului localnicilor sau exportului. Atunci când a pomenit de existența stânelor, Carra nu a uitat să menționeze că din laptele oilor se făcea „un unt prost” și o brânză la fel de „proastă”. A remarcat și mulțimea de albine existente în Principatul Moldovei, care dădeau o miere aproape albă. Carra afirma că acea miere lua drumul Constantinopolului; din păcate, nu avem nici o mențiune în memoriul său despre consumul ei în Principat, lucru pe care-l putem doar bănuși⁶.

Contele d’Antraigues amintea în jurnalul său de călătorie de popasul de la conacul de la Epureni, în grădina căruia a descoperit cu surprindere „tufișuri întregi de trandafiri”, din care se făcea dulceață, foarte apreciată la Iași. Călătorul francez scria că boierii obișnuiau să planteze acei arbuști

⁴ Documente economice păstrate în arhive, rețete, cărți de bucate, deconturi de cheltuieli realizate cu ocazia primirii la curțile domnești a unor personaje importante. M. Sâmbrian-Toma, *Obiceiuri culinare în Țara Românească în secolele XVI-XIX*, în C. Neagoe (coord.), *op. cit.*, 2009, p. 156.

⁵ Identificarea zonei viticole la care face referire călătorul francez este destul de dificilă. Este vorba, probabil de Pitești, unde viile erau renumite sau de Pietra-Olt (probabil o confuzie de regiune cu Drăgășani). *Călători străini despre Țările Române*, vol. X, partea I (volum îngrijit de M. Holban, M. M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru, P. Cernovodeanu), București, 2000, p. 246 (în continuare *Călători străini*, X, I); D. A. Lăzărescu, *Imaginaea României prin călători*, vol. I, 1716-1789, 1985, p. 115, 137; M. Sâmbrian-Toma, *op. cit.*, p. 165.

⁶ *Călători străini*, X, I, p. 246-247.

pentru flori, cărora le dădeau „diferite întrebuițări” sau pe care le ofereau prietenilor⁷.

Contele Alexandre d’Hauterive consemna că pâinea din Valahia era de două feluri. Din ea, se hrăneau atât familiile de țărani, compuse din pâână la zece membri (tatăl, mama și uneori chiar opt copii), cât și păsările și animalele care trăiau pe lângă casele lor. Primul tip de pâine se cocea în cuptor și era „netedă, tare, grea și fără aluat, ca în Bulgaria”; al doilea „fel de pâine” era fiartă. Călătorul francez a descris chiar maniera de preparare a acesteia: într-un ceaun pus pe foc și în care clocotea apa, se punea mălai; se amestecau pâână ce apa se evaporă. „Coca” astfel obținută lua forma ceaunului; românii obișnuiau să o mănânce caldă, iar oaspetele francez dădea asigurări că „fără a avea pofta de mâncare a unui român”, ea era chiar bună. D’Hauterive se referea de fapt la mămăligă⁸. Călătorul francez amintea că pe parcursul drumului i-ar fi oferit în schimb frumoasei și spiritualei doamne Zamfira, soția domnului, un pahar de vin în schimbul unei jumătăți de pui⁹. Ispravnicul de Focșani i-a servit pe călători cu pâine albă și friptură de găină, tratație de care d’Hauterive a fost extrem de surprins, dar și foarte recunoscător. În schimb, ispravnicul de Tecuci, deși administrator a trei orașe, bogat și încrezut, i-a primit cu indiferență și le-a trimis doar resturile unei cine destul de rele¹⁰.

Cu ocazia primirii la curtea lui Alexandru Mavrocordat Firaris, Alexandre d’Hauterive menționa și cadoul primit de doamna Zamfira de la maiorul von Seidlitz: un serviciu de cafea și portretul regelui Prusiei. Cum oaspetele francez le considera pe ambele inutile și de prost gust, s-a oferit să înlocuiască serviciul de cafea cu cești de porțelan franțuzesc. Dincolo de

⁷ „Amestecul acesta de sălbăticie și de cultură este încântător”, conchidea contele francez. *Ibidem*, p. 296.

⁸ *Ibidem*, p. 684-685; G. Leancă, *Cultură politică și univers cultural în relatările călătorilor francezi prin spațiul românesc (1774-1790)*, în Al. Zub, A. Cioflâncă (eds.), *Cultură politică și politici culturale în România modernă*, Iași, 2005, p. 109; Șt. Lemny, *Sensibilitate și istorie în secolul XVIII românesc*, București, 1990, p. 64; N. Munteanu-Breastă, „Moldova la 1787” în viziunea contelui d’Hauterive, în *RdI*, 41, 1988, 7, p. 711.

⁹ D. A. Lăzărescu, *op. cit.*, p. 305.

¹⁰ N. Munteanu-Breastă, *op. cit.*, p. 712.

orgoliul călătorului francez, venit dintr-o lume mai rafinată, episodul relatat stă mărturie despre obiceiul de a consuma cafea la curte¹¹.

Despre consumul mare de cafea pe la curțile boierești din Iași, unde mergea adesea, pomenea și prințul Charles-Joseph de Ligne într-o scrisoare din 1 decembrie 1788 adresată contelui de Ségur, ambasadorul Curții franceze la Sankt Petersburg. Călătorul francez mai pomenea că tot acolo fusese servit în repetate rânduri cu dulceață de trandafiri¹².

Intrat în Moldova printr-un punct vamal situat la două leghe de Cernăuți și ajuns la Herța, Armand-Emmanuel du Plessis, duce de Richelieu nota în memoriile sale de călătorie că fiecare târg sau sat avea „o căpetenie numită căpitan-ispravnic”; cel din Herța, la care a și poposit, era extrem de primitiv¹³ și chiar i-a ospătat pe călătorul francez și pe însoțitorii săi cu pilaf, „un fel de mâncare orientală, cu orez și cu găină”, pe care el îl găsea foarte gustos; ducele de Richelieu scria despre gazda sa că „n-a precupețit nimic spre a ne oferi o masă bună, nici chiar o narghilea și tutunul excelent”, care era „de primă necesitate” în această provincie¹⁴. La Dorohoi, un bărbat, grec din Salonic, venit în țară odinioară în alaiul vreunui principe fanariot, l-a servit cu lapte și l-a invitat „cu bunăvoință în casa lui”, unde călătorul francez și tovarășii săi de drum au luat masa din „merindele” pe care le cărau cu ei¹⁵. Ducele de Richelieu mai adăuga că atât felurile de mâncare, dar și „aplecarea lor spre tutun și cafea” erau identice atât în cazul moldovenilor, cât și al valahilor¹⁶.

¹¹ *Călători străini*, X, I, p. 690.

¹² „Unul aduce o ceașcă de cafea, una un pahar cu apă, și aceasta se repetă în aceeași zi la douăzeci de boieri, unde te duci să-i vezi. Ar fi mare lipsă de politețe dacă ai refuza aceste semne de cinstire”. *Călători străini despre Țările Române*, vol. X, partea a II-a, (volum îngrijit de M. Holban, M. M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru, P. Cernovodeanu), București, 2001, p. 915 (în continuare *Călători străini*, X, II).

¹³ Despre gazda sa de la Herța și primirea ce i s-a făcut, ducele de Richelieu susținea că „în țările noastre civilizate se întâlnesc puțini oameni care să practice ospitalitatea într-un fel mai dezinteresat”. *Ibidem*, p. 924; A. Pippidi, *Călătoriile ducelui de Richelieu prin Moldova*, în *RdI*, 41, 1988, 7, p. 685.

¹⁴ *Călători străini*, X, II, p. 924; A. Pippidi, *op. cit.*, p. 685.

¹⁵ *Călători străini*, X, II, p. 925; A. Pippidi, *op. cit.*, p. 685.

¹⁶ *Călători străini*, X, II, p. 928.

Despre masa de seară a oamenilor din popor, pe care aceștia obișnuiau să o mănânce după o zi de muncă și înainte de a se îngămădi cu toții din familie în spatele sobei, pentru somn, generalul de Langeron scria că aceasta era „frugală” și că era alcătuită mai cu seamă din lapte, smântână, porumb prăjit sau copt¹⁷. Despre societatea românească pe care contele de Langeron a întâlnit-o la Iași în 1806 și despre transformările pe care aceasta le va suferi în scurtă vreme, el scria: „am găsit multe cucoane îmbrăcate oriental, case fără mobilă și soți foarte geloși. Dar, revoluția care se săvârși de atunci, la Iași mai întâi, apoi la București și în provincie, a fost pe cât de rapidă, pe atât de totală. [...] Casele s-au umplut de servitori străini, bucătari francezi și nu se mai vorbea decât franțuzește în saloane și iatacuri. Nici Petru I n-a schimbat înfățișarea imperiului său mai iute decât a schimbat-o pe cea a Moldovei sosirea noastră acolo”¹⁸.

Marchizul de Salaberry povestea în jurnalul său de călătorie prin Țara Românească maniera în care a fost nevoit, împreună cu însoțitorii săi, să-și pregătească masa: găzduiți în coliba joasă și plină de fum a unei femei necăjite, ei au trebuit să dea dovadă de ingeniozitate; au atârnat ceanul de grindă, deasupra vetrei improvizate într-o gaură a podelei, în care ardeau patru butuci și și-au fiert astfel „orezul și păsările”. Călătorul francez nu a specificat dacă acest fel de mâncare era sau nu autohton, dacă ei îl adoptaseră, de vreme ce erau siliți să „renunțe la lucrurile de prisos ale vieții” în calitatea lor de călători prin Valahia¹⁹. La Craiova, invitat de boierul Barbu Știrbei la masă, marchizul de Salaberry a putut să constate că gazda sa era „un chefliu grozav”, că femeile mâncau stând turcește, dar și că „bucatele” nu erau „mai grozave decât ale spartanilor”²⁰.

¹⁷ *Ibidem*, p. 940.

¹⁸ Al.-F. Platon, *Imaginea Franței în Principatele Române: modalități de difuzare (secolele XVIII-XIX)*, în *AIIIX*, XVIII, 1981, p. 206; P. Cornea, *op. cit.*, p. 59-60; P. Eliade, *Înfluența franceză asupra spiritului public în România. Originile. Studiu asupra stării societății românești în vremea domniilor fanariote*, București, 1982, p. 155-156, 157; C. Ghițulescu, *Spațiul public/ spațiul privat. Țara Românească la 1800*, în *SMIM*, XIII, 1999, p. 8-9; N. Djuvara, *Între Orient și Occident. Țările Române la începutul epocii moderne*, traducere de M. Carpov, București, 1995, p. 102.

¹⁹ *Călători străini*, X, II, p. 1007.

²⁰ *Ibidem*, p. 1008.

Viceconsulul francez de la Iași, Joseph Parant menționa în memoriul său dedicat Moldovei la 1798 despre pastrama de o calitate foarte bună care se făcea la Galați, care ar fi putut aproviziona marina franceză²¹. În jurnalul de călătorie de la Constantinopol la Paris, Louis Allier de Hauteroche pomenea de-a lungul drumului prin Valahia printre altele și masa servită la Curtea de Argeș: „pâine foarte albă, vin ușor, dar gustos”²².

În cel de-al șaselea paragraf al *Raportului* dedicat situației Țării Românești și Moldovei la 1806, consulul francez de la Iași, Reinhard menționa că în Principate se făcea „puțin vin” care se putea păstra. Din porumb, se făcea mămăligă, „un fel de fiertură”, care constituia hrana de bază a țăranilor. În schimb, „prânzul boierilor” se compunea din orez, carne de vacă și mai ales de oaie, cafea turcească și dulcețuri²³.

Cu ocazia audienței la palatul domnesc, doamna Reinhard i-a descris epistolar mamei sale, la 17 iulie 1806, și popasul făcut în satul Șuici, dar și prânzul servit la conacul unui boier de acolo. A pomenit de indiscreția gazdelor, care i-au urmărit în timp ce au servit prânzul pregătit „după moda europeană”²⁴, într-un șopron de trestii și frunze împletite. În aceeași epistolă, Christine Reinhard a descris și masa servită la curtea domnească, care i s-a părut foarte obositoare din cauza căldurii. Călătoarea franceză consemna că a fost servită la amiază și că masa s-a pus „cu noi de față în sala în care ne aflam”. Bărbații erau așezați pe o parte a mesei, iar femeile de cealaltă. Charles Reinhard a stat lângă principe, iar soția sa a fost așezată între principesa și o mătușă a acesteia, cu care a conversat în italiană²⁵.

Într-o nouă depeșă datată 30 iulie 1806 și trimisă mamei sale din Iași, Christine Reinhard scria că familia sa a încercat să se adapteze obiceiurilor locului: după prânzul de la ora 12, se duceau la marginea orașului, locul de

²¹ *Ibidem*, p. 1316.

²² *Călători străini despre Țările Române în secolul al XIX-lea*, Serie nouă, vol. I (1801-1821) (volum îngrijit de G. Filitti, B. Marinescu, Ș. Rădulescu-Zoner, M. Stroia), București, 2004, p. 195 (în continuare *Călători străini*, Serie nouă, I).

²³ *Ibidem*, p. 273; M. Sâmbrian-Toma, *op. cit.*, p. 166.

²⁴ *Călători străini*, Serie nouă, I, p. 285; N. Iorga, *Istoria românilor prin călători*, ediție îngrijită de A. Anghelescu, București, 1981, p. 446.

²⁵ *Călători străini*, Serie nouă, I, p. 285, 288; G. Potra, *Din Bucureștii de ieri*, vol. I, București, 1990, p. 127.

întâlnire a lumii bune din capitala Moldovei²⁶. La 15 august, Christine Reinhard îi scria mamei sale, printre altele, că hrana de zi cu zi a poporului era foarte proastă, compusă exclusiv din „usturoi, pepeni verzi, fructe nu tocmai coapte”, pâine încruzită, care nu de puține ori duceau la apariția frigurilor și a altor boli²⁷.

Contele de Guilleminot amintea în memoriul său dedicat situației celor două Principate, că locuitorii mâncau pâine de grâu și de mei. Însă cea mai mare parte a populației se hrănea „cu o specie de porumb numită cucuruz”²⁸.

Călătorul francez Alexandre Nicolas Léonard Charles Marie de Moriollles, care-l însoțea pe contele polonez Branicki în călătoria sa prin Moldova anulului 1809, menționa în jurnalul său de călătorie de ospățul dat în cinstea lor de un boier din Râmnic. Cum nu reușiseră nici în acel orașel să-l întâlnească pe feldmareșalul Prozorovski, comandantul trupelor de ocupație rusești, plecat să împresoare Brăila, au fost găzduiți „în casa celui mai de seamă boier al locului”²⁹. De această onoare se îngrijise însuși feldmareșalul. Moriollles scria că bătrânul conte Branicki nu a putut scăpa de cina care i se pregătise, constând într-o „cantitate imensă de feluri gătite după moda turcească”: pilaf, carne de oaie, tocană cu mirodenii, pui. O caracteristică a acelor feluri de mâncare era aceea că toate pluteau „în seu de oaie”, care înlocuia în acele părți untul și untdelemnul. Au urmat „conserve, dulcețuri, biscuiți cu miere, șerbeturi și tot felul de zaharicale”. În ciuda abundenței felurilor de mâncare, dintre care unele i s-au părut lui Moriollles chiar gustoase, călătorul francez considera că trebuia să fi obișnuit cu bucătăria moldovenească „ca să nu duci lipsa unui astfel chip de a găti”. El mărturisea că l-ar fi auzit pe contele Branicki, un gurmand înăscut, comandând bucătarului său în limba poloneză, pentru a nu fi înțeles de gazda sa, „un supeu bun pentru seară”. Se pare că dispoziția tovarășului său

²⁶ *Călători străini*, Serie nouă, I, p. 291.

²⁷ *Ibidem*, p. 294.

²⁸ *Ibidem*, p. 366.

²⁹ Moriollles a fost surprins să-și audă gazda vorbind franțuzește „cu cea mai mare ușurință, fără cel mai mic accent, într-un cuvânt în așa fel nu-l puteai lua drept străin”. Boierul fusese educat la Viena de un preceptor emigrat din Franța. „Elevul mi-a dovedit că institutorul lui fusese un om de ispravă și nu m-am mai mirat că vorbea atât de bine limba noastră”. *Ibidem*, p. 475.

de drum l-a împiedicat pe Moriollles să mănânce după pofta inimii, mulțumindu-se să guste „din toate pentru cultura sa de călător”. Cafeaua i s-a părut „perfectă, chiar delicioasă”³⁰.

Originar din Champagne, Moriollles nu a găsit pe placul său vinurile moldovenești: cele roșii i se păreau de nebăut pentru că moldovenii obișnuiau să le amestece încă de la vremea fermentației cu pelin, iar cele albe erau „acide și neplăcute”. În plus, ele nu se puteau păstra, erau slabe și nu puteau fi distilate³¹. Călătorul francez a constatat că țărani consumau alimente de o slabă calitate. Principalul fel de mâncare era din porumb măcinat și din făină de hrișcă. Pâinea era rară și nu se găsea decât la orașe, poate și din cauza numărului redus de mori din țară. Cum apele erau fie „slabe și roaie”, fie „torente devastatoare”, era „aproape cu neputință a așeza mori”. La sate, se foloseau niște „râșnițe păcătoase de mână”, iar la orașe – morile de vânt³².

Găzduit în casa unui boier bucureștean la ordinele caimacamului Gheorghe Arghiropol, călătorul francez prin Valahia anului 1813, Auguste Marie Balthazard Charles Pelettier, conte de Lagarde, nota că spre orele patru ar fi servit „o cină franțuzească”, pe care a „onorat-o ca un pelerin înfometat”³³.

Într-o scrisoare din martie 1813 adresată prietenului său, Jules Griffith, contele de Lagarde înșirua și felurile de mâncare servite în casa boierului Grigore Brâncoveanu, în marea lor majoritate turcești; mai erau și

³⁰ Pe durata șederii în casa boierului de la Râmnic, acesta i-ar fi trimis zilnic cafea și chiar l-ar fi învățat să o prepare după moda turcească. Mărturie stă rețeta pe care Moriollles o reproducea în jurnalul său de călătorie: „după ce este prăjită, ca de obicei, este pusă într-o piuliță de lemn, apoi cu un pilug de fier este transformată în pudră fină. Într-un ibric cu apă clocotită este turnată cafea, într-o cantitate corespunzătoare cu numărul ceștilor de care ai nevoie. O lași să dea câteva clocote și apoi această licoare e servită foarte fierbinte, care înseamnă mai puțin infuzia bobului de cafea cât bobul însuși, natural cu toată aroma sa și transformat într-o pudră afânată, savuroasă și de un gust delicios”. Singura abatere de la rețetă pe care și-a permis-o Moriollles a fost să adauge zahăr, ceea ce în acele părți nu se obișnuia. *Ibidem*, p. 475; N. Iorga, *op. cit.*, p. 494.

³¹ *Călători străini*, Serie nouă, I, p. 477.

³² *Ibidem*, p. 477; M. Stroia, *Aspecte ale societății românești în viziunea călătorilor străini (1774-1821)*, în *RdI*, 38, 1985, 5, p. 452.

³³ *Călători străini*, Serie nouă, I, p. 563; N. Iorga, *op. cit.*, p. 454.

mâncăruri nemțești, românești și rusești, „dar atât de multe încât dovedeau tot atâta opulență, cât și lipsă de gust”. Însă, mai înainte de a se așeza la masă, servitorii au adus ligheane de argint aurit cu apă în care oaspeții și gazdele s-au spălat pe mâini „cu săpunuri de tot felul”³⁴; apoi, s-au așezat la masă „de cum le-a dat pildă gazda”. Spre stupefacția oaspetelui francez, „fiecare umblă cu mâna în farfurie, ceea ce e mai degrabă cordial decât curat”; deși a avut oarecare rețineri, contele de Lagarde mărturisea că a procedat la fel cu restul comesenilor de frică să nu rămână flămând. La desert, boierul i-ar fi trimis sâmburii de la un măr pe care îl mâncase, „ca o dovadă de deosebită considerație”. Probabil că boierul vroia să-i semnaleză vreo particularitate a soiului respectiv și nu ca o atenție bizară pentru musafirul său francez³⁵. S-au servit vinuri din Arhipelagul grecesc, mied vechi de 20 de ani, vin de Tokay. „După patru ceasuri de asemenea ședință gastronomică”, invitații s-au spălat din nou pe mâini, pe gură, pe barbă, s-au parfumat și au trecut în salon, unde au servit dulcețurile, cafelele și înghețata³⁶.

La plecarea din Țara Românească, contele de Lagarde a fost însoțit de boierul Constantin Dudescu (1760-1828)³⁷, care mergea la Baden și cu care a și călătorit până la Viena. La Pitești, au fost găzduiți la un boier român „cumsecade”. La cină, călătorul francez a avut ocazia să guste mămăligă cu lapte. Era un aliment consumat frecvent de oamenii din popor, care-i amintea lui Lagarde de polinta italiană³⁸.

Căpitanul Thomassin menționa la 1814, în jurnalul dedicat călătoriei sale prin Țara Românească, că locuitorii își preparau „hrana de bază” din porumb, iar vinurile valahe erau de proastă calitate și „în cantitate mică”³⁹.

³⁴ *Istoria românilor*, vol. VI, *Românii între Europa clasică și Europa luminilor (1711-1821)*, coord. P. Cernovodeanu, N. Edroiu, București, 2002, p. 135.

³⁵ *Călători străini*, Serie nouă, I, p. 569; N. Iorga, *op. cit.*, p. 455.

³⁶ *Călători străini*, Serie nouă, I, p. 569; G. Potra, *Din Bucureștii de ieri*, vol. II, București, 1990, p. 202-203; N. Iorga, *op. cit.*, p. 455.

³⁷ Constantin Dudescu purta titlul de conte austriac, obținut de un înaintaș, Radu Cantacuzino. *Călători străini*, Serie nouă, I, p. 573.

³⁸ Noaptea petrecută în casa boierului de la Pitești îi amintea contelui de Lagarde de o alta, petrecută în casa unui nobil polonez. *Ibidem*, p. 573.

³⁹ *Ibidem*, p. 602.

Secretarul de limbă franceză al domnitorului Ion Gheorghe Caragea, François Recordon pomenea în scrierile dedicate șederii sale în Valahia despre „frugalitatea și cumpătarea” care-i caracterizau pe români, lucru care-i făcea pe mulți să atingă „o bătrânețe foarte înaintată”. Ei mâncau de obicei de două ori pe zi. Porumbul constituia hrana lor de bază; țăranii valahi pregăteau din mălai „un terci foarte gros sau mai degrabă un fel de pâine pe care o numesc mămăligă”. Despre acest fel de mâncare, Recordon scria că era foarte plăcut la gust, atunci când era proaspăt. Lactatele, carnea de porc, ceapa, fructele completau alimentația țăranilor. Rachiul constituia băutura lor preferată și adeseori se întâmpla ca ei să facă abuz. Cei de la oraș mai beau „un fel de bere de mei foarte groasă”, numită bragă, care i se părea „dezgustătoare la vedere”, dar și „puțin plăcută la gust”⁴⁰.

Într-un alt paragraf dedicat posturilor de peste an, Recordon consemna că ele erau respectate cu strășnicie atât de oamenii din popor, cât și de clerici. Cu toate acestea, boierii de la oraș „s-au mai dat la brazdă” deoarece li s-a părut greu să înlocuiască „bucatele gustoase” cu care erau obișnuiți cu „zarzavaturi fierte în apă fără grăsime sau prin hrana ordinară a poporului de rând”⁴¹. Recordon nota că boierii obișnuiau să ia două mese pe zi: prânzul și cina, precum și un mic dejun care se compunea dintr-o linguriță de dulceț, un pahar mare de apă și o ceașcă de cafea, fără frișcă sau zahăr, pe care o savurau încet, trăgând din lulea. Prânzul, „a cărui oră era fixată numai după pofta de mâncare”, era compus din vreo cinsprezece – douăzeci de feluri de mâncare. Cum nu mâncau din toate, boierii se mulțumeau doar cu felurile cele mai simple, dar pe care Recordon le găsea „foarte alese”, precum iaurtul⁴², caimacul⁴³ și pilaful⁴⁴, care erau „bunătăți

⁴⁰ *Ibidem*, p. 669; M. Sâmbrian-Toma, *op. cit.*, p. 167.

⁴¹ Recordon era încredințat că alimentația sărăcăcioasă cauza unele boli, dintre care menționa frigidurile, frecvente în capitală. *Călători străini*, Serie nouă, I, p. 675; M. Sâmbrian-Toma, *op. cit.*, p. 167.

⁴² Acest fel de mâncare se obținea „păstrând laptele bătut până a căpătat o anume consistență”. *Călători străini*, Serie nouă, I, p. 685; M. Sâmbrian-Toma, *op. cit.*, p. 167.

⁴³ „Caimacul nu-i altceva decât o smântână obținută prin răcirea laptelui care a fiert neîntrerupt la foc mic”. Deasupra vasului, consemna călătorul străin, rămânea „ceva ce se aseamănă cu untul și smântâna și a cărui grosime este în funcție de cantitatea de lapte folosită și de timpul cât a fiert”. *Călători străini*, Serie nouă, I, p. 685; M. Sâmbrian-Toma, *op. cit.*, p. 167.

turcești”. În post, boierii consumau pește pescuit din Dunăre sau din alte râuri din țară. În posturile de dinaintea Paștelui și Crăciunului, mâncau zarzavaturi fierte în apă cu puțină sare sau zahăr care le dădea gust, melci, raci de baltă, fructe uscate sau zaharisite. Recordon mai menționa că mesei de seară i se dădea puțină atenție; mulți renunțau cu totul la cină, în timp ce alții se mulțumeau „doar cu câteva feluri”. Masa boierilor era servită la vremea când Recordon se afla în Principatul Valahiei „aproape după moda europeană”⁴⁵.

Cât despre țigani, Recordon scria că ei consumau „o mâncare ordinară”. Bărbații își satisfăceau „patima pentru lulea”. Strânși pe timp de iarnă în jurul focului, atât bărbații, femeile cât și copiii respirau fumul de tutun⁴⁶.

Barthélémy Bacheville, călătorind prin Moldova în 1817, remarca lipsa hanurilor din principat. El amintea de obiceiul boierilor moldoveni de a călători asemeni preoților din Franța: ei trăgeau la conacele confrăților lor, cărora nu le anunțau vizita mai înainte și unde, de altfel, existau din abundență pâine, vin și carne. Călătorul francez chiar istorisea cum decurgea o masă la o curte boierească: după moda poloneză, sufragiul prezenta fiecărui mesean felurile de mâncare. Bacheville era nemulțumit că pe durata mesei, era desconsiderat de acel personaj, care-l servea de-abia după ce le dăduse de mâncare tuturor comensalilor. Cum preceptorul francez s-a plâns boierului Cănanău, acesta i-a dat mână liberă să-i învețe să se poarte⁴⁷. Bacheville mai adăuga la finalul jurnalului său de călătorie că

⁴⁴ Pilaful care se servea, de obicei, la sfârșitul mesei cu iaurt și șerbet, nu era „altceva decât orez sau grâu decorticat, care a fost fiert în apă și la care, după ce a scăzut, se adaugă o cantitate oarecare de unt”. *Călători străini*, Serie nouă, I, p. 685; M. Sâmbrian-Toma, *op. cit.*, p. 167.

⁴⁵ *Călători străini*, Serie nouă, I, p. 685; M. Sâmbrian-Toma, *op. cit.*, p. 167.

⁴⁶ *Călători străini*, Serie nouă, I, p. 671.

⁴⁷ Bacheville chiar istorisea cum îi educase pe servitorii boierului Cănanău: la o altă masă, la care participau vreo duzină de boieri, ignorat fiind de sufragiu, l-a apucat de barbă și i-a poruncit să-l servească; în caz contrar, l-a amenințat cu bătaia. Cum Bacheville bea vin roșu, un servitor a încercat să-i ia paharul, iar un altul sticla. Bacheville, „așezat în poziție de apărare”, i-a pocnit pe cei doi servitori cu un cuțit cu mânerul lung peste degete. *Ibidem*, p. 725-726.

țiganiilor se hrăneau „cu rădăcini și puțin porumb”⁴⁸. Un conațional de-al său, J. M. Lejeune, care se intitula „profesor de literatură și dascăl particular al Alteței Sale prințul Moldovei” Mihai Suțu, pomenea în scrierile sale de mămăligă, pe care moldovenii obișnuiau să o taie cu ața⁴⁹.

Diplomatul Alexandre Jean de Ribbeaupierre, emigrant francez, stabilit în Rusia și numit ambasador al țarului la Constantinopol, a trecut prin București în ianuarie 1827. Șederea lui în capitală a fost prilej de baluri, serbări, recepții la Curtea domnească a lui Grigore Ghica, la care s-au servit „nenumărate feluri de bucate și de dulcețuri”⁵⁰.

M. Cochelet a descris în memorialul său de călătorie prin Valahia anului 1835 masa servită la mănăstirea Argeșului, unde a fost primit cu mari onoruri. Masa de prânz a fost alcătuită din orez, rasol de găină, păstrăvi, care i s-au părut „extraordinari”. După masă, călătorul francez s-a spălat într-un lighean de aramă „lucrat cu multă artă”, după care a plecat să viziteze mănăstirea⁵¹.

Cu o „cină minunată”, servită impecabil, a fost primit în casa ispravnicului din orașul Pitești. În ciuda insistențelor călătorului francez, ispravnicul nu a vrut să ia loc lângă el pe durata mesei; fiica respectivului, care cunoștea destul de bine limba franceză, a făcut „oficiul de interpret”⁵². Ajuns la curtea de la Iași a domnitorului Mihail Sturdza, Cochelet menționa prânzul la care fusese invitat și care a fost servit impecabil, „cu mare lux, după moda europeană”⁵³.

Vaillant era impresionat de ospitalitatea românilor, în casele cărora a fost primit cu bunăvoință și prietenie; peste tot i se ofereau „ciubucul”, dulcețuri și comoditatea unui divan. La Câmpina, a fost primit de o

⁴⁸ *Ibidem*, p. 727.

⁴⁹ N. Iorga, *op. cit.*, p. 485.

⁵⁰ G. Potra, *op. cit.*, vol. I, p. 129.

⁵¹ S. Vârzar, *Prin Țările Române. Călători străini în secolul al XIX-lea*, antologie, traducere, studiu introductiv și note de S. Vârzar, București, 1984, p. 54; Al. Rally, *Le voyage de Cochelet dans les principautés roumaines (1834-5)*, în *RHSEE*, VIII, 1931, 10-12, p. 278; B. Popa, *Relatări de călătorie ca sursă pentru o istorie socială a alimentației în Țările Române (secolul al XIX-lea)*, în *SMIM*, XXII, 2009, p. 118-119.

⁵² S. Vârzar, *op. cit.*, p. 54; Al. Rally, *op. cit.*, p. 278.

⁵³ S. Vârzar, *op. cit.*, p. 56; Al. Rally, *op. cit.*, p. 291.

doamnă și de cele trei fiice ale ei, care i-au oferit „un uriaș pahar de cafea cu frișcă⁵⁴, la Telega directorul salinelor i-a asigurat găzduire, iar comandantul garnizoanei, care l-a primit „cu brațele deschise”, i-a oferit de mâncare. La Slănic, la directorul salinelor, a luat parte la o cină „ca în antichitate”, unde a servit masa lungit pe divane și ascultând muzica puțin țipătoare a lăutarilor⁵⁵. Pentru acea cină, Vaillant indica și meniul: se serviseră „vinuri fine de Buzău”, „apă de Borsec”, „pâinișoare albe de București și caviar proaspăt de Giurgiu”, „sarmale cu orez în foi de viță albite cu caimac”, „sparanghel cu smântână de bivoliță” și „friptură de vânat cu măslina de Smirna”⁵⁶. La conacul arendașului Procopiu, undeva în județul Prahova, călătorul străin a fost servit cu pui, miei, vinuri bune din pivniță, brânză proaspătă și lapte⁵⁷.

Porumbul predomina în alimentația oamenilor din popor, mămăliga fiind aproape singura lor hrană. Călătorii francezi Raoul Perrin (1839) și Xavier Marmier (1846) observau asemănările dintre mămăligă și polenta larg răspândită în Italia⁵⁸. Xavier Marmier nota că pe la casele boierilor unde fuseseră găzduiți avuseseră ocazia să consume și carne⁵⁹. Pe drumul de la Turnu Severin, Xavier Marmier a fost găzduit atât în casa unui negustor, cât și la un boier, dar și într-un bordei țărănesc. A trecut de la mămăligă la un adevărat festin interzis servitorilor boierilor, revenind la final la porumbul copt⁶⁰.

Jurnalistul francez Adolphe Joanne, călător prin Valahia anului 1846, scria în memorialul său de călătorie că existau saloane în București, precum cel al doamnei D., unde primirea musafirilor era „de o măreție regală”. Mesenii foloseau „argintărie și cristaluri, care sclipeau ca tot atâtea pietre și diamante”; oaspetele francez menționa că s-a simțit la doamna D.

⁵⁴ J. A. Vaillant, *La Roumanie ou Histoire, Langue, Littérature, Orographie, Statistique des peuples de la langue d'or, Ardaliens, Valaques et Moldaves, résumés sous le nom de Romains*, vol. III, Paris, 1844, p. 243.

⁵⁵ *Ibidem*, p. 244.

⁵⁶ *Ibidem*, p. 268.

⁵⁷ *Ibidem*, p. 274-275.

⁵⁸ B. Popa, *op. cit.*, p. 115.

⁵⁹ *Ibidem*, p. 117.

⁶⁰ *Ibidem*, p. 120.

ca acasă, singura excepție fiind ordinea în care se serveau felurile de mâncare („se începea cu salată și se termina cu un consommé”). Oaspeții aveau ocazia să mănânce produse de patiserie, asemănătoare celor franțuzești, „sarmale din carne prăjită înfășurate în frunză de viță de vie tânără, prune afumate date prin unt, ouă crude pregătite în vin, berbec cu dulceață, [...] salată cu pește” și să bea vinuri de Cipru, de Metelin, de Naxos, de Tokay, de Bordeaux, șampanie și chiar vin de Malaga. Joanne afirma că ele „curgeau în valuri”. La finalul mesei, li s-a mai servit „caviar negru și caviar alb, brânză excelentă preparată cu icre de sturion”. Călătorul francez a apreciat deserturile foarte fine și foarte diversificate, provenind din „cele cinci colțuri ale lumii”. Joanne consemna că bucătarul doamnei D. se întrecuse pe sine în prepararea acelor feluri de mâncare⁶¹.

Pe măsura creșterii prestigiului Franței în Europa, influența ei s-a resimțit atât asupra conduitei politice a Imperiului Otoman, cât și asupra Principatelor. Francezii care au ajuns de-a lungul anilor în Principate și-au găsit o multitudine de ocupații: bucătari, medici, secretari personali ai domnitorilor, preceptori (cei mai numeroși) și desigur, consuli. Toate asemenea ipostaze au favorizat introducerea în societatea românească a unui număr ridicat de informații despre Franța. Decalajul cultural specific zonei față de civilizația occidentală, în general, și față de cea franceză, în special, a influențat opiniile observatorilor străini, consuli sau călători, oricât ar fi fost de avizați în privința lumii orientale.

Influența otomană în spațiul valah și moldovean a fost covârșitoare și în materie de gastronomie. La curțile boierești au fost introduse, pe filieră greacă, în meniuri, bucate turcești precum cafeaua, dulcețurile, pilaful, iaurturile. Datorită deschiderii spre Occident în contextul revoluționar de la finele celui de-al XVIII-lea veac, dar mai cu seamă către jumătatea celui de-al XIX-lea, bucătăria din Principate va înregistra și influențe occidentale, în special franceze. Contele de Lagarde, Recordon sau Joanne au surprins în notele lor de călătorie schimbările în acest domeniu înregistrate în societatea românească. Nu de puține ori, oaspeții francezi s-au raportat la realitățile, la obiceiurile culinare din Apus. Jurnalistul Adolphe Joanne constata cu surprindere, dar și cu încântare că s-a simțit „ca acasă” cu ocazia unui dineu în casa doamnei D., singura diferență

⁶¹ S. Vărzaru, *op. cit.*, p. 116-117.

constând în ordinea servirii felurilor de mâncare. Progresele erau notabile de vreme ce, cu vreo trei decenii mai înainte, un conașionat de-al său, contele de Lagarde, nota cu stupefacție, cu ocazia participării la o masă în casa boierului Grigore Brâncoveanu, că fiecare „umbă cu mână în farfurie”.

Voiajorii francezi, care au trecut prin Principate în perioada studiată sau au rezidat acolo o vreme, au remarcat și diferențele stridente existente între alimentația oamenilor din popor și a boierilor. În plus, la mesele boierești se consumau vinuri autohtone, dar și vinuri scumpe aduse din apusul Europei (Madera, franțuzești), dar și băuturi mai tari precum rachiu sau rom. Vinurile autohtone, deși adeseori menționate în scrierile lor, nu le-au fost întotdeauna pe plac, mai cu seamă că unii, precum Moriolles, proveneau din regiuni viticole celebre (Champagne). Tacâmurile erau folosite în special la mesele domnești și boierești, dar utilizarea lor se va generaliza începând cu secolul al XIX-lea⁶². Țăranii, în schimb, se hrăneau cu produse obținute cel mai adesea în gospodăria proprie. Alimentația sărăcăcioasă, lipsurile, duceau adeseori la apariția unor boli. Impunerea porumbului ca principala cereală în alimentație în locul meiului a fost surprinsă de călătorii străini⁶³, ca de altfel și consumul redus de grâu și de carne, rezervate fie exportului, fie meselor celor bogați. Călătorii francezi au remarcat și strictețea cu care se țineau posturile de peste an; se pune problema, cel puțin pentru oamenii din popor, dacă era vorba de un act adevărat de credință sau mai degrabă, de o modalitate de adaptare la resursele limitate. Ospitalitatea românilor, precum și consumul de rachiu, mai cu seamă la sate, au fost alte realități surprinse de oaspeții francezi.

⁶² M. Sâmbrian-Toma, *op. cit.*, p. 176.

⁶³ Neagu Djuvara menționa că înlocuirea meiului cu porumbul era semnul unor timpuri mai așezate. Meiul, care se cocea mai repede, era mai potrivit unei societăți amenințate de invazii dese și căreia îi permitea să-și facă provizii mai ușor. N. Djuvara, *op. cit.*, p. 237-238; B. Popa, *op. cit.*, p. 116.

*ALIMENTATION DES HABITANTS DES PRINCIPAUTÉS ROUMAINES
DANS LA VISION DES CONSULES ET VOYAGEURS FRANÇAIS DE LA
PÉRIODE PRÉCÉDANT LA RÉVOLUTION DE 1848*

(Résumé)

La période des XVIIIème et XIXème siècles a représenté pour les Principautés Roumaines une période extrêmement riche en transformations qui ont influencé le domaine économique, social, culturel, politique, artistique. Les étrangers arrivés dans les Principautés Roumaines pendant la période précédant la Révolution de 1848 ont décrit ce monde tel qu'ils l'ont aperçu, leurs récits étant vraiment intéressants et, en général, objectifs. Les voyageurs et les consules français qui ont visité ou même eu leur résidence dans les Principautés ont pu observer l'influence ottomane accablante dans l'espace moldave et valaque, y compris dans le domaine de la gastronomie. Grâce à l'ouverture vers l'Occident dans le contexte révolutionnaire de la fin du XVIIIème siècle, mais surtout vers la moitié du XIXème, la cuisine des Principautés Roumaines a enregistré aussi des influences occidentales, surtout françaises. Les Français arrivés sur ce territoire pendant la période étudiée ont également remarqué les différences évidentes existant entre l'alimentation des gens simples et celle des boyards, les jeunes qu'on respectait strictement, l'hospitalité des Roumains, ainsi que la consommation de l'eau de vie, surtout à la campagne.

CAFEA, CAFEGII, FELEGENE ȘI ZARFURI ÎN ȚARA MOLDOVEI (SECOLUL AL XVIII-LEA - ÎNCEPUTUL SECOLULUI AL XIX-LEA)

Alina FELEA¹

Motto: „Cafeaua trebuie să fie neagră ca iadul, tare ca moartea și dulce ca dragostea”.

(proverb turcesc)

Cuvinte cheie: *cafea, ustensile, felegean, zarf, Moldova, Imperiul Otoman, secolul al XVIII-lea, secolul al XIX-lea*

Keywords: *coffee, utensil, felegean, zarf, Moldavia, the Ottoman Empire, XVIIIth century, XIXth century*

Considerații generale. Cafeaua intră în categoria băuturilor preferate, în prezent, de o mare parte a populației. Consumul cafelei a devenit un obicei cotidian, astfel că istoricul răspândirii și pătrunderii cafelei atât în întreaga lume, cât și în spațiul românesc, prezintă interes și din perspectiva cercetării istoriei socio-culturale.

Consumul cafelei a fost subiectul mai multor studii și discuții din istoriografia universală. Însăși proveniența cuvântului *cafea* a provocat controverse încă la începutul secolului al XX-lea, în 1909 fiind organizat chiar un simpozion internațional dedicat acestei probleme². Discuția era

¹ Institutul de Istorie al Academiei de Științe a Moldovei, CHIȘINĂU, Republica Moldova.

² A. Kaye, *The Etymology of Coffee: The Dark Brew*, în *Journal of the American Oriental Society*, 1986, 106 (3), p. 557.

incitată și de transcrierea cuvântului *cafea* în mod diferit de către cei care au pomenit în scrierile lor despre cafea în secolul al XVI-lea - începutul secolului al XVII-lea: Rauwolf, în 1573 – *chaube*; Alpini, în 1580 – *caova*; Paludanus, în 1598 – *chaoua*; Laval, în 1610 – *cahoa*; Teiser, în 1610 – *kavab*; Valle, în 1615 – *cabue*; Bontius, în 1631 – *caveab*³. Etimologic, cuvântul *cafea* provine din limba turcă – *kahve*, fiind preluat din arabă – *qahwah*⁴, care ar însemna – *care alungă somnul*. Însă au fost înaintate și alte variante. În *The Oxford Dictionary of English Etymology* se presupune a proveni „de la Kaffa, denumire a unei părți a Abisiniei, patria plantei de cafea”⁵. O altă versiune remarcă faptul că în limba arabă *qahwah* înseamnă vin sau din „soi de vin”⁶.

Spre deosebire de istoriografia occidentală, care s-a aplecat asupra istoricului răspândirii și consumului cafelei, în spațiul românesc acest subiect a rămas neabordat, fiind pomenit doar în contextul altor probleme. Este binecunoscut faptul că în secolele XVII-XVIII în Țara Moldovei consumul cafelei, băutura nealcoolică, energizantă, preferată atât de familiile domnitoare, cât și de boieri și de clerul înalt, era accesibil doar acestor categorii înstărite ale populației. Abia spre sfârșitul secolului al XVIII-lea cafeaua începe să fie întrebuințată și de unii orașeni. Obiceiul consumului de cafea, precum și numeroșii termeni care desemnează tacâmurile și ustensilele necesare preparării cafelei, dar și demnitarii desemnați să servească cafeaua și localurile publice unde ea se servea, au fost preluate de la turci, ceea ce, în mare măsură, demonstrează pătrunderea cafelei, în Țara Moldovei, prin filiera turcească. Această fapt se încadrează și în contextul general al influenței modelului otoman în Țara Moldovei de la mijlocul secolului al XVII-lea și în secolul al XVIII-lea, vizibil nu numai în

³ B. A. Weinberg, B. K. Bealer, *The World of Caffeine: The Science and Culture of the World's Most Popular Drug*, New York, 2001.

⁴ A. Kaye, *op. cit.*, p. 557.

⁵ *The Oxford Dictionary of English Etymology*, London, 1966, p. 188.

⁶ A. Kaye, *op. cit.*

alimentație, dar și în decorarea interiorului, în articolele de vestimentație, în ceremonial, mai puțin în comportamentul boierilor⁷.

Prin acest studiu, ne propunem să suplینim golul istoriografic, tratând un subiect din istoria alimentației – consumul de cafea, care în sursele din secolul al XVIII-lea, se întâlnește drept *cahve*, *cahfe* și *caive*, prezentând, totodată, maniera ei de servire, în special la Curtea Domnească, indicând tacâmurile și ustensilele folosite pentru a o prepara, urmărind să explicăm proveniența denumirilor, precum și să prezentăm persoanele responsabile de servirea cafelei – cafegiii. Ca surse de cercetare, au fost utilizate inventarele de avere ale mănăstirilor, foile de zestre, testamentele, catastifurile de cheltuieli ale mănăstirilor și boierilor etc., publicate în remarcabile și cunoscute colecții de documente, dar și izvoarele narative, precum *O samă de cuvinte* de Ion Neculce și *Condica lui Gheorgache*, care prezintă ceremonialul Curții Domnești din Iași, precum și relatări ale călătorilor străini.

Din istoria răspândirii cafelei. Istoriografia europeană și arabă repetă, de obicei, narațiunile legendare africane sau citează referințe scrise datate încă de la începutul secolului al VI-lea, astăzi pierdute. Documentele existente arată că băutura de cafea se răpândește începând cu secolul al XV-lea⁸.

Una dintre cele mai frumoase legende despre descoperirea cafelei a fost prezentată de profesorul de limbi orientale Antoine Faustus Nairon, în lucrarea *De saluberrima Cabue seu Cafè nuncupata Discurscris* (1671). Conform acesteia, păstorul etiopian Kaldi, urmărind comportamentul caprelor după ce mâncau pomușoarele roșii de pe tufele de cafea, a observat efectul energizant al acestora. Kaldi ar fi povestit unui călugăr despre acest efect, însă călugărul a dezaprobat folosirea pomușoarelor și le-a aruncat în foc, de unde a început să se răpândească o aromă intensă, ispititoare.

⁷ Vezi A. Duțu, *Dimensiunea umană a istoriei. Direcții în istoria mentalităților*, București, 1986; R. Theodorescu, *Civilizația românilor între medieval și modern*, vol. 1-2, București, 1987; A. Alexianu, *Mode și veșminte din trecut*, vol. II, București, 1987; N. Djuvara, *Între Orient și Occident*, București, 1995; A. Felea, *Dialog al culturilor: impactul otoman în viața cotidiană a locuitorilor Țării Moldovei (mijlocul secolului al XVII-lea -secolul al XVIII-lea)*, în *Dialogul civilizațiilor*, Chișinău, 2013.

⁸ B. A. Weinberg, B. K. Bealer, *op. cit.*, p. 3-4.

Semințele au fost greblate din foc, curățate și dizolvate în apă fierbinte, astfel fiind preparată prima ceașcă de cafea. Această legendă venea oarecum în ajutorul justificării provenienței cafelei din Etiopia, deși nicio sursă scrisă nu o confirmă. Misionarul J. Lewis Kraff în *Travels, Researches and Missionary Labors During Eighteen Years Residence in Eastern Africa* (1856), atribuie, de asemenea, lui Kaldi și caprelor sale rolul de a fi descoperit cafeaua. Totodată, mai înaintează o versiune, aceea că pisica zibetă, o specie rudă cu mangusta, a târât semințele plantei de cafea din Africa Centrală până în munții Etiopiei, planta fiind cultivată de o *Casă de luptători* în regiunea Arasi. De acolo, un negustor arab a dus-o în Peninsula Arabă, de unde s-a răspândit în întreaga lume. Ceea ce este credibil e faptul că strămoșii triburilor etiopiene Galla au fost primii care au cunoscut efectele energizante ale cafelei, preparând-o în mod deosebit. Astfel, ei culeg pomușoarele, le pisează și le amestecă cu grăsime de animale, formând mici biluțe, care pot fi luate și într-o călătorie de lungă durată. Acest mod a fost descris de negustorul scoțian James Bruce of Kinnarid în 1790. Alte triburi din nord-estul Africii pisau pomușoarele, le lăsau să fermenteze, fiind astfel obținut un vin, care se amesteca cu apă rece.

Primele mențiuni despre cafea apar în scrierile, în special medicale, ale lui Abu Bakr Muhammad ibn Zakariya El Razi (852-932), care descrie efectele medicale ale băuturii de cafea, și ale lui Abu Ali al-Husain Ibn Abd Allah Ibn Sina (Avicena) (980-1037).

În Yemen, se utilizau la început nu boabele de cafea, ci fructul, care se usca și din el se prepara băutura numită *gheshir* sau *kishr* – cafeaua albă yemenită⁹. Băutura a fost cunoscută la Mocha, oraș-port, de unde provine și denumirea unui soi de cafea și de unde s-a răspândit în întreaga lume. Răspândirea cafelei este legată de numele unui șeih, imamul Jamal al-Din Abu Abd Allah Muhammad ibn Said, cunoscut ca Dhabhani (d. 1470), care, vorbind despre proprietățile cafelei, spunea că aceasta înlătură oboseala și letargia și dă corpului vigoare și vioiciune. Către 1510, consumul de cafea era răspândit în Egipt și întreg Yemenul, fiind „afectate” toate straturile societății, încât musulmanii uitau să facă rugăciunile. În 1511, sultanul Cairului Kansuh ab Ghavri a interzis consumul de cafea,

⁹ *Мировая Энциклопедия Кофе*, Москва: Росмэн, 2002, p. 18.

fapt ce a provocat nemulțumirile populației, iar Soborul islamic de la Mecca a blestemat băutura diavolească africană¹⁰.

Există mai multe variante ce prezintă pătrunderea cafelei în Imperiul Otoman. Astfel, unii cercetători afirmă că aceasta a fost adusă în Constantinopol de Selim I, în 1512, după cucerirea Egiptului¹¹. În 1524, Soliman I, printr-un ordin, a permis consumul de cafea în Egipt, însă în 1532 cafeaua este iarăși interzisă.

Alți cercetători susțin că băutura a ajuns mai întâi în Siria, în Damasc, către 1530, iar în Alepo, în 1532. Unii cercetătorii indică anul 1554 drept dată la care s-au deschis cafenelele în Istanbul, iar alții menționează că în 1555, negustorii sirieni Hakam din Alepo și Shanis din Damasc au adus cafeaua la Constantinopol (Istanbul)¹², făcându-și, pe baza comerțului cu cafea, o întreagă avere. Ceea ce putem afirma, cu siguranță, este că, la mijlocul secolului al XVI-lea, în majoritatea orașelor islamice erau deschise cafenele. Istoricul francez Mouradgea D'Ohsson, în volumul VII al *Istoriei Imperiului Otoman* scrie că în 1570, în timpul lui Selim II, în Constantinopol existau mai mult de 600 de cafenele mari și mici. În același an, cafenelele au fost interzise la cererea imamilor¹³, deoarece erau populare și se considerau amorale. Sir Henry Blaunt, cel care este considerat tatăl cafelei engleze, susținea că a băut cafea cu sultanul Murad IV. La 15 septembrie 1656, sultanul Mehmed IV l-a numit vizir pe Köprülü – Mehmed Pasha, care, după cum susține tradiția, s-a deghizat în persoană simplă și a mers prin cafenele. Pentru că nu a auzit nicio vorbă bună despre guvernare, a dispus ca acestea să fie închise¹⁴.

Cafeaua în Țara Moldovei. Legenda cunoașterii cafelei de către boierii Țării Moldovei a fost redată de cronicarul Ion Neculce în *O samă de cuvinte*, în istorisirea în care este prezentată audiența logofătului Ioan Tăutul la sultanul turc. Deoarece cafeaua era o băutură necunoscută boierului moldovean și acesta nu cunoștea modul de consum al băuturii, a

¹⁰ Евгения Заболотских, *Черный, горячий, сладкий*, în *New Times*, 14 марта 2011 года, pe <http://newtimes.ru/articles/detail/35805#hcq=p47g4Qp>

¹¹ A. Kaye, *op. cit.*

¹² B. A. Weinberg, B. K. Bealer, *op. cit.*, p. 10.

¹³ A. Kaye, *op. cit.*

¹⁴ B. A. Weinberg, B. K. Bealer, *op. cit.*

închinat-o în maniera servirii vinului moldovenesc: „X. După ce au luat Bogdan-vodă domnia, au și trimis pre Tăutul logofătul sol la turci, când au închinat țara la turci. Și așa vorbăscu oamenii, că l-au pus viziriul de au ședzut înaintea viziriului pre măcat¹⁵, și n-au fost având mestei la nădragi, că, trăgându-i cibotile, numai cu colțuni au fost încălțat. Și dându-i cafe, nu știu cum o va be. Și au început a închina: „Să trăiască împăratul și viziriul!”. Și închinând, au sorbit felegeanul, ca altă băutura”¹⁶. Legenda a fost ulterior preluată de Nicolae Bălcescu, fiind prezentată într-un mod hazliu în contextul unui articol din *Magazin istoric pentru Dacia*¹⁷.

Pentru secolul al XVI-lea cercetătorii nu au depistat informații care ar confirma utilizarea cafelei în Țara Moldovei¹⁸. Cafeaua este remarcată abia în secolul al XVII-lea, iar în secolul al XVIII-lea este întâlnită la început la Curtea Domnească, apoi și la mănăstiri și în cadrul familiilor boierești. Pentru societatea românească, în opinia lui C. Giurescu, cafeaua era o inovație care imita modelul turcesc de consumare, iar acesta, la rândul lui, îl imita pe cel arab¹⁹. Presupunem că popularitatea scăzută a cafelei putea avea două cauze: pe de o parte, era destul de costisitoare, astfel că își puteau permite să o cumpere și să o consume doar categoriile sociale înstărite, iar, pe de altă parte, ea nu era pe deplin cunoscută locuitorilor. Consumul frecvent de cafea intră în obiceiul alimentar al boierilor Moldovei din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, fiind menționate atât cheltuielile pentru procurarea cafelei, cât și tacâmurile. Spre exemplu,

¹⁵ *makat* – din limba turcă, desemnează o cuvertură subțire de lână sau bumbac, cu broderii sau înflorituri, care se pune pe pat; din arab. *mak'ad* „loc de stat”. În Orient, pentru a se socializa, musafirii sunt invitați să ia loc pe patul turcesc. L. Șăineanu, *Dicționar universal al limbei române*, ediția a VI-a, București, 1929; A. Scriban, *Dicționarul limbii românești*, București, 1939.

¹⁶ Ion Neculce, *O samă de cuvinte*, București, 1990.

¹⁷ Nicolae Bălcescu, *Ioan Tăutul mare logofăt a Moldaviei*, în *Magazin istoric pentru Dacia*, 1845 (I), p. 135-137. Pe https://books.google.md/books?id=vq7zOJKbYYUC&printsec=frontcover&hl=ru&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false.

¹⁸ *Literatura românească de ceremonial. Condica lui Gheorgachi, 1762*, studiu și text de D. Simonescu, București, 1939 (în continuare *Condica lui Gheorgachi*).

¹⁹ C. C. Giurescu, *Istoria Bucureștilor din cele mai vechi timpuri pînă în zilele noastre*, București, 1966, p. 326.

în *Catastif de socoteli a vistiernicului Toader Palade*, la capitolul *bani ce s-au dat la cheltuiala mărunță a casei*, este menționată cheltuiala de 2 lei 60 bani pentru o oacă de cafea²⁰. Totodată, pe luna iunie s-a cheltuit un leu dat la „vtorâi cafegiu”²¹. Spre sfârșitul secolului al XVIII-lea, cafeaua a devenit un component al regimului alimentar al locuitorilor capitalei, fapt demonstrat prin cafenelele menționate documentar.

Tratația cafelei la Curtea Domnească. În secolul al XVIII-lea, în Țara Moldovei, cafeaua indica finalul unui ospăț domnesc sau al unui ospăț oferit de mitropolit, încheind o masă copioasă²². Ștefan Lemny, constatând că ospetele domnești erau destul de ostenitoare, subliniază plăcerea cu care era savurată cafeaua, atât la ospetele de seară, cât și în timpul zilei²³. Conform lui C. C. Giurescu, Curtea Domnească avea în camere cantitatea de cafea necesară atât pentru uzul familiei domnitoare, cât și pentru tainurile ce se dădeau demnitarilor turcești și tătărești²⁴.

Detalii referitoare la obiceiurile și modurile de servire a cafelei la Curtea Domnească sunt prezentate în *Condica lui Gheorgachi*. Cafeaua era servită în ziua de Ajunul Nașterii Domnului Iisus Hristos, în ziua Crăciunului, în Ajunul Sfântului Vasile, în Ajunul Bobotezei, la Joia Mare, de Sfintele Paști, a doua zi de Paști, de ziua Sfintei Paraschiva.

Tratația cu cafea se făcea după o anumită etichetă. În Ajunul Nașterii Domnului, cafeaua era servită în spătărie, fiind invitați de către Domnul țării cei prezenți la curte: „mitropolitul, pe arhierii, pe veliții boeri, cum și pe cei mazâli” prin „vtori postelnic”²⁵. Mai întâi, cafeaua se oferea Domnului. După ieșirea preoților se servea „vutca” și „confeturi (care se chiamă cofețioane)”, după care „vel cafegiu pune pe dinaintea Domnului peșchirul cel rânduitu, ce se chiamă fotă, dă Domnului cafea și copiii din casă la mitropolitul, la arhierii și la boeri; însă vel cupariu, cându dă

²⁰ M. Mirza, *Socotelile vistiernicului Toader Palade cu diecii de vistierie, după un catastif de la mijlocul secolului al XVIII-lea*, în *IN S. N.*, XVI-XVIII, 2010-2012, p. 123.

²¹ *Ibidem*, p. 124.

²² Șt. Lemny, *Sensibilitate și istorie în secolul XVIII românesc*, București, 1990, p. 62; *Condica lui Gheorgachi*, p. 173.

²³ Șt. Lemny, *op. cit.*, p. 62-63.

²⁴ C. C. Giurescu, *op. cit.*, p. 326.

²⁵ *Condica lui Gheorgachi*, p. 279.

Domnului vutcă, dă și beizadelelor, asemenea și vel cafegiu și apoi să dă celorlalți”²⁶. Acest model de servire a cafelei indică și influența franceză, care presupunea servirea cafelei împreună cu cognac. După „băutul cafelei să scoală întâi mitropolitul și face plecare către Domnu, apoi arhierii, și boerii și es din spătărie ori în divan, ori în postelnicie”²⁷, ceea ce marca sfârșitul ospățului.

De Crăciun, cafeaua se oferea la începutul mesei festive, după „vutca” și „cofeturi”, și „îndată și mehterhaneaua”²⁸ dinlăuntru curții în meidan începe a zice, pentru cinstirea sărbătorii”, apoi, după ce masa copioasă era servită în divanul mic, urma obiceiul spălării pe mâini și toți mergeu în spătărie, unde „șăzându la rânduială, li se dă cafea. După cafea iaste volnic fieștecare să meargă pela casile și gazdile lor”²⁹. A treia zi de Crăciun, Domnul țării primea egumenii greci ai mănăstirilor din Iași, care veneau cu plocoane și erau serviți cu cafea³⁰.

În Ajunul Sfântului Vasile și de Sfântul Vasile oaspeții erau primiți de către Domn cu cafea. În ziua Sfântului Vasile, Mitropolitul, arhierii și boierii erau chemați „la cafea în spătărie” și aruncau „bacșiș pe covoarele copiilor din casă”. După ce felicitau Domnul de Anul Nou, toți cei prezenți la Curtea Domnească erau serviți cu „vin, cofeturi și cafea”. Apoi mergeau la Doamnă și la beizadele și îi felicitau, fiind și acolo tratați cu cafea³¹.

În aceeași manieră era servită cafeaua în Ajunul Bobotezei și la Duminica lăsatului sec de brânză³². La Joia Mare cafeaua se oferea după vin³³.

²⁶ *Ibidem.*

²⁷ *Ibidem.*

²⁸ Din turcă *mehter-hane* – muzică militară turcească ce cânta la paradele domnești și era compusă din surle sau fluieri, trâmbițe, dairale, tobe și teasuri. Se mai numea și *tabulhana* sau *tabulchana*. A fost descrisă de Dimitrie Cantemir în *Istoria Imperiului Otoman*. Avea o sonoritate puternică și stridentă, datorită în special tobelor, fiind și un atribut obligatoriu în ceremonialul curților domnești din Țările Române. *Dicționar de termeni muzicali*, București, 2010; A. Scriban, *op. cit.*

²⁹ *Condica lui Gheorgachi*, p. 283.

³⁰ *Ibidem*, p. 295.

³¹ *Ibidem*, p. 285.

³² *Ibidem*, p. 285, 290.

³³ *Ibidem*, p. 292.

De Sfintele sărbători de Paști cafeaua era servită de câteva ori: dimineața după slujbă, după masa festivă și după slujba de seară. Seara, împreună cu cafeaua se dădeau „diverse dulceți”³⁴. A doua zi de Paști se servea „vutcă, confeturi și cafea”³⁵.

Servirea cafelei după maniera turcească în Țara Moldovei, la 1808, este relatată și de Bantâș - Kamenski³⁶.

Cheltuielile curții gospodărești pentru cafea sunt enumerate în sămile vistieriei țării. În 1763, la Curtea Domnească s-au cheltuit 242 lei pentru cafeaua consumată în patru luni: mai, iunie, iulie, august și 66 lei pentru „cahvieria măriei sale beizade Alixandru” în martie, aprilie și mai³⁷. În cheltuielile pentru iulie 1764, la capitolul *Cafigerie și șerbeccerie* se menționează că s-au cheltuit 44 lei pentru 16 ocale³⁸ cafea, o oacă costând 2 lei 90 bani³⁹. În 1764 Grigorie Ioan vod(ă) a cheltuit în 18 zile de ședere la Galați pentru 1 oc(ă) cahve, 2 lei 60 bani (pe lângă 40 pâini pentru masa g(o)spod)⁴⁰. În 1806, pentru consumul cafelei de către beizade Mihai Racovița se cheltuie 24 lei (4 ocale, câte 6 lei ocaua)⁴¹. Cafeaua era oferită și anumitor demnitari, trimiși cu diverse însărcinări domnești. Astfel, stolnicului Zanfirache, în 1806, i se dau 8 ocale de cafea de 80 lei, dintre care 3 ocale pentru drum⁴².

³⁴ *Ibidem*, p. 294.

³⁵ *Ibidem*.

³⁶ *Călători ruși în Moldova și Muntenia*, publ. de Gh. Bezviconi, București, 1947 (în continuare *Călători ruși*).

³⁷ *Sămile vistieriei Țării Moldovei*, publ. de I. Caproșu, vol. 1, 1763-1784, Iași, 2010, p. 246 (în continuare *Sămile vistieriei 1*).

³⁸ Oca – veche unitate de măsură pentru capacități și greutate, pentru greutate egală cu valorile de 1260 de grame (în Transilvania), 1271 de grame (în Muntenia) și 1291 de grame (în Moldova). Vezi N. Stoicescu, *Cum măsurau strămoșii. Metrologia medievală pe teritoriul României*, București, 1971.

³⁹ *Sama vistieriei Țării Moldovei pe anul 1764. Sama I (februarie-iulie)*, publ. de I. Caproșu, în *IN S.N.*, II-III, 1996-1997, p. 298

⁴⁰ *Sama vistieriei Țării Moldovei pe anul 1764. Sama a II-a*, publ. de I. Caproșu, în *IN S.N.*, IV-VII, 1998-2001, p. 456.

⁴¹ *Sama vistieriei Țării Moldovei*, vol. III, ed. de I. Caproșu, Iași, 2011, p. 90.

⁴² *Ibidem*.

Sămile vistieriei indică și cheltuielile făcute pentru primirea anumitor demnitari străini. În sama vistieriei pe anul 1764, se constată că s-au cheltuit 2 lei 60 bani pentru o oacă de cafea cu care a fost servit un vizir cihodar trecând pe la Hotin⁴³. La fel, „chel(tuială) ce s-au făcut cu conacile mări(e)i sale Mehmet pașa ce-au mersu la Hotin, la ținutul Covurluiului, însă ce li ce s-au dat pe o zi, printre celelalte produse, 6 lei pentru 3 oacă de cafea”⁴⁴. La Conacul de la Oance s-au cheltuit, în iunie, 4 lei pe 2 ocale cafea, iar din „Zahereua ce s-au dat la 4 conaci a mării sali pașii ce-au mersu la Hotin s-au cheltuit 5 lei pentru o oacă cafea”⁴⁵.

În timpul staționării armatelor rusești pe teritoriul Țării Moldovei, sămlele vistieriei menționează, de asemenea, cheltuielile făcute pentru cafea. În 1808, s-au cheltuit 3 lei 90 bani pentru o litră de cafea „când au venit cneazul, cum și în urmă pentru prăjitul și pisatul cafelei”⁴⁶, informație importantă și pentru modul de preparare a cafelei. Generalului Meendor îi sunt trimise 6 ocale de cafea de câte 8 lei 24 parale, iar comandantului suprem al Armatei ruse staționat la Ismail, 15 ocale de cafea de câte 7 lei⁴⁷.

Consumul cafelei la Mitropolie și în mănăstiri. În a doua jumătate a secolului al XVIII-lea cafeaua devine parte componentă a vieții de la Mitropolie și a consumului alimentar mănăstiresc.

Mitropolitul țării oferea și el cafea la anumite sărbători. De Sretenie⁴⁸, după oficierea slujbei, Domnul țării împreună cu Doamna mergeau la Mitropolie și Mitropolitul oferea cafea, vodcă și confeturi, după care dădea o masa festivă. Familia domnească nu rămânea întotdeauna la această masă⁴⁹.

Tratația cu cafea în cadrul mănăstirilor se făcea la ocazii speciale: de anumite sărbători, la sărbătorirea hramului mănăstirii sau la vizita oficialităților. În ajunul zilei de Sfânta Paraschiva, egumenul Mănăstirii Sfinților Ierarhi, unde se serbează Sfânta, îl vizita pe Domnul țării, oferind

⁴³ *Sama vistieriei Țării Moldovei pe anul 1764. Sama a II-a*, p. 438.

⁴⁴ *Sama vistieriei Țării Moldovei pe anul 1764. Sama I (februarie-iulie)*, p. 300.

⁴⁵ *Ibidem*, p. 302.

⁴⁶ *Sama vistieriei Țării Moldovei*, vol. III, p. 164.

⁴⁷ *Ibidem*, p. 171.

⁴⁸ Întâmpinarea domnului, Sărbătoare religioasă ortodoxă celebrată la 2 februarie.

⁴⁹ *Condica lui Gheorgachi*, p. 290.

plocon – cafea și zahăr, iar Gheorgachi remarcă că aceasta era obicei, invitându-l „cu domneasca sa parisire”⁵⁰ să vină la sărbătoare. În ziua Sfintei Paraschiva, după liturghie, Domnul putea să servească cafea la egumenul mănăstirii sau mergea la curte să bea cafeaua⁵¹.

În *Condica* lui Gheorgachi se menționează că, în ajunul hramului mănăstirii, egumenul oricărei mănăstiri mergea la Domnul țării pentru a-l invita să participe la sărbătoare și-i oferea plocon cafea și zahăr⁵². Date despre tratația cu cafea la hramurile mănăstirești sunt legate în special de Mănăstirea Sfântul Spiridon. La sărbătoarea hramului Mănăstirii Sfântul Spiridon, din 12 decembrie 1773, s-au cheltuit 7 lei, pentru 2 ocale de cafea pentru mănăstire și 2 lei, pentru 1 ocă cafea, la Mitropolit⁵³. Pentru cafeaua consumată la mănăstire în ziua Hramului din 1774 s-au cheltuit 2 lei 60 bani, pentru 1 ocă de cafea destinată Mitropolitului și 3 lei 45 bani, pentru 1 ocă de cafea destinată mănăstirii⁵⁴. La sărbătoarea din 1775, pentru Domn s-a cumpărat cafea de două feluri: 2 ocale, cu 5 lei și 1 oca, de 2 lei 60 bani; pentru mănăstire și pentru mitropolit s-au luat 2 ocale cafea, de 5 lei; încă o ocă de cafea a fost cumpărată de la al treilea logofăt cu 2 lei 60 bani⁵⁵. Pentru ziua Hramului Mănăstirii din 1778, se cheltuie 6 lei, pentru 2 ocale de cafea⁵⁶. În 1780, pentru ziua hramului și pentru a doua zi, de pomenire a ctitorilor, s-au cheltuit 50 lei pentru „cafea, zahăr, cofeturi”⁵⁷, iar în 1781, 200 lei, dar împreună cu bacșișuri⁵⁸. Cheltuielile pentru cafea sunt incluse și la 1794⁵⁹.

⁵⁰ Parisie – alai, fast, paradă, participare, participație, pompă, prezență.

⁵¹ *Condica lui Gheorgachi*, p. 301.

⁵² *Ibidem*, p. 291.

⁵³ *Documente privitoare la istoria orașului Iași*, ed. de I. Caproșu, vol. 7 (1771-1780), Iași, 2005, p. 84.

⁵⁴ *Ibidem*, p. 144.

⁵⁵ *Ibidem*, p. 198.

⁵⁶ *Ibidem*, p. 511.

⁵⁷ *Documente privitoare la istoria orașului Iași*, vol. 8. Acte interne (1781- 1790), ed. de I. Caproșu, Iași, 2006, p. 12.

⁵⁸ *Ibidem*, p. 98.

⁵⁹ *Documente privitoare la istoria orașului Iași*, vol. 9. Acte interne (1791-1795), ed. de I. Caproșu, Iași, 2007, p. 217.

Consumul cotidian de cafea la mănăstire este demonstrat și de prezența ibricelor în inventarele de avere. La 1 iunie 1761, la inventarierea averii Mănăstirii Sfântului Spiridon este menționat ibricul de cafea⁶⁰, pe care epitropii mănăstirii îl numesc ibricel⁶¹. În 1781, la Mănăstirea Aron Vodă de lângă Iași, în inventar sunt menționate două ibrice de cafea⁶².

În cheltuielile anuale de la Mănăstirea Sfântul Spiridon din 1771, sunt înscrise 12 lei, pentru 4 ocale de cafea⁶³. În 1772, cheltuielile pentru cafea sunt divizate în trei categorii: pentru grămăticii, se cumpără cafea de două feluri – 2 ocale, cu prețul de 6 lei 60 bani și 5 ocale, cu 8 lei 40 bani; pentru Mitropolie – 1 oacă de cafea de 3 lei 30 bani; pentru casă – 1 oacă de cafea cu același preț, de 3 lei 30 bani⁶⁴. În 1776, se fac cheltuieli de 1 leu 30 bani, pentru 1 oacă de cafea dată la un logofăt și șase lei, dați pentru 2 ocale de cafea pentru mănăstire⁶⁵.

Consumul cafelei de către boieri. Începând cu mijlocul secolului al XVIII-lea cafeaua apare tot mai des în meniul boierilor. În cheltuielile gospodăriei lui Cantacuzino din 1777, se menționează că se aduce „cahveaua, emen-cahve și amestecată, chisată cu tacâmul ei și cahve franțozască (1,3 oacă)”⁶⁶. Totodată, se menționează că „frigarea de prăjit cahve” funcționează neconținut, remarcându-se și cahveria⁶⁷.

Cafegiul. Responsabil de servirea cafelei la Curtea Domnească era cafegiul. Denumirea de cafegiu este preluată în Țara Moldovei din turcă – *kahveci*⁶⁸ și desemna, la început, boierul de rang inferior, mai mare peste cafegiul Curții Domnești, însărcinat să aducă Domnitorului cafeaua la ceremonii. Dimitrie Cantemir, în *Descrierea Moldovei*, nu a menționat nici

⁶⁰ *Documente privitoare la istoria orașului Iași*, vol. 6. Acte interne (1726-1740), ed. de I. Caproșu, Iași, p. 321.

⁶¹ *Ibidem*, p. 325.

⁶² *Documente privitoare la istoria orașului Iași*, vol. 8, p. 77.

⁶³ *Documente privitoare la istoria orașului Iași*, vol. 7.

⁶⁴ *Ibidem*, p. 23.

⁶⁵ *Ibidem*, p. 293.

⁶⁶ N. Iorga, *O gospodărie moldovenească la 1777, după socotelile cronicarului Ioniță Canta*, Extras din *AARMSI*, Seria III, VIII, București, 1927-1928, p. 109.

⁶⁷ *Ibidem*, p. 110.

⁶⁸ Proprietar al unei cafenele sau al unui magazin de cafea; cel care prepara sau vindea cafele.

consumul de cafea și nici slujitorii însărcinați cu aceste servicii⁶⁹. Acest demnitar apare în documente începând cu mijlocul secolului al XVIII-lea. La 1 august 1742, în rândurile zloțașilor „rânduți la ținuturi pentru încasarea sfertului întâi din luna august”, în Roman, sunt menționați Costantin, al doilea cafegiu și în Bacău, Iosif cafegiu⁷⁰, iar la 8 octombrie 1742 pentru strânsul mucarerului, în Roman, este rânduit Iosif cafegiu, iar la Botoșani, Costantin, mare cafegiu⁷¹.

C. Giurescu afirmă că marele cafegiu era dregătorul personal al Domnitorului, și avea grijă de cafea, filigean, zarfuri și ibricele de la curte⁷². În contextul unei mărturii hotarnice, este pomenită o danie, din 1754, către Mănăstirea Sf. Ioan Gură de Aur, făcută de cafegiul Manolache, fiul lui Nestase șetrar și al Raliței. În *Catastiful Iașilor* pe anul 1755 este pomenit Bălaș, „cahvegiu g(os)p(o)d”, care locuia pe Ulița Mare, în Iași⁷³. La 3 aprilie 1758, în contextul unei mărturii hotarnice, în calitate de martor semnează un oarecare Andrei „cafigiu”, căruia, în calitate de cafegiu domnesc „de la cahfigeria g(os)p(o)d”, îi este dăruit, la 24 iulie 1763, de către Domnul Țării Moldovei, Grigore Ioan Calimah, un loc de casă în mahalaua Broșteni⁷⁴. Acest loc este confirmat, în octombrie 1764, de către Domnul Grigore Alexandru Ghica⁷⁵. Andrei „cafegiu” cumpără, în 1766, o casă de 170 lei în mahalaua Broșteni⁷⁶.

În *Condica lui Gheorghachi*, la 1762 marele cafegiu intră în categoria de boieri „cu osebită rânduială”⁷⁷. În anul 1764, este pomenit un fost cafegiu care primise 12 lei 45 bani „din ajutorul de iarna trecută”⁷⁸. Către

⁶⁹ Dimitrie Cantemir, *Descrierea stării de odinioară și de astăzi a Moldovei*, studiu introductiv, notă asupra ediției și note de Valentina și Andrei Eșanu, București, 2007.

⁷⁰ *Documente privitoare la istoria orașului Iași*, vol. 5. Acte interne (1741-1755), ed. de I. Caproșu, Iași, 2001, p. 110.

⁷¹ *Ibidem*, p. 177.

⁷² C. C. Giurescu, *op. cit.*, p. 326.

⁷³ *Documente statistice privitoare la orașul Iași*, vol. 1. (1755-1820), ed. de I. Caproșu și M.-R. Ungureanu, Iași, 1997, p. 68.

⁷⁴ *Documente privitoare la istoria orașului Iași*, vol. 6, p. 124, 459.

⁷⁵ *Ibidem*, p. 534-535.

⁷⁶ *Ibidem*, p. 634.

⁷⁷ *Condica lui Gheorghachi*, p. 101.

⁷⁸ *Sama vistieriei Țării Moldovei pe anul 1764. Sama a II-a*, p. 437.

1775 vel cafegiu este înscris în categoria *dieci de visterie și postelnici* și primea pe lună o leafă de 15 lei⁷⁹. Peste un an, la 1776, marele cafegiu avea o leafă de 20 lei pe lună și se subordona marelui cămăraș⁸⁰. La 1 septembrie 1776, *Condica Vistieriei Țării Moldovei de veniturile și lefii dregătorilor și slujbașilor domniei și ale slujitorilor Curții Domnești* subliniază că venitul marelui cafegiu este „de toată cahfeneaua și de tot tahmisul⁸¹ ce s-ar afla atât în orașul Iași, cât și la celelalte târguri de pe la ținuturi să ia avaeul seu, după tocmiala ce se va pute așeza, după starea cahfenelei și a tahmisului, neprecinuind jalobă, bez rânduia liafă” și pe an avea venit de 240 lei⁸². De o importanță majoră în acest document este menționarea *cahveginei*, care se afla în serviciul Doamnei țării. Cahvegina avea o leafă de 20 lei pe lună, respectiv 240 lei pe an⁸³, la fel ca și marele cafegiu. În 1777, situația marelui cafegiu și a cafeginei se păstrează, aceștia având același venit ca și în 1776⁸⁴. În 1795 cafegiul intra în categoria *ediclii*⁸⁵ și *iciolanii*⁸⁶ și avea leafa de 10 lei pe lună, iar emacul⁸⁷ cafegiului primea leafa de 10 lei pe lună⁸⁸. În 1793 este pomenit un oarecare Gheorghe cafegiu, care face donație 5 lei pentru biserica Sfântul Nicolae Domnesc din Iași⁸⁹.

Cu timpul, apar și localurile publice de servit cafeaua, cafenele sau magazine de cafea. Proprietarul acestora este numit tot cafegiu. Cafenelele sunt întâlnite în documente sub numele *cafine* sau *caivene*, denumirea lor fiind preluată tot din turcă – *kahve-hane* – „casă de cafea”. În aprilie 1763,

⁷⁹ *Documente privitoare la istoria orașului Iași*, vol. 7, p. 118, 132.

⁸⁰ *Condica lui Gheorgachi*, p. 173.

⁸¹ *Tahmıs* – prăjirea și pisarea cafelei.

⁸² *Documente privitoare la istoria orașului Iași*, vol. 7, p. 248.

⁸³ *Ibidem*, p. 271.

⁸⁴ *Ibidem*, p. 341, 364.

⁸⁵ Ediclii (idicliu) – din limba turcă *ıdedkli*. Iedec – boiernaș în serviciul Domnului țării, slujitor intern la curte, precum cafegiul, sofragiul etc.; A. Scriban, *op. cit.*; L. Șăineanu, *op. cit.*

⁸⁶ Din turcă *ıçoğlan* – copil de casă la domnii români. Paj al sultanului turc; A. Scriban, *op. cit.*; L. Șăineanu, *op. cit.*

⁸⁷ Emac (iamac) – din turcă *yamak*, ajutor de boiernaș, logofețel; *Ibidem*.

⁸⁸ *Documente privitoare la istoria orașului Iași*, vol. 9, p. 337.

⁸⁹ *Ibidem*, nr. 164.

o astfel de cafenea este situată pe ulița Podului Vechi, lângă zidul Mănăstirii Sf. Sava și este deținută de Eni, ginerele lui Mihalachi Loiz⁹⁰.

Recensământul populației din 1774 menționează în Iași o seamă de *cafegii*: Nicola, arnăut, fost odobașă de arnăuți, care deținea o dugheană în Mahalua Bărboiu; în aceeași mahala mai activau cafegii Cerchez, David și Haciadur, armeni, fiecare dintre ei fiind proprietar de dugheană; în „Mahalaua Rosască” era Andoni, holtei; în Mahalaua Podul Vechi, Paniță, laz și armenii Isac, fiul lui Manas cafegiul, Ariton și Manas; în Mahalaua Fănărie, Hagi Petre, caramanliu și Panaitachi Raiz⁹¹. Fiecare dintre aceștia deținea câte o dugheană.

În ceea ce privește egumenii mănăstirilor, deși ei înșiși consumau cafea, presupunem că nu erau mulțumiți de amplasarea cafenelelor în preajma mănăstirilor. Astfel, la 2 iulie 1790, egumenul Mănăstirii Sf. Sava cere Divanului Moldovei să închidă cafeneaua lui Toader brașovean de lângă zidul mănăstirii cu următoarea motivație: „...fel de fel de oameni intră acolo, cari să obicinuiască a intra în mănăstire” cu scopul furtului, precum „în trecutele zile un tâlhar ce s-au prinsu în mănăstire iarăș(i) din pricina cafeneli”⁹². Considerăm, însă, că motivul adevărat al scrisorii era nemulțumirea egumenului față de noul obicei care se încetățenea în mediul urban. Apreciem că, odată cu trecerea timpului, clerul s-a împăcat cu consumul de cafea, reușind să obțină din aceasta și un venit, prin darea în chirie a spațiilor pentru cafenele. După iulie 1792, în lista dughenelor bisericii Sfântului Nicolae Domnesc din Iași, date cu chirie, este de remarcat cafeneaua ținută de Chirca căldăraru, de la femeia lui Loghin croitor, plătind bezmen câte 2 lei pe an⁹³.

În 1808, *Condica scrierii sufletelor și familiilor a stării de gios din Iaș* constată prezența unui șir de cafegii: pe ulița Hagioaiei, Dumitru Hagi Neculi și Alexandru cafegiu, grec; pe ulița Cărvăsăriei, printre „sudii rusăști, creștini și armeni” este pomenit Aslan cu familia; pe ulița Podului Vechi, Grigore; pe Ulița Mare, Bedros, armean, Hristodor cu 2 slugi,

⁹⁰ *Documente privitoare la istoria orașului Iași*, vol. 6, p. 441, 443.

⁹¹ *Moldova în epoca feudalismului*. Vol. 7. Partea 2: Recensămintele populației Moldovei din anii 1772-1773 și 1774, Chișinău, 1975.

⁹² *Documente privitoare la istoria orașului Iași*, vol. 8, p. 672.

⁹³ *Documente privitoare la istoria orașului Iași*, vol. 9, p. 73.

Neculai cu o slugă; pe ulița Bărboiului, Neculai cu soția; pe Tătărași, din suduții nemțești, Andrei cu familia și o slugă; la capitolul preoți și diaconi, la preotul Gheorghe de la Sf. Nicolae este pomenit Iancul cafenbaș. Catagrafia orașului Iași pe 1820 îi pomenește pe Vasile cafegiu de pe Podul Vechi și pe Grigore cafegiu de la Feredeie. Această catagrafie menționează și prezența cafegiilor în casele boierești: în casa răposatului logofăt Costache Ghica este menționat „Ioan caivegiu”; la vornicul Andronache Donici, era Sandulache cafegiu; la Divan efendi, „Ingea caivegiu”. La capitolul scutiți sunt pomeniți „Sămion caivegiu” de pe Ulița Mare și Hagi Cerchez și Bedros, cafegii la despărțitura emaci.

Felurile de cafea care se importau în Țara Moldovei și se consumau se diferențiau după denumire, după tarifele vamale și după prețurile oferite pentru ele. Astfel, în *Sămile visteriei Țării Moldovei* pentru 1763 se remarcă Cafeaua Ortus⁹⁴ și Cafeaua Moha⁹⁵. Cafeaua Mocha era o cafea de calitate superioară, foarte aromată. La 26 septembrie 1766 sunt menționate trei feluri de cafea: „mestecată⁹⁶, emen⁹⁷ și giaur⁹⁸”. În 1776, cafeaua emen și cafeaua franțuzească era servită „prințului Repnin”, „măriei sale pașii și a zaimului”, care mergeau de la Galați spre Hotin⁹⁹. În 1785, în contextual cheltuielilor pentru întreținerea unui demnitar turc la conacele de la Gangura, Hâncești, Lăpușna, Răcești, Bârlad¹⁰⁰, este menționată cafeaua cabac¹⁰¹. În 1792, la 24 decembrie, în *Nartul orașului Iași* este menționată

⁹⁴ Ortus din limba latină înseamnă răsărit.

⁹⁵ *Sama visteriei Țării Moldovei în 1763*, publ. de Gh. Ghibănescu, în *IN*, 1925, p. 103. Mocha – oraș în partea de sud-vest a Yemenului, port la Marea Roșie, care între secolele XV-XVII a fost o importantă piață pentru cafea. Boabele de cafea *Mocca*, numite și *Sanani*, provenind de aici, au fost apreciate pentru aroma lor de ciocolată.

⁹⁶ Probabil amestec de Arabica și Robusta.

⁹⁷ Presupunem că ar putea fi de la Yemen.

⁹⁸ D. Furnică, *Din istoria comerțului la români, mai ales băcănia*, București, 1908, p. XXVI-XXVII.

⁹⁹ *Sămile visteriei 1*, p. 524.

¹⁰⁰ *Sămile visteriei Țării Moldovei*, publ. de I. Caproșu, vol. 2, Iași, 2010, p. 47 (în continuare *Sămile visteriei 2*).

¹⁰¹ *Documente privitoare la istoria orașului Iași*, vol. 9, p. 119.

cafeaua Emin¹⁰², din care o oacă costa 3 lei 30 bani, și cafeaua caba¹⁰³, o oacă fiind 2 lei și 30 bani¹⁰⁴. Cafeaua putea fi denumită „cafea bună” sau „cafea proastă”.

Cercetătorii semnează consumul cafelei pregătite în maniera turcească. Cafeaua turcească cu caimac mai purta denumirea de *Cafea gingirlicie* (din turcă *cicili* – „drăguț, nostim”). Despre acest tip de cafea, August Scriban spune că este cafeaua „bine feartă [!] cu caimacu redus numai la o spumă „ca un lanț” în prejur [!] suprafeței”¹⁰⁵. Etimologic, cuvântul *caimac* provine din turcă – *kaymak* (*kaïmak*) și desemnează spuma de culoare mai deschisă care se formează la suprafața cafelei turcești în urma fierberii după cum o prepară orientalii¹⁰⁶. Cuvântul a fost preluat în limba română pentru a indica coaja groasă și untoasă care se formează deasupra laptelui fiert.

*Cafeaua șfarț*¹⁰⁷ era cafeaua neagră, fără lapte. În remarca lui August Scriban aceasta era o „băutură mai suptire [!] fără caïmac, după moda germană”, precizând că românii obișnuiesc să bea cafea „turcească”¹⁰⁸.

Cafeaua capuținer era cafeaua preparată cu lapte cu caimac gros sau cu frișcă. Acest mod de preparare a cafelei, de influență vestică, este explicat de August Scriban, prin legenda apariției cafelei în Viena. Cercetătorul susține că, în 1683, după înfrângerea turcilor în urma asediului Vienei, în urma lor rămăsese o mare cantitate de boabe de cafea, în saci: „Austriei, nefiind pe atunci deprinși cu cafeaua, aruncară în Dunăre mai toată cantitatea. Câtă rămăsese nearuncată fu cumpărată de un Polon care trăise în Orient și știa de băutura cafelei. Deschise prima cafenea, dar nu prea avu clienți. Atunci se gândi s-o strecoare și să-i adauge puțin zahăr și lapte,

¹⁰² ? Emin – oraș în China, regiunea Xinjiang sau din limba turcă – emin „credincios”, «administrator».

¹⁰³ Din limba turcă *kabá* – „comun, grosolan”; N. N. Constantinescu, *Dicționar onomastic românesc*, București, 1963. Totuși, presupunem că mai potrivită este traducerea din maghiară – *kaba* „prost”, care desemna cafea de calitate inferioară.

¹⁰⁴ *Documente privitoare la istoria orașului Iași*, vol. 9, p. 119.

¹⁰⁵ A. Scriban, *op. cit.*

¹⁰⁶ *Ibidem.*

¹⁰⁷ șfarț – din germană *schwarz*, adică *schwarzer Kaffee*, cafea neagră.

¹⁰⁸ A. Scriban, *op. cit.*

precum și un caimac ori niște frișcă care acoperea tot, ca gluga unui capucin. De aceea o numi *kaputziner*¹⁰⁹.

Prețurile la cafea. În funcție de calitatea cafelei și de cererea/oferta de pe piață, variau și prețurile. Evoluția prețurilor până la 1776 poate fi urmărită la capitoul cheltuieli ale curții. În iunie 1776, ocaua de cafea valora 2 lei 60 bani¹¹⁰, cafeaua emen, 2 lei 90 bani, iar cafeaua franțuzească, 1 leu 60 bani, astfel că s-au cheltuit în total 581 lei 107 bani (pentru 107 ocale și jumătate de cafea emen și 190 ocale și jumătate cafea franțuzească)¹¹¹. În același timp, la trei conace din ținutul Covurlui s-au dat 11 lei 30 bani pentru 10 ocale de cafea, câte 45 parale ocaua¹¹².

În 1785, o jumătate de oacă de cafea, fără a i se preciza denumirea, costa 1 leu¹¹³. Pentru cafeaua servită la conacul de la Scânteii s-a cheltuit 1 leu 90 bani, pentru 1 oacă cafea¹¹⁴, pe când din zaherea se lua 5 lei, pentru o oacă de cafea¹¹⁵. În același an, la conacele de la Gangura, Hânțești, Lăpușna, Răcești, Bârlad, pentru 3 ocale de cafea cabac s-au plătit 4 lei 60 bani¹¹⁶. Pârcălabul Galaților, făcând „teslim la Ratolu mei mendar pentru trebuința conacilor” a cumpărat ocaua de cafea cabac cu 60 parale, pentru 55 de ocale plătindu-se 82 lei și 60 bani sau 1 leu 50 bani¹¹⁷. Câte 3 lei pentru 2 ocale cafea cabac s-au cheltuit la conacele din Horodiște, Macareuca, Gura Camencii, Răspopeni (ținutul Soroca), Sărăteni (ținutul Orhei), târgul Orhei, târgul Chișinău și câte 6 lei pentru 4 ocale caban café în târgul Chișinău, Băraiacu, Pogonești (ținutul Fălciu), târgul Bârlad și târgul Tecuci, Milești (ținutul Iași)¹¹⁸, câte 2 lei 60 bani pentru o oacă emen cafea¹¹⁹. În aprilie 1785, pentru primirea lui Osman pașa s-au cheltuit câte

¹⁰⁹ *Ibidem*.

¹¹⁰ *Sămile vistieriei 1*, p. 524.

¹¹¹ *Ibidem*, p. 524.

¹¹² *Ibidem*, p. 527.

¹¹³ *Ibidem*, p. 588.

¹¹⁴ *Ibidem*, p. 588-589.

¹¹⁵ *Ibidem*, p. 304.

¹¹⁶ *Sămile vistieriei 2*, p. 47.

¹¹⁷ *Ibidem*, p. 47.

¹¹⁸ *Ibidem*, p. 48.

¹¹⁹ *Ibidem*.

10 lei 60 bani, pentru 6 oca caba cafea și 3 lei 60 bani, pentru o oca emen cafea la conacele din Gura Camencii, Răspopeni, „oturacul de la Răspopeni”, Cuizăuca, iar la Orhei, pentru o oca de emen cafea, s-au cheltuit 3 lei 30 bani¹²⁰.

În 1786, 100 dramuri¹²¹ de cafea valorau 51 bani. La conacul Scânteii, în septembrie 1786, pentru servirea unui om al vizirului, s-au cheltuit 21 bani pentru cafea. În același an, o oca de cafea cabac costa 6 parale, pentru 48 ocale plătindu-se 72 lei 48 bani¹²², preț rămas în vigoare și în octombrie. În același an, pentru cafeaua haremului lui Mehmet pașa de Bender, s-a cumpărat cafea de 1 leu și 75 bani oca¹²³. În 1792 o ocă de cafea Emin costa 3 lei 30 bani, iar o ocă din cafeaua caba era 2 lei și 30 bani¹²⁴.

În timpul staționării armatelor rusești pe teritoriul Țării Moldovei, sămile vistieriei menționează, de asemenea, cheltuielile făcute pentru cafea. În 1808, s-au cheltuit 3 lei 90 bani pentru o litră de cafea „când au venit cneazul, cum și în urmă pentru prăjitul și pisatul cafelei”¹²⁵, informație importantă și pentru modul de preparare a cafelei. Generalului Meendor îi sunt trimise 6 ocale cafea, de câte 8 lei 24 parale, iar comandantului suprem al Armatei ruse, staționat la Ismail, 15 ocale de cafea de câte 7 lei¹²⁶.

Cu ce se servea cafeaua. În urma analizei *Condiceii lui Gheorghachi*, Dan Simonescu constată că, în anumite cazuri, cafeaua se servea alături de „dulcețuri”. Acest mod era uzitat la anumite sărbători religioase, precum Joia-Mare, după împărțășanie, în Duminica lăsatului sec de brânză, în ziua Sfintei Paraschiva¹²⁷. În 1764, pentru „dulcețuri la curte” s-au cheltuit 15 lei¹²⁸. Conform acelorași surse, cafeaua se servea cu zahăr și cofeturi. Dintre acestea din urmă se remarcă șerbetul¹²⁹ și ciubucul.

¹²⁰ *Ibidem*, p. 55-58.

¹²¹ Dramul este egal cu 0,0038 l, vezi N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 185.

¹²² *Sămile vistieriei* 2, p. 203.

¹²³ *Ibidem*, p. 205.

¹²⁴ *Documente privitoare la istoria orașului Iași*, vol. 9, p. 119.

¹²⁵ *Sămile vistieriei Țării Moldovei*, vol. III, ed. de I. Caproșu, Iași, 2011, p. 164.

¹²⁶ *Ibidem*, p. 171.

¹²⁷ *Condica lui Gheorghachi*, p. 173.

¹²⁸ *Sămile vistieriei Țării Moldovei pe anul 1764. Sama a II-a*, p. 456.

¹²⁹ După cum susțin călătorii polonezi aflați în trecere prin Moldova, în afară de vin și rachiu, boierii obișnuiau să bea în timpul verii șerbetul, „un fel de limonadă cu

„**Tacâmurile**” pentru servirea cafelei. Cafeaua era servită din „tacâmuri” speciale. „Tacâmul” era constituit din toate obiectele necesare spre a forma un tot complet – un serviciu. Etimologic, cuvântul provine din limba turcă – *takym*¹³⁰ și desemnează șirul de obiecte care se așează în dreptul fiecărui mesean. Un tacâm de cafea este constituit din felegene, zarfuri și tavă. Felegeanul, cuvânt de proveniență turcă – *filcân*, *filğan* și *finğan*, desemnează o ceașcă mică fără toartă, joasă și „mai răzbutată”¹³¹. Ceașca era fixată într-un suport. Acest suport metalic, în care se plasa felegeanul, avea menirea de a proteja mâinile de fierbințeala ceștii, era lucrat în filigran și se numea *zarf*, cuvânt de proveniență turcă¹³². Ibricul, felegenele și zarfurile erau servite de pe tăvi, care se numeau *tipsii*, cuvânt de proveniență turcă, *tebsi*, *tepsi*, care erau, de obicei, de mărimi mari, făcute din metal, deseori ornamentate. Tava putea fi denumită și *sinie*¹³³, tablă de cositor, împodobită la mijloc cu desene și flori. Aceste „tacâmuri” sunt descrise de Bantăș - Kamenski la 1808: „Cafeaua se servește în niște cești

diferite esenții și mirodenii”. Etimologic, cuvântul șerbét provine de la termenul arab *shariba* (a bea), din care au derivat o serie de băuturi tradiționale islamice (*sharbab*, în limba arabă – băutură, a evoluat în șerbet). Șerbetul este o băutură dulce răcită, principalele ingrediente fiind fructele sau petalele de flori, zahărul și apa. Abundența de fructe întâlnite în Țara Moldovei permitea să se prepare șerbet cu pere, gutui, mere, vișine, căpșune, iar șerbeturile din plante se preparau din petale de trandafir, roșcove și aromă de odogaci. În Imperiul Otoman, șerbetul din plante se prepara din flori, cum ar fi trandafiri, crini, violete, iasomie, narcise, mignonette, măslin sălbatic și nuferi. Turcii preparau șerbet și din rodii sau portocale. Șerbetul se bea după masă, și doar uneori în timpul mesei. Este o băutură care la turci se servea la ceremoniile de căsătorie (*gül şerbeti* – șerbet de trandafir) sau la nașterea copiilor (*logusa şerbeti*). Vezi *Călători poloni în Țările Române*, publ. de P. Panaitescu, București, 1930, p. 115; D. Beceanu, *Opțiunea nealcoolică și slab alcoolică privind producția și consumul băuturilor într-o perspectivă istorică*, în *Al XXII-lea Simpozion Național de Istorie și Retrologie Agrară a României, Deva, 24-26 august 2006*, Deva, 2006, p. 70-71.

¹³⁰ L. Șăineanu, *op. cit.*; A. Scriban, *op. cit.*

¹³¹ *Ibidem.*

¹³² *Ibidem.*

¹³³ Cuvântul derivă din *çin*, din China, și la început desemna tava de porțelan chinezesc, prin împrumut turcesc, cuvântul devine sinii. *Ibidem.*

mici fără mâner, care seamănă mai mult cu niște păhărele așezate în alte ceșcute, care însă, când ești servit, răman la servitor pe tavă”¹³⁴.

La sfârșitul secolului al XVIII-lea „tacâmurile de cafea” sunt elemente indispensabile, menționate în foile de zestre ale fiicelor de boieri. Astfel, în 1785, Ileana Bașotă dă fiicei sale Mărioara „pentru cahve – 1 tipsie de argint, 6 zarfuri de argint”¹³⁵. În 1797, Fotina șătrăreasa dă zestre fiicei sale Mărioara „12 zarfuri de argint cu felegeni i tavla lor”¹³⁶; la 20 mai 1798, Ilinca și Ilie Vârnăv dau fiicei Anicuța „6 zarfuri de argint cu felegenile lor”¹³⁷; la 8 noiembrie 1799, Zmăranda Buzne armășoia lasă fiicei Nastasia „6 zarfuri de argint cu felegeni”¹³⁸. Și Manolache Donici spătar lasă nepoatei sale Tudosia „6 zarfuri de argint cu feligenile lor, 1 tabla argint”. În foaia de zestre a Mariei, fiica medelnicerului Apostolachi Stăvilă, întocmită de către episcopul Grigore Sturza, la capitolul argintărie sunt remarcate „o tavă” și „șasă farfurii de argint cu felegeni”¹³⁹. Deci „tacâmurile” puteau fi pentru 6 sau 12 persoane. Tacâmurile pentru 12 persoane sunt remarcate și în foile de zestre ale Ilincuței, fiica lui Iordache Varfolomei serdar, din februarie 1808 și în cea a Ilincăi, sora lui Iordache Varfolomei, din 1816. Tava pentru cafea este menționată în izvodul de zestre întocmit de Ilinca Bosâiasa jitnicereasa, fiicei Maria, la logodna acesteia cu Vasile Onofrei, în 1776: „1 tavă de argint la cafe”¹⁴⁰.

Tacâmurile de cafea sunt menționate și în unele diate. Astfel, în diata lui Dumitru Jărdan din 20 martie 1820, se lasă rudelor „6 zarfuri de argint de cafe”. Acest document este important și prin faptul că arată că zarfurile cântăreau 67 dramuri¹⁴¹ și valorau 46 lei și 36 parale. În afară de tacâmurile

¹³⁴ *Călători ruși.*

¹³⁵ *Documente Basarabene. Vol 1. Foi de zestre. (1734-1844)*, publ. de L. Boga, Chișinău, 1928, p. 9.

¹³⁶ *Ibidem*, p. 11.

¹³⁷ *Ibidem*, p. 12.

¹³⁸ *Ibidem*, p. 13.

¹³⁹ *Ibidem*, p. 15-16.

¹⁴⁰ *Documente privitoare la istoria orașului Iași*, vol. 7, p. 664.

¹⁴¹ Dram – veche unitate de măsură pentru greutate și capacitate, în Țara Românească (3,18 g, respectiv 3,22 cm³) și în Moldova (3,23 g, respectiv 3,80 cm³).

de cafea din argint, Dumitru Jărdan mai lasă și 3 zarfuri cu felegeane, probabil din cositor¹⁴².

Pentru prepararea cafelei erau necesare anumite ustensile. Printre ele se numără și prăjitoarea de cafea¹⁴³ numită „tahmași”¹⁴⁴ și ibricul. Ustensilele sunt pomenite în veniturile casei boiereși Roset-Roznovanu, la 1816¹⁴⁵. Astfel, sunt remarcate „chiua ferecată”¹⁴⁶ pentru cafea și chilugul ei” și „machine pentru cafea”¹⁴⁷. Chiua (piua) era un vas gros de lemn sau de metal în care se zdrobea cu pisălogul, iar chilugul era o unealtă casnică de pisat; pisălogul (pisălău, pisător, nilog) era un băț lung, rotund și gros pentru zdrobit boabele¹⁴⁸. Cuvântul chilug provine și el din limba turcă *külug, külung* și *külünk*, și însemna „ciocan de sfărâmat petrele”.

Tradiția populară românească păstrează mai multe expresii în care sunt utilizate cuvinte din vocabularul consumului de cafea. Astfel, expresia *A lua caimacul* desemnează faptul de a lua pentru sine partea cea mai bună, uneori folosindu-te de munca altuia. Expresia *De cafenea* desemnează ceva fără valoare, neserios. Cuvântul „tacâm” este întâlnit în expresia ironică *Ce mai tacâm ai să fii și tu, măi băiete*, și desemnează un om de slabă calitate¹⁴⁹. Expresia *A bate apa în piua* înseamnă a vorbi mult și prost¹⁵⁰, a munci fără

¹⁴² *Documente Basarabene. Vol. III. Testamente și danii (1672-1858)*, publ. de L. Boga, Chișinău, 1929, p. 41.

¹⁴³ Gh. Ghibănescu, *Catastiful vămilei Moldovei 1765*, în *IN*, I, 2, 1922, p. 193-239.

¹⁴⁴ *Tahmîs* – provine din limba turcă și desemnează prăjirea și rășnirea cafelei, dar și locul unde se face asta.

¹⁴⁵ Gh. Ungureanu, *Veniturile și cheltuielile unei mari case boierești din Iași în anul 1816. Casa Roset-Roznovanu*, în *Studii și articole de istorie*, 1956, I, p. 129.

¹⁴⁶ (Despre obiecte de lemn) Acoperit total sau parțial cu metal; întărit prin legături metalice. Îmbrăcat sau împodobit cu plăci din metal prețios sau cu pietre scumpe. Cf. DEX online: <https://dexonline.ro/>.

¹⁴⁷ Gh. Ungureanu, *op. cit.*, p. 129.

¹⁴⁸ Unealtă în formă de jul cu câte o măciulie la fiecare capăt, cu care se pisează în piuliță.

¹⁴⁹ A. Scriban, *op. cit.*

¹⁵⁰ G. Volceanov, *Dicționar de argou al limbii române*, București, 2007.

folos¹⁵¹, a se osteni zadarnic¹⁵², iar *A se pune piua* (sau *în piuă*) indică starea de a se ghemui pentru a servi ca treaptă cuiva care vrea să ajungă la un loc înalt sau pentru a lua pe cineva în cârcă¹⁵³. Expresia *Oca mică* echivalează cu o măsură falsă, mai mică decât cea legală, iar *A prinde pe cineva cu ocauă* (mold. *oca*) *mică*, desemnează faptul de a descoperi pe cineva că înșeală, a-l surprinde asupra faptului, a-l da de gol. Lazar Șăineanu afirmă că această expresie vine din perioada fanariotă, când brutarii și măcelarii, prinși cu ocaua mică, erau țintuiți în piață de sfârscul urechii¹⁵⁴.

În concluzie, tradițiile sunt cele care se mențin în rolul de purtător al valorilor și indiciu al păstrării împrumuturilor, care s-au adaptat condițiilor locale, devenind parte componentă a vieții cotidiene. Printre acestea, se numără și tradiția consumului de cafea, însoțită de tacâmul și ustensilele necesare preparării ei, însă denumirea multora dintre ele s-a pierdut în timp – felegean, zarf. Modelul turcesc de servire a cafelei, mai întâi la Curtea Domnească, apoi în familiile de boieri și într-un final de către populația de rând a Țării Moldovei, în cafenele și acasă, a fost combinat cu modelele francez și german. Tratarea oaspeților cu cafea, care inițial la Curtea Domnească și apoi la curțile boierilor, reprezenta un element de etichetă, s-a depreciat spre Epoca Modernă într-o manieră de taifas, bârfă, șuetă. Cu toate acestea, obiceiul consumului de cafea s-a păstrat până în prezent, cafeaua devenind element indispensabil al vieții cotidiene a românilor.

COFFEE, COFFEE DRINKERS AND COFFEE DRINKWARE (THE FELEGEAN AND THE ZARF) IN MOLDAVIA (18th CENTURY – BEGINNING OF THE 19th CENTURY)

(Abstract)

This paper develops a topic pertaining to the history of nutrition in Moldavia - consumption of coffee, a soft and energizing drink, preferred both by families of

¹⁵¹ A. Scriban, *op. cit.*

¹⁵² L. Șăineanu, *op. cit.*

¹⁵³ *Dicționarul limbii române contemporane*, București, 1955-1957.

¹⁵⁴ L. Șăineanu, *op. cit.*

Moldavian rulers and by boyars and clergy members. Etymologically, the word coffee comes from the Turkish kahve, itself developed from the Arabic qahwah.

The legend narrated by chronicler Ion Neculce in his O samă de cuvinte (A Multitude of Words) says that chancellor Tăutul was the first Moldavian having drunk coffee at the Sultan, but in Moldavia coffee drinking truly becomes a part of everyday life in the 18th century. During the 18th century, coffee marked the end of a royal feast, etc. Stephen Lemny concluded that royal feasts were rather exhausting and noted that people enjoyed having coffee, irrespective of the time of the day when they had the chance to do so, that is in the evening and during the day. Coffee started being a prevalent feature of boyars' houses as well. In household registers of famous boyar families, one can find mentions of expenses for coffee. Documents speak of various types of coffee and of a diverse quality hereof. Coffee was served along with various jams and other sweets. In the boyars' household, important items were the brewing utensils and the drinkware required for serving: the felegean and the zarf.

Some related phrases are also pointed out, such as the Romanian a lua caimacul (to skim the cream), that is to take the best for oneself. The Romanian word caimac is derived from the Turkish kaïmak where it designates the coffee foam as prepared in Turkey and the Eastern countries, while in Romanian it pertains to the thick buttery shell formed on top of boiled milk.

TENTATIVE DE PROTEJARE A VESTIGIILOR ISTORICE ÎN PRINCIPATELE ROMÂNE, ÎN SECOLUL AL XIX-LEA *

Aurica ICHIM¹

Cuvinte cheie: *Alexandru Ioan Cuza, monumente, mănăstiri, muzee, patrimoniu*

Keywords: *Alexandru Ioan Cuza, monuments, monasteries, museums, heritage*

În contrast cu Apusul european și chiar cu unele țări mai apropiate, unde întâlnim catedrale, castele și palate impunătoare, patrimoniul cultural din Principatele Române are o altă dimensiune. Nicolae Iorga scria că „ceea ce s-a păstrat împotriva răutății vremurilor și a lipsei de înțelegere a oamenilor este de așa mare preț, încât rostul nostru în istoria civilizației se fixează mai mult de jumătate prin aceasta. Restul, vitejia, istețimea diplomatică, cultura, alcătuiesc cealaltă jumătate. Dar nu oricine citește o carte literară, istorică, pe când lucrările acestea se înfățișează imperativ în fața oricui are puțin simț și nu poate primi fără admirație lucrurile acestea”².

Vechii noștri domnitori au zidit, au reparat, au refăcut, au înzestrat bisericile și mănăstirile cu bogate odoare, icoane și veșminte. Fără a fi, poate, conștienți de faptul că astfel „restaurau” vestigii prețioase din trecut, au îmbogățit și au dat viață în continuu patrimoniului românesc. Citând

* O variantă a acestui articol a fost publicată în volumul: D. Ivănescu, C. Mihalache (eds.), *Patrimoniul național și modernizare în societatea românească: instituții, actori, strategii*, Ed. Junimea, Iași, 2009, p. 135-156.

¹ Complexul Muzeal Național „Moldova” Iași – Muzeul Unirii, IAȘI.

² N. Iorga, *Ce este vechea noastră artă*, în *BCMI*, iulie-octombrie 1942, p. 140-141.

hrisovul din 27 noiembrie 1640, dat în Târgoviște, prin care domnitorul hotăra, împreună cu tot Sfatul Țării, ca mănăstirile Tismana, Argeș, Cozia, Govora, Cotmeana și altele să nu fie închinat, ci după cum au legiuit ctitorii și ziditorii lor, să rămână țării, Odobescu exclama: „O! Matei Basarab, ce adânc respect îți datorează ție națiunea română pe care azi, din negura anilor, tu încă ai ști s-o înveți a-și apăra și a-și redobândi drepturile răpite”³. Și alți principii, mai puțin prețuiți de urmașii lor, au fost atenți la valoarea zidurilor mai noi sau mai vechi.

Obișnuiți să judece cu mai multă stăruință trecutul, cronicarii au notat în scrierile lor și despre unele vestigii istorice străvechi, martore ale unor timpuri mult îndepărtate. Grigore Ureche, de pildă, a scris despre „troian”, despre movilele și șanțurile de apărare, toate fiind mărturii ale prezenței romanilor în aceste colțuri de lume⁴. Miron Costin, în *Stihuri de descălecatul țării*, amintea și el despre „Troianul, șanțul în țara noastră”, care, împreună cu „Turnul Săverinul” din Țara Muntenească, erau martori încă prezenți ai descălecatului de la Râm⁵.

Eruditul principe Dimitrie Cantemir a dus și mai departe interesul pentru vestigiile antichității. În *Descrierea Moldovei*, el a pomenit de ruinele unei cetăți foarte vechi, de la gurile Siretului, cunoscută de asemenea lui Miron Costin și fiului său Nicolae. Numită de locuitori în zilele lui „Gherghina”, adăpostea urme certe ale prezenței romane: monedele dezgropate „în timpurile noastre din dărâmăturile ei și de asemenea o piatră de marmură”, a cărui inscripție el a transcris-o⁶. Cantemir a amintit și cetățile din Moldova (mai ales cetatea Sucevei „zăcând toată-n ruină”), unele biserici vechi de piatră și de lemn, case care nu sunt păstrate cu grija

³ Al. Odobescu, *Câteva ore la Snagov*, în *Note de călătorie*, Ed. Sport-Turism București, 1981, p. 112.

⁴ Grigore Ureche, *Letopisețul Țării Moldovei*, ediție îngrijită de P. P. Panaitescu, Editura de Stat pentru Literatură și Artă, București, 1955, p. 60, 62. Menționarea „troianului” este atribuită, în această ediție, unei interpolări a lui „Misail călugărul”.

⁵ Miron Costin, *Opere*, ediție îngrijită de P. P. Panaitescu, Ed. de Stat pentru Literatură și Artă, București, 1958, p. 42.

⁶ Dimitrie Cantemir, *Descrierea Moldovei*, Ed. Academiei Române, București, 1973, p. 76-77 și notele 21, 22 de la p. 93.

cuvенită. Și el a scris despre valul lui Traian (*fosa Traiani imperatori*)⁷. Interesul său pentru antichități l-a făcut pe istoricul Alexandru Lapedatu să afirme că acesta, alături de stolnicul Constantin Cantacuzino, pot fi socotiți printre cei dintâi arheologi români⁸.

Oamenii de cultură de la începutul secolului al XIX-lea au continuat să manifeste un interes tot mai viu pentru starea monumentelor istorice din Principate. Fără îndoială, contactul lor cu ideile apusene a avut un rol important în accentuarea preocupărilor de protejare și valorificare a patrimoniului cultural local. Călătoriile, studiile în străinătate sau lectura lucrărilor apusene au înlesnit cunoașterea unor culturi mult mai atente la valoarea monumentelor istorice, precum cea italiană, franceză sau germană. Rând pe rând, marii cărturari Gheorghe Asachi, Mihail Kogălniceanu, Ion Heliade Rădulescu, Ion Ghica, Vasile Alecsandri și alți contemporani ai lor, poate mai puțin cunoscuți celor de azi, au înțeles că monumentele istorice au o mare miză identitară, civică și educativă, stimulând conștiința istorică și simțul datoriei față de înaintași.

Ei au susținut, mai ales în presa vremii, nevoia de ocrotire a acestor monumente. În „Albina românească”, în „Dacia literară”, în „Curierul românesc” sau în „Muzeul Național” au apărut multe note și articole cu privire la vestigiile distruse de nepăsarea celor din jur. Ei au fost martori direcți ai stării în care se aflau aceste monumente, redescoperind, pentru opinia publică, vechile biserici, cetăți și morminte ignorate de majoritatea populației, amplasate în zone puțin circulat.

În 1835, făcând parte din suita domnitorului Mihail Sturdza, Gheorghe Asachi a vizitat biserica de la Borzești, mănăstirile Mira și Vizantea și biserica de la Odobești. În 1838, într-o altă călătorie, a văzut Văratecul, Agapia, cetatea Neamț, Hangu, Durăul, mănăstirea Bistrița cu

⁷ *Ibidem*, p. 61, 81, 83 ș.a.

⁸ Aceasta pentru că Dimitrie Cantemir „întreprinde chiar săpături arheologice, iar cel de-al doilea [stolnicul C. Cantacuzino] cercetează cu de-amănuntul pisaniile și epitafele vechilor biserici și mănăstiri, spre a restabili cronologia țării. Punând astfel cercetările lor în serviciul istoriei, ei pot fi socotiți ca cei dintâi arheologi români” (Al. Lapedatu, *Scurtă privire asupra cestiunii conservării și restaurării monumentelor istorice în România*, București, Institutul de arte grafice Göbl, 1911, p. 3-4).

mormântul lui Alexandru cel Bun, iar în Roman, descoperirea biserica Precista, dărâmată până la jumătate⁹.

În 1840, J. A. Vaillant, cunoscut jurnalist și susținător al cauzei românești, a vizitat Târgoviștea, Câmpulung Muscel, Arnota („o mică mănăstire în ruină” în care se mai vedea numai piatra de mormânt a lui Matei Basarab), Curtea de Argeș, Tismana și alte mănăstiri muntene¹⁰.

Mihail Kogălniceanu, vădit influențat de cele văzute în țară, condamna „compasul unor ingineri sacrilegi carii și-au luat de datorie să ne dărâme toate monumentele și zidurile vechi rămase de la Domnii noștri”, prea ocupați de a ridica în loc construcții efemere¹¹.

În ciuda tonului său pesimist, trebuie să amintim că au existat totuși inițiative, oficiale sau particulare, de refacere sau reparare a unor biserici și mănăstiri aflate în stare de evidentă degradare. În 1823, Domnitorul Ioniță Sandu Sturdza chema pe boierii din sfat să discute despre repararea mănăstirii Secu, distrusă de turci în 1821¹². La 1827, mănăstirea Râșca „s-a prefăcut după modelul obișnuit acum în Moldova”, de către egumenul ei¹³. Mănăstirea Socola, refăcută tot în 1827, păstra stilul de arhitectură al epocii în care fusese zidită (în timpul lui Alexandru Lăpușneanu)¹⁴, iar biserica

⁹ Jurnalele sale de călătorie au fost publicate mult mai târziu, în *Almanahul de învățătură și de petrecere ilustrat cu stampe* din 1872 (conform N. Iorga, *Monumentele noastre istorice în vechea noastră literatură*, în *BCMI*, aprilie-iunie 1933, p. 101).

¹⁰ N. Iorga, *O inscripție pierdută și vechi mențiuni despre monumentele noastre la Vaillant*, în *BCMI*, iulie 1915, p. 122-123; inscripția din 1727 este de la biserica catolică din Târgoviște.

¹¹ M. Kogălniceanu, *Trei zile din istoria Moldaviei*, în *Propășirea. Foaie științifică și literară*, Iași, an I, nr. 32, 20 noiembrie 1844, p. 253. În același articol, nota că văzuse de curând „cu o durere nespūsă” cum a fost dărâmată „frumoasa ceșmea de lângă Palatul Societății Istorico-Naturale și aceea, mai frumoasă de lângă poarta Treii Sfetitelor”. Faptul acesta trist îl făcuse să se întrebe retoric: „dacă și aceste puține monumente, singurele ce le avem din timpurile vechi și care toate zidite în stil turcesc, dau orașului un caracter oriental, dacă și aceste se strică, care dar vor mai fi frumusețile Iașilor?”

¹² N. Stoicescu, *Repertoriul bibliografic al localităților și monumentelor medievale din Moldova*, București, 1974, p. 372.

¹³ G. Balș, *Bisericile moldovenești din veacurile al XVII-lea și al XVIII-lea*, București, 1933, p. 60.

¹⁴ *Monumente naționale. Altminteri și bisericile ortodoxe. Raporturile de la comisiunile întocmite pentru cercetarea lor*, partea I, București, 1881, p. 8.

Sfântul Dumitru din Galați, ctitorie a lui Vasile Lupu din 1648, a fost refăcută în 1829 de Papazoglu, cel „care a comis sacrilegiul de a schimba cu desăvârșire caracterul construcției”, în așa fel încât „nu se mai poate recunoaște stilul arhitecturii epocii”¹⁵.

Regulamentul Organic prevedea refacerea bisericilor și a mănăstirilor. Se constituia o comisie pentru inventarierea lor și a odoarelor pe care le dețineau¹⁶. Pentru mănăstirile închinat, Kisselef i-a desemnat pe generalul N. Mavros și pe Barbu Știrbei să discute cu egumenii greci în ceea ce privește starea bisericii, proprietățile și obligațiile lor. Cei doi au cerut să se repare „bisericele și toate zidurile ce depind de dânsese, încât să se ridice din ruina în care se află”¹⁷.

Barbu Știrbei și Gheorghe Bibescu s-au dovedit a fi buni gospodari în Muntenia – după cum i-a caracterizat N. Iorga – însă lipsiți, se pare, de simț istoric și de gust artistic. În timpul lor au fost aduși meșteri austrieci iar „ce au făcut ei este de plâns”, alterând și prefăcând multe și importante biserici și mănăstiri¹⁸. În 1856, caimacamul Alexandru Ghica, fostul domn al Țării Românești între anii 1834-1842, autoriza pe episcopul de Argeș să repare catedrala, dar să nu se atingă de „părțile artisticele sculpturi și podoabe și de turnuri, carele trebuie pipăite cu respect și de artiști superiori”¹⁹.

În Moldova, la 1834, de pildă, se porunca ispravnicului ținutului Neamț să oprească distrugerea cetății Neamț. În 1843 se refăceau

¹⁵ *Ibidem*, p. 57.

¹⁶ La 2 august 1830, prin actul semnat de Mircovici, s-au alcătuit trei comisii arheologice, pentru Moldova, Valahia Mare și Valahia Mică. Nu se cunosc rezultatele activității lor (Gh. Balica, *Informații arheologice în materialele documentare din Arhivele Statului Iași*, în *RA*, 2/1963, p. 138-139).

¹⁷ C. Bolliac, *Monastirile din România (Monastirile închinat)*, București, Tipografia Stephan Rassidescu, 1862, p. 43. La 28 februarie 1847, Adunarea Obștească, în frunte cu mitropolitul Neofit amintea lui Gheorghe Bibescu că mănăstirile închinat erau în stare deplorabilă, mormintele ctitorilor fiind „de multe ori răsturnate, sfărâmate și azvârlite în locurile cele mai uitate, amestecându-se țărâna lor cu pulberea ce le împresoară” (*Ibidem*, p. 161).

¹⁸ N. Iorga, *Monumentele noastre istorice și opera Comisiei monumentelor istorice*, Vălenii de Munte, 1939, p. 6.

¹⁹ Al. Lapedatu, *op. cit.*, p. 56.

mănăstirea Frumoasa²⁰ și biserica Bărboi²¹ (ruinată după cutremurul din 1829).

Nu numai monumentele medievale au provocat interesul, gustul și preocupările intelectualilor moldo-valahi, ci și antichitățile romane, unele dintre ele menționate deja de cronicari, ca și de către unii călători străini. O primă încercare de cercetare sistematică a vestigiilor arheologice a fost cea a lui Alexandru Popovici, originar din Moldova, devenit inginerul noului oraș Severin. El a făcut unele investigații proprii, după cum o arată caietul său de însemnări. A încercat chiar să redacteze o istorie a Daciei, la care lucra în 1836, dar care a rămas doar în manuscris. Nici proiectul publicării unei reviste de istorie nu i-a reușit²².

În același an, au fost publicate, în „Muzeul Național” (revista tipărită la București, de către V. Blaremburg), ca și în aproape toate publicațiile vremii, informații despre descoperirea tezaurului de la Pietroasele²³.

Gheorghe Săulescu, profesor de istorie de la Academia Mihăileană din Iași, a contribuit substanțial la cercetările finalizate prin publicarea *Descrierii istorico-geografică a Cetății Caput Bovis*, micro-monografia locuirii romane cu cele mai importante vestigii de pe teritoriul actual al Moldovei. El vizitase acest loc în vara anului 1837 și se arătase indignat de faptul că, intrând în Galați, a văzut că la construcția marilor șosele din zonă se utilizau pietre și fragmente de vase antice²⁴. Datorită lui, în august 1836, pârçalabul ținutului Covurlui, Toderiță Balș, și C. Ventura, posesorul moșiei Firești, pe care se aflau ruinele, au trimis la Epitropia învățăturilor publice din Iași monede, statuete de bronz, o coloana mică de marmură, modele de țigle și cărămizi ș.a., pentru a fi depuse la Muzeul de istorie naturală (cu inventar)²⁵.

²⁰ *Albina românească*, 20 mai 1843, p. 153.

²¹ *Albina românească*, 1 iulie 1843, p. 201.

²² V. Cristian, *Introducere*, în Gh. Săulescu, *Descrierea istorico-geografică a cetății Caput Bovis (Capul Boului sau Ghertina a căriia ruine se află în apropierea Galațiului)*, ediție îngrijită de Silviu Sanie și Vasile Cristian, Ed. Academiei Române, București, 1991, p. 35-36.

²³ *Ibidem*, p. 36.

²⁴ Gh. Săulescu, *op. cit.*, p. 62.

²⁵ *Ibidem*, p. 67-69.

Cercetările arheologice în acest timp, atâtea câte se puteau face, erau stânjenite însă de lipsa unor reglementări scrise, ceea ce a dus la deteriorări, distrugeri, furturi. Multe obiecte luau calea străinătății, în muzee și colecții particulare. O prima încercare de reglementare a aparținut ocârmuirii Țării Românești. S-a stabilit că oricine va găsi obiecte antice era obligat să le trimită în depozitele de la Colegiul Sf. Sava. Nimeni nu avea voie să facă săpături spre a nu deteriora și zădărnici lucrurile care se cereau a fi făcute sistematic. Anunțul a fost dat de Eforia Școalelor Naționale, „conformându-se cu înalta poruncă a M. S. Prea Înălțatului Domn”, fiind semnat de Petrache Poenaru, ca reprezentat al conducerii Eforiei²⁶.

Trebuie amintiți aici și acei colecționari, pasionați sau interesați de vestigiile istorice, care au contribuit astfel la dezvoltarea gustului pentru obiecte din trecut. Unul dintre cei mai activi a fost Mihalache Ghica, fratele domnitorului Alexandru Ghica. Și cumnatul acestuia, Nicolae Mavros, director general al carantinelor de pe malul Dunării, zonă bogată în urme romane, a fost un colecționar pasionat. Maiorul Dimitrie Papazoglu, în timpul unui serviciu militar în zona Dunării oltene, a descoperit și el farmecul antichităților. Controversatul Cezar Bolliac, care publica în „Curierul românesc” notițele sale de călătorie arheologică, a fost și el un colecționar pasionat. Chiar dacă uneori a greșit în identificările și ipotezele lui, el a executat săpături după un anumit plan, călătoria din 1845 fiind făcută de el și la recomandarea guvernului²⁷. Multe descoperiri se făceau din întâmplare, alte obiecte antice fiind achiziționate de la negustori. Cu tot amatorismul acestor „anticari”, colecțiile lor de obiecte antice sau medievale s-au dovedit destul de valorase pentru a ajunge, în cele din urmă, la Muzeul Național.

După unirea Principatelor, eforturile de identificare și protecție a monumentelor istorice au devenit mai vizibile. Din cei 29 de miniștri, câți s-au perindat la cârma Ministerului Cultelor și Instrucțiunii Publice în timpul domniei lui A. I. Cuza²⁸, unii, precum Mihail Kogălniceanu sau Alexandru Odobescu, erau deja cunoscuți pentru interesul lor în acest sens.

²⁶ *Albina românească*, 30 noiembrie 1839, p. 387.

²⁷ O. Papadima, *Cezar Bolliac*, Ed. Academiei R. S. R., București, 1966, p. 9.

²⁸ D. Berindei, *Guvernele lui Alexandru Ioan Cuza (1859-1866). Liste de miniștri*, în *RA*, I/1959, p. 147-163.

Alți contemporani au devenit atenți și la valoarea istorică a evenimentelor pe care le trăiau, nu doar a celor din trecutul îndepărtat. Gh. Asachi, de pildă, a propus ridicarea unui monument „pentru a marca recunoștința către Înaltele Puteri, ca o expresie a sentimentelor naționale și ca o mărturie că, conduși de alesul nației, prințul A. I. Cuza, românii vor urma după legea dată de Europa pentru a noastră fericire”. Acesta ar fi trebuit să fie ridicat în fața grădinii publice. Aici ar fi trebuit să se facă o piață, numită „a Congresului”, unde să se construiască un templu, cu șapte coloane dorice, după numărul celor șapte puteri care subscriseseră Tratatului de la Paris. În mijloc, ar fi trebuit instalat un postament din șapte prisme triunghiulare, făcute din granit de Moldavia, legate între ele; pe fiecare latură ar fi trebuit să fie o inscripție închinată fiecărei dintre cele șapte state, iar deasupra postamentului să fie așezat un glob pământesc, simbol al marilor puteri. Piața „Congresului” ar fi avut alei pe trei laturi și ar fi putut deveni un loc potrivit pentru parade militare și pentru alte solemnități publice. El credea și mai nimerit ca o astfel de piață să se amenajeze în centrul orașului. Își motiva propunerea arătând că „strămoșii noștri, după mari evenimente politice, întemeiau mănăstiri și dădeau lăudăsântului patron sub a cărui auspicii căștigau mântuire”²⁹. Tot Gh. Asachi a sugerat, în 1856, și ridicarea unei statui a domnitorului Ștefan cel Mare³⁰. Schița acestui monument a fost publicată în „Calendarul pentru români” pe anul 1859. Și la București, consiliul municipal al capitalei propunea, în ianuarie 1862, ridicarea unui monument în amintirea zilei de 24 Ianuarie 1859. Pentru aceasta, a trimis în toate județele din țară liste de subscripție, spre a contribui fiecare cu cât va putea. Monumentul urma să se ridice în capitală, în piața numită „24 Ianuarie”³¹.

În privința conservării vestigiilor trecutului, în martie 1859, Ministerul Cultelor din Principatul Moldovei a hotărât ca, între condițiile contractelor de arendare a moșiilor clerului, să fie trecută obligația de a păstra în bună stare bisericile de pe teritoriul lor. Obligația a fost ulterior extinsă pentru toți posesorii de moșii. Poate că, la această hotărâre,

²⁹ *Calendar pentru români*, Tipografia Institutului Albinei, Iași, 1860, p. 120-122. O stampă înfățișă aici și schița acestui monument.

³⁰ Al. Zub, *Mihail Kogălniceanu istoric*, Ed. Junimea, Iași, 1974, p. 758.

³¹ SJIAN, fond „Primăria comunei Iași”, dosar 28/1862, fila 7 bis.

contribuise și vechea propunere a episcopului Melchisedec, din 1857, pe când acesta era doar arhimandrit și deputat al clerului din eparhia Huși în Divanul Ad-hoc, de a nu se mai construi biserici din nuiele și paie în sate, ci din piatră, pe care proprietarii de moșii să aibă îndatorirea de a le ține în cea mai bună stare, în calitatea lor de edificii publice³². De altfel, opinia lui Melchisedec despre biserici în genere, consemnată în *Cronica Romanului și a Episcopiei de Roman*, era aceea că ele sunt și urme ale memoriei istorice – „depozite de monumente amintitoare de persoane ce au existat cândva și au lăsat după sine urme cât de mici, cel puțin de devotamentul lor religios: un clopot, un sfeșnic, o carte, o icoană, un veșmânt, o piatră, o cădelniță, o candelă, un disc, un potir, un vas, toate spun ceva, poartă un suvenir, recheamă o amintire respectuoasă”³³. Păcat că, numit ministru la Culte și Instrucțiune Publică la 30 aprilie 1860, a trebuit să demisioneze după doar câteva zile (la 6 mai)³⁴. În această calitate, nu a putut lăsa în urma lui decât unele dispoziții administrative, printre care și a ceea a inventarierii averilor bisericesti³⁵.

Inventarierea averilor bisericesti formase, de altfel, și obiectul unei ordonanțe domnești din 1 iunie 1859, privind administrarea mănăstirilor Neamț, Secu, Agapia (aici picta Nicolae Grigorescu, încă din 1858, urmând să încheie în vara lui 1860), Vărativ, Adam, Vorona și a moșiilor celorlalte mănăstiri pământene. Prin această ordonanță, Ministerului Cultelor a luat practic în grija sa aceste edificii. S-a constituit o comisie alcătuită, în prima formulă, din rectorii seminariilor din Huși (Melchisedec) și Roman, Grigore Cuza, Grigore Cozadini, colonelul Iancu Ghica; Cristodulo Cerchez, care urma să facă un inventar al averii mobile și imobile al respectivelor mănăstiri și să verifice felul în care sunt administrate. Referatul arhimandritului Melchisedec asupra mănăstirii Vărativ a fost publicat în „Buletinul oficial”, dar fără catagrafia bisericii, pe care o anexase.

Tot din acești ani, avem unele informații sumare despre cele petrecute în Moldova, cum ar fi știrile despre repararea turnurilor

³² I. Kalinderu, *Episcopul Melchisedec. Discurs de recepție la Academia Română*, București, 1894, p. 85.

³³ *Ibidem*, p. 50.

³⁴ *Ibidem*, p. 63.

³⁵ *Ibidem*.

catedralei mitropolitane din Iași ca, și reparațiile la biserica Sf. Nicolae Domnesc din Iași³⁶, la Văratice sau la biserica Sf. Ioan de la Neamț³⁷.

În ședința din 21 iunie 1860 a Adunării Obștești a Moldovei, pe când se discuta bugetul Ministerului Cultelor și Instrucțiunii Publice, s-a făcut o propunere interesantă. Deputatul A. Forăscu, susținut de D. Cracti, Strat, Ciucii, Cornea și F. Manoliu, a propus ca subvenția ce urma să se ofere bisericii de la Suceava, vechea catedrală a Moldovei, cu adaosul propus la secțiunea respectivă, să fie dat la 1 ianuarie și nu la 1 iulie. Motivând cu starea de ruină și decădere în care ajunsese biserica, mai ales că fusese și prădată în anii trecuți, acest adaos trebuia să fie folosit pentru reparațiile strict necesare. Prim-ministrul, nimeni altul decât Mihail Kogălniceanu, care cunoștea situația bisericii de la egumenul de acolo, știa că suma este neîndestulătoare reparațiilor capitale. De aceea, în sesiunea următoare a Camerei, a propus un deviz, cerând totodată un credit, ca o datorie a tuturor către vechea Mitropolie. În cele din urmă, s-a votat amendamentul propus de Alecu Forăscu, ca suma adăugată la subvenție să fie folosită la reparațiile strict necesare, îndeosebi a acoperământului, mai adăugându-se 4.000 lei pentru anul în curs³⁸. Toate acestea au fost votate și cuprinse în bugetul general al Moldovei pe anul 1860, adoptat și de Comisia Centrală de la Focșani³⁹. În continuarea discuției bugetului Cultelor și Instrucțiunii Publice, M. Kogălniceanu a atras atenția Adunării că „în mănăstirea Trei Sfetitele e o frumoasă sală gotică ce slujește pentru clase școlare”, dar

³⁶ *Buletinul oficial al Moldovei*, nr. 90, 31 august 1859, p. 4.

³⁷ *Ibidem*, nr. 93, 9 septembrie 1859, p. 4.

³⁸ *Ibidem*, nr. 25, 1 noiembrie 1860, p. 281.

³⁹ *Ibidem*, nr. 247, 10 august 1860, p. 879. Bugetul prevedea, la capitolul XIV, o „subvențiune pentru vechea Mitropolie din Suceava” justificată pe larg: „Având în privire starea de cădere în care au ajuns biserica din Suceava, vechea catedrală a Moldovei; având în privire și prădarea ce i s-au făcut în anii trecuți și stare de ruină în care au ajuns zidirea bisericii, s-au încuviințat: 1. Ca atât subvenția ce până acum se da acelei Monastiri, cât și adaosul încuviințat de Adunare, să se socoată de la începutul anului; iar nu de la 1 iulie, precum s-au decis pentru celelalte sporuri votate [...] 2. Ca acest adaos de 8.900 lei să se întrebuințeze anume la repararea zidirei bisericii [...] 3. Fiindcă acest adaos se socoate prea mic, pentru acel sfârșit, s-au încuviințat a se mai adăugi 4.000 lei, pentru anul curent, spre facerea reparațiunilor trebuitoare. Această cifră s-au cuprins asemenea în buget”.

„treflele și ogivele” ei sunt ascunse sub var și că ar trebui păstrate aceste „opere de arhitectură”⁴⁰.

Nu a fost singura dată când deputații au sesizat și au propus repararea unor monumente istorice. În ședința Adunării legislative din 18 decembrie 1862, Lascăr Catargiu a citit o propunere, susținută de alți 20 de deputați, pe care a supus-o discuțiilor în regim de urgență. Arătând ca mănăstirea Neamț, după incendiul din luna precedentă, ajunsese o ruină, a propus ca guvernul – deși mănăstirea era înzestrată și cu venituri proprii – să deschidă un cont de 100.000 lei pentru refacerea acoperământului zidurilor. Urma ca o restaurare totală să aibă loc atunci când mijloacele țării aveau să o permită. Datorită propunerii sale, ministrul (*ad-interim*) Cultelor, Alexandru Șt. Catargiu, recunoștea necesitatea de a trimite un arhitect la fața locului, spre a constata și raporta ce se putea face pe timpul iernii. S-a precizat ulterior că nu arsesse decât centrul mănăstirii, obiectele prețioase și biblioteca fiind salvate. Deputatul C. A. Rosetti a propus instituirea unei comisii care să cerceteze cauzele incendiului. Amendamentul a fost acceptat. În final, pentru a nu se distruge acest monument național, „considerând că această mănăstire posedă monumente istorice de mare însemnătate, ale căror falnice tradiții sunt scumpe și măgulitoare tuturor românilor, fiind mai toate creații ale lui Ștefan cel Mare”, creditul a fost aprobat⁴¹.

Au existat și alte inițiative publice sau particulare, sporadice și alimentate mai curând de nevoi prozaice, decât de o conștiință istorică acută. Astfel, casa lui Alecu Balș (astăzi clădire a Filarmonicii din Iași), construită în 1815, a fost reparată în 1862. La biserica Sf. Gheorghe din Botoșani ctitorie a doamnei Elena, soția lui Petru Rareș – s-au făcut reparații între anii 1864-1865, prilej cu care s-a adăugat o clopotniță lângă zidul bisericii⁴². De la mănăstirea Agapia, stareța Eupraxia Vârnab îl ruga pe mitropolit să intervină pe lângă starețul mănăstirii Neamț, care să dea învoire starețului schitului Vovidenia să acopere cu tablă biserica mare a

⁴⁰ *Ibidem*. Adaos la numărul 27, 3 noiembrie 1860, p. 20.

⁴¹ Protocoalele Ședințelor Adunării Legislative. Supliment la *Monitorul Oficial*, nr. 4/1862, p. 4-8.

⁴² N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 111 și 501.

Agapieci, el „având știință pentru asemenea lucru”⁴³. În 1869, Mihail Kogălniceanu a prezentat în parlament un proiect de lege pentru repararea mănăstirii Neamț⁴⁴.

În anul 1859, apărea la București lucrarea *O vistorie în cele șaptesprezece districte ale României, antikități, curiosități naturale, situe, orașe, monumente, date istorice, usuri și moravuri*. Aparținea francezului Théodore Margot, avea 87 pagini, era tipărită la imprimeria lui C. A. Rosetti și era închinată pitarului Constantin Slăviteșcu⁴⁵, la curtea căruia stătuse o vreme. Probabil tot el era și cel care-l ajutase să facă această călătorie, iar apoi să tipărească broșura respectivă.

În însemnările sale, Théodore Margot nota urmele unei turle, în care se închisese cândva Drăghici Slăviteșcu, într-o luptă cu o ceată de turci, ca și o biserică veche, ciuruită de gloanțe. Însemnările sale erau scurte, dar nu lipsite de interes. El a vizitat Câmpulungul, biserica de la Dragoslave, Curtea de Argeș unde a admirat zidirea lui Neagoe Voievod, o capodoperă, văzută de mulți străini și de către mai toată „nobilimea” țării –, apoi Episcopia de la Râmnicu Vâlcea (pictată de Tătărescu), Cozia, Bistrița, Arnota. A amintit în treacăt „troianul”, Hurezi, Tismana ș.a.

Probabil la sfârșitul anului 1858 sau la începutul anului 1859 a apărut, tot la București, o altă lucrare, a scriitorului Alexandru Pelimon intitulată *Impresiuni de călătorie în România*⁴⁶. Ca și Margot, Pelimon călătorise în vara anului 1858, de unul singur, pe jos sau călare. El își propusese să străbată zona subcarpatică a Munteniei și Olteniei,

⁴³ SJIAN, fond „Mitropolia Moldovei, Mănăstiri”, dosar 24/1864. fila 1. Dar alte informații nu mai sunt.

⁴⁴ Al. Zub, *op. cit.*, p. 759.

⁴⁵ A fost prezentată de Ion Mușlea, în studiul său *Însemnările românești ale unui francez despre Muntenia și Oltenia din epoca Unirii* (publicat în *Arhivele Olteniei*, nr. 35, 1928). El considera că acesta poate fi unul dintre numeroșii emigranți francezi stabiliți pe atunci la noi în țară. În broșură, Théodore Margot spunea, de altfel, că în 1838 petrecuse și Sărbătorile de Crăciun la Buzău. Ion Mușlea amintea și de faptul că, la Slăvitești, casa în care stătuse francezul era numită „casa neamțului”. Broșura a fost prezentată și de Nicolae Iorga, în articolul său *O descriere din 1859 a monumentelor Țării Românești*, în *BCMI*, aprilie-iunie 1937, p. 84-86.

⁴⁶ Al. Pelimon, *Impresiuni de călătorie în România*, ediție îngrijită de Dalila Lucia Aramă, Ed. Sport Turism, București, 1984, p. 13.

întorcându-se la București pe Dunăre și pe la Giurgiu, spre a vedea munții, mănăstirile și monumentele din această zonă⁴⁷.

A fost mai întâi la Câmpulung, apoi la Curtea de Argeș, pe care, în entuziasmul său, o socotea „cea mai admirabilă din lume, de o nedescrisă artă”. Era însă întristat că acest monument se găsea între case vechi, aproape ruinate, iar biserica, din cauza cutremurelor, avea crăpături. Considera că guvernul, ca și întreaga națiune, ar trebui să contribuie la repararea ei. La cetatea lui Vlad Țepeș de la Poenari vedea aceeași ruină, ea fiind distrusă nu doar de natură, ci și de mâna omului, de aici furându-se piatră și cărămizi pentru construirea caselor din jur. El concluziona că, din neîngrijire, se pierd prețioase edificii și obiecte: mantia lui Mircea cel Bătrân de la Cozia, de pildă, fusese prefăcută într-un veșmânt preoțesc. A vizitat și el Episcopia Noului Severin de la Râmnic, mănăstirea Bistrița⁴⁸, Horezu, Polovragi, Tismana, apoi rămășițele podului lui Traian și ale turnului împăratului Sever de la Turnu Severin. A călătorit pe Dunăre spre Giurgiu. În drum spre București, a notat și crucea de piatră de la Călugăreni, înălțată de Șerban Cantacuzino în 1683, în amintirea ridicării podului peste Neajlov. Se mira de faptul că nu se ridicase aici un monument dedicat lui Mihai Bravul, care învinsese pe turci pe această vale⁴⁹.

Maiorul Dumitru Papazoglu, cunoscutul colecționar și împătimit de „antiquități”, îi scria chiar domnitorului A. I. Cuza, la 26 iulie 1859, despre neglijarea vestigiilor istorice. El atrăgea atenția asupra pierderii pentru totdeauna a obiectelor „îndoit de scumpe”, atât din punct de vedere material, cât și istoric. Propunea – „pornit de țelul meu și iubirea țării mele” – ca aceste vase, odăjdii, cărți și documente, daruri ale ctitorilor bisericilor și mănăstirilor, să fie inventariate de oameni de credință și, în afară de acelea necesare serviciului divin, să fie închise în lăzi, pecetluite, iar inventarele trimise Ministerului Cultelor. Rezoluția domnească din aceeași zi a fost: „Se cuvine Ministerului Cultelor spre grabnica convenita lucrare”.

⁴⁷ Ș. Cioculescu, *Cuvânt înainte*, în Al. Pelimon. *op. cit.*, p. 8.

⁴⁸ După cutremurul din 1838, care avariasc grav biserica mare a mănăstirii, construcțiile respective au fost demolate în 1845 și apoi rezidite după planurile arhitectului I. Schlatter, a lui Scarlat Beniș și Iuliu Freywald, care au lucrat până în 1855 (Al. Pelimon, *op. cit.*, nota 20, p. 83).

⁴⁹ *Ibidem*, p. 144-145.

Referatul care a răspuns acestei recomandări, semnat de Al. Golescu, propunea șase persoane ce aveau cunoștințe „arheologice” și erau apte să facă această inventariere. Primeau o retribuție de 50 de galbeni și plata transportului, sumă plătită din casa centrală, apoi pusă în socoteala mănăstirilor închinată, când se va hotărî situația lor⁵⁰.

Dar abia în 22 ianuarie 1860, ministrul Cultelor și Instrucțiunii Publice, Alexandru G. Golescu, același care semnase referatul, a reluat chestiunea și a propus Consiliului de Miniștri să dea atenție conservării acestui patrimoniu. Arăta că predecesorul său⁵¹ se mărginise doar la un apel în acest sens către toți capii administrației bisericești. De asemenea, a solicitat ca, în cazul unor nereguli, guvernul să poată lua cuvenitele dispoziții, cu atât mai mult cu cât astfel de obiecte se puteau foarte ușor preschimba sau pierde. Existau la minister inventare cu averea mănăstirilor, dar ele nu indicau valoarea istorică și, în plus, era foarte probabil să fie incomplete, multe obiecte nefiind înregistrate pentru că fuseseră socotite fără valoare. De aceea, Al. G. Golescu era de părere că o nouă inventariere era absolut necesară. Ea trebuia făcută de către patru persoane având „cunoștințe arheologice și istorice”, care să viziteze toate mănăstirile și schiturile, pentru o nouă evaluare a tuturor obiectelor de interes istoric. De asemenea, trebuia să adune toate cărțile vechi ce zăceau uitate prin dulapurile mănăstirilor și să le aducă în capitală. Consiliul de Miniștri a aprobat propunerea, prin jurnalul de la 29 ianuarie 1860, iar încuviințarea domnească a fost dată la 3 februarie 1860, când Al. G. Golescu a înaintat spre aprobare jurnalul citat⁵². La 28 aprilie 1860, Cezar Bolliac a fost numit comisar pentru județele Ilfov, Vlașca, Teleorman și Romanați. La 9 mai, Alexandru Odobescu devenea comisar pentru județele Dolj, Mehedinți,

⁵⁰ A. Sacerdoțeanu, *Cercetări istorice și pitorești prin mănăstirile noastre acum optzeci de ani*, în *Arhiva Românească*, VI, 1941, p. 347-379 și în VII, 1941, p. 309 -337. Studiul reproduce această scrisoare, dar și alte documente referitoare la această problemă, aflate în dosarul 399/1860 de la Ministerul Cultelor și Instrucțiunii Publice și în „dosarele nr. 34 (-A.B.C.D.) ale Președenției Consiliului de Miniștri” (conform A. Sacerdoțeanu, *op. cit.*, VI, 1941, nota 3, p. 348), ambele fonduri aflându-se la Arhiva Națională Istorică Centrală, din București.

⁵¹ Au fost doar trei comisari până ce a fost numit ministru, în cabinetul de la 11 octombrie 1859, Ioan C. Cantacuzino.

⁵² A. Sacerdoțeanu, *op. cit.*, 1941, VI, p. 351-353.

Gorj, Vâlcea și Argeș, iar maiorul Papazoglu pentru județele Olt, Muscel, Dâmbovița și Prahova. Alexandru Pelimon era responsabil cu inventarea pentru județele Buzău, Râmnicu-Sărat, Brăila și Ialomița. Au fost rugați să studieze, cu această ocazie, și locurile dintre Olt și Dunăre, pe unde se aflau ruine de cetăți antice, pe unde s-ar putea „face încercări prin sapă” spre descoperirea unor obiecte antice „care au afinitate la istoria țării”⁵³.

Alegerea a fost foarte bine făcută. Despre preocupările lui Dimitrie Papazoglu și Alexandru Pelimon am amintit deja. Și Cezar Bolliac era, la rândul său, un colecționar pasionat. El făcuse, în 1842, o excursie pe la mai multe mănăstiri, însoțindu-i pe Nicolae Crețulescu (viitorul prim-ministru), pe frații Ștefan, Radu și Alexandru Goleșcu, apoi o altă excursie în 1845, pe malul Dunării. Aceasta din urmă fusese realizată la recomandarea guvernului, pentru a finaliza „șantierul arheologic” la care lucra de doi ani⁵⁴. Cât îl privește pe Al. Odobescu, era cunoscut de contemporani pentru solidele sale cunoștințe de arheologie, epigrafie și istorie națională.

Ministrul avea deja informații despre ceea ce se afla pe la unele biserici. De exemplu, se știa de existența a 50 de *infolio*, pe „parșemin” la biserica Stelea din Târgoviște, ctitoria lui Vasile Lupu. La 30 aprilie 1860 ministrul îl delega pe institutorul superior al districtului Dâmbovița să cerceteze printre bătrânii orașeni, preoții bisericii și alții care ar putea ști ce se întâmplase cu aceste cărți⁵⁵.

Ministerul Cultelor și Instrucțiunii Publice avea însă și alte probleme de rezolvat. În Ședința Adunării Legislative din 17 mai 1860, ministrul a fost interpelat de către Cristian Tell, în legătură cu nerespectarea condițiilor de executare a clădirilor publice. Tell dădea ca exemplu unele clădiri ale mitropoliei din București, arătând că ar trebui să fie cineva responsabil și dator a se îngriji de aceste lucrări⁵⁶.

În scurt timp, însă, guvernul s-a schimbat din nou. În programul noului ministru al Cultelor, C. A. Rosetti, se aflau: decizia dărâării

⁵³ *Ibidem*, p. 353-354.

⁵⁴ O. Papadima, *op. cit.*, p. 135-137.

⁵⁵ A. Sacerdoțeanu, *op. cit.*, 1941, VI, p. 354-355.

⁵⁶ *Monitorul Oficial al Țării Românești*, nr. 157, 5 iulie 1860, p. 736.

hanului lui Constantin Vodă, în urma constatărilor făcute la fața locului⁵⁷; un proiect de lege pentru construirea unui nou edificiu al Academiei⁵⁸.

De asemenea, la 18 iunie 1860 s-a făcut licitație pentru reconstruirea bisericii din strada Mogoșoia, metoh al Episcopiei de Râmnic, publicându-se devizul și condițiile lucrării, semnate de arhitectul Schlater. Erau necesare lucrări de zidărie, piatrărie, tâmplărie, fierărie, tinichigerie și se recomanda a se folosi piatra de Rusciuc sau de la Cuta și Câmpulung, iar dacă arhitectul va găsi de cuviință să se facă modificări în interesul clădirii, antreprenorul era obligat a le face⁵⁹.

În ședința Adunării Legislative de la București din 4 iunie 1860, s-a citit adresa episcopului de Râmnic, prin care se făcea cunoscută starea de ruină a bisericii Sf. Dumitru din Craiova (metoh al episcopiei) și se cerea pentru episcopie dreptul de a o îngriji și a o aduce în bună stare⁶⁰.

Tot în timpul ministrului C. A. Rosetti, pictorul G. Tătărescu a propus întocmirea unui album istoric național. Pentru aceasta ar fi trebuit să se facă o călătorie pe la toate mănăstirile pământene sau închinat, spre a se copia costume, portrete ș.a., „căci timpul și neîngrijirea le distruge”. El făcuse această propunere în mai multe rânduri, în trecut, dar nu a fost luat în considerare. A fost totuși acceptată de următorul ministru, Vasile Boerescu, care primea aprobarea Consiliului de Miniștri și încuviințarea lui A. I. Cuza. Tătărescu trebuia să reproducă nu numai portrete ale unor personalități istorice, dar și monumente, locuri pitorești, obiecte de cult,

⁵⁷ *Ibidem*, nr. 157, 5 iulie 1860, p. 734. Decizia a fost luată în urma „constatărilor formale ce s-au mai făcut la fața locului și prin care acea clădire s-au găsit în stare slabă”. De altfel, municipalitatea orașului București făcea publică o întreagă listă de clădiri din capitală ce urmau a fi demolate deoarece amenințau să se prăbușească peste trecători sau peste alte construcții din apropiere. Majoritatea erau anexe din lemn sau case din mahală, dar pe liste găsim și „ruinele după hanul lui Papasoglu” sau „casa veche a dlui Ioan Văcărescu, din mahalaua Biserica Albă” (*Ibidem*, nr. 102, 2 mai 1860, p. 426-427).

⁵⁸ *Ibidem*, nr. 185, 4 august 1860, p. 853 (era vorba despre un proiect de lege în vederea acordării unui credit de 15.000 galbeni „pentru reconstruirea Academiei Naționale din Sf. Sava”).

⁵⁹ *Ibidem*, nr. 146, 21 iunie 1860, p. 601-603.

⁶⁰ *Ibidem*, nr. 168, 16 iunie 1860, p. 786.

ornamente, arme vechi, costume ale țăranilor din diferite districte, toate acestea fiind parte a patrimoniului național⁶¹.

În ceea ce privește misiunea celor patru „comisari” numiți de Al. G. Golescu, ei au fost susținuți și de miniștrii care i-au urmat. C. A. Rosetti, de pildă, a trimis o circulară către toți egumenii, invitându-i să sprijine activitatea comisarilor guvernului. Gestul lui nu era unul de prisos, pentru că unii călugări se sustrăgeau de la această îndatorire, mai ales cei de la mănăstirile închinatăe⁶².

Comisarii au plecat, fiecare în județele hotărâte, înarmați cu recomandări către egumeni și autoritățile locale pentru înlesnirea transportului. Constatările lor au făcut obiectul unei serii de rapoarte către minister. Rezultatele muncii depuse au fost apreciabile, dacă ne gândim, de exemplu, la faptul că D. Papazoglu a găsit caietul de modele al lui Radu Zugravu, pictor din secolul al XVIII-lea, încă puțin cunoscut, la mănăstirea Bunea din județul Dâmbovița⁶³.

După ce a vizitat mănăstirile din Buzău, Râmnicu Sărat, Ialomița și din Focșani, Alexandru Pelimon a publicat în 1861 un *Memoriu. Descrierea sfintelor mănăstiri*, la tipografia Naționalul, din București. A descris diferite vestigii întâlnite, nu doar mănăstiri, notând și existența unor hrisoave vechi etc.

Un prim raport cunoscut este cel al lui Cezar Bolliac, din 13 iunie 1860 (notat cu nr. 5), despre mănăstirea Glavacioc din districtul Vlașca⁶⁴. Aici el a cercetat averea mișcătoare și nemișcătoare, potrivit catagrafiei făcută în 1855, alegând obiectele „arheologice” care meritau mai multă atenție și îngrijire. La inventarul de cult cercetat nu a găsit nimic lipsă: argintărie, odoare și cărți bine păstrate. Dar în biserică, în chilii și în apartamentul de oaspeți, ploaia pătrundea cu ușurință. Tavanele erau căzute, zidurile dărâmate, la ferestre în loc de geamuri erau hârtii și cărpe,

⁶¹ A. Sacerdoțeanu, *op. cit.*, 1941, VI, p. 356-362.

⁶² *Ibidem*, p. 357.

⁶³ Aflat astăzi la Biblioteca Academiei Române, manuscris înregistrat cu nr. 5307, conform indicației din Al. Odobescu, *Opere*, vol. II, ediție îngrijită de Tudor Vianu și Al. Dima, Ed. Academiei R. S. R., București, 1967, p. 646; vezi și G. Ștrempel, *Catalogul manuscriselor românești*, vol. IV, Ed. Științifică și Pedagogică București, 1992, p. 263.

⁶⁴ C. Bolliac, *op. cit.*, p. 431-436.

toate acestea dovedind, în general, o lipsă de preocupare, și de curățenie de neînchipuit. Ceea ce l-a indignat însă mai mult – „un scandal care revoltă pe orice om de bun simț” – a fost răzuirea ctitorilor de pe pereții locașului și zugrăvirea lui C. Faca, care, cu voia fostului domn Bibescu, refăcuse mănăstirea, din veniturile ei. În locul ctitorilor, apărea deci o figură în frac, cu pantaloni galbeni, frezat, împodobit cu o decorație turcească și una rusească. Bolliac a solicitat ministrului să se zugrăvească din nou ctitorii mănăstirii⁶⁵.

Dintre obiectele aflate acolo, el a notat opt, „ce merita o mai deosebită îngrijire”, pe care le-a găsit nu doar prețioase în sine, dar și demne de a îmbogăți Muzeul Național: un patrahir dăruit de Constantin Brâncoveanu, două cruci împodobite cu pietre scumpe, o cădelniță cu inscripții, un pomelnic vechi al mitropoliților țării, o „Cazanie” în limba română (tipărită la Govora, în timpul lui Matei Basarab), o evanghelie scrisă în limba greacă și în limba română, tipărită în 1693 la Mitropolia din București⁶⁶.

Alte două rapoarte, dintre care unul din iulie 1861, sintetizau rezultatul cercetărilor lui Bolliac în districtul Teleorman. La mănăstirea Drăgănești (metoh al mănăstirii Văcărești), de pildă, a găsit mormintele ctitorilor și ale rudelor lor, aflate înafară, călcate de vite, care se și „umbreau” în biserică. Zidirea era amenințată a cădea cu totul în ruină și necesita reparații⁶⁷. Biserica era importantă, datorită stilului ei pur bizantin, fiind lucrată din cărămidă și var fără tencuială și împodobită cu elemente decorative de valoare (cornișele, brâiele și soclul), care „ar merita atențiunea arhitecților noștri moderni”⁶⁸.

Bolliac a consemnat tot ce a găsit interesant pe la mănăstirile și bisericile vizitate, afirmându-și îngrijorarea și menționând în repetate rânduri nepăsarea autorităților laice și bisericesti. De exemplu, în cazul bisericii Sf. Dumitru din Craiova, catedrala banilor Craiovei, ajunsă în stare de ruină, el considera că ar trebui evaluată de un arhitect care să găsească soluții de salvare, căci „oricât ar costa această reparație, tot n-ar fi mult. A

⁶⁵ *Ibidem*, p. 434.

⁶⁶ *Ibidem*, p. 434-435.

⁶⁷ *Ibidem*, p. 440-441.

⁶⁸ *Ibidem*, p. 449.

repara această biserică, care reprezintă o epocă atât de adâncă în vechime, și care atestă o civilizațiune națională în epocă, face mai mult decât a zidi din nou zece biserici, de mâini nedibace, și fără stil și fără artă și care să nu reprezinte nimic”⁶⁹.

El a fost entuziasmat în mod special de mănăstirea Bucovăț, din stânga Jiului, arătând că „nu avem nimic în țară mai frumos și mai demn de păstrat ca pictura din interiorul acestei biserici”. Credea că este anterioară celei de la Sf. Dimitrie, fiind zidită până la soclu cu cărămidă romană scoasă din ruinele unei cetăți din apropiere. Clopotnița îi părea a fi ridicată ulterior și „totul nu așteaptă decât bunăvoința și intervenția ministerului pentru a fi salvat”. Egumenul grec a decis însă să zidească o altă biserică, Bucovățul Nou, „o îngălitură ca toate celelalte ce au ieșit din mâna acestui călugăr” și „în tinda căruia au zugrăvit, față cu ctitorii ce ei au socotit că trebuie să-i copieze aici [...] spre derâderea acelor pioși bani și domni ai țării, spre scandalul tuturor, o cucoană cu malacof”⁷⁰.

A găsit și în alte locuri situații asemănătoare, marcate de nepăsare și delăsare. Așa era la Comana, mănăstire pe care Șerban Cantacuzino o întărise ca pe o cetate. Piatra de mormânt a acestui domn, demnă de toată atenția, era rezemată de zid, împreună cu altele asemenea. Fragmente cu inscripții, sculptate de artist, erau aruncate în toate părțile, iar egumenul grec nu cunoștea nici numele ctitorului și nu știa nimic de existența pomelnicului⁷¹. Bolliac a mai deplâns faptul că nu a găsit în mănăstirile închinat acele manuscrise voluminoase, pe pergamente și mulțimea hrisoavelor pline de imaginea hramurilor și ale ctitorilor, aurite și argintate, cu sigiliul de plumb și de ceară în covățele, de pe care s-ar putea explica atâtea lucruri [...] capete de operă ale uricarilor, celebri pentru pana și penelul lor”⁷² sau alte odoare scumpe, ajungând singur la concluzia că trebuie „să lăsăm lamentarea pentru cele pierdute și să scăpăm rămășița”⁷³.

În afară de vizitele pe la mănăstirile din județele amintite, Cezar Bolliac a fost de față și la inventarierea obiectelor de cult de la mănăstirea

⁶⁹ *Ibidem*, p. 455.

⁷⁰ *Ibidem*, p. 456-457.

⁷¹ *Ibidem*, p. 13-17.

⁷² *Ibidem*, p. 32.

⁷³ *Ibidem*, p. 34.

Radu Vodă din București, împreună cu delegatul Ministerului Cultelor, A. Bujoreanu. Acesta, trimis la instalarea noului egumen, pentru a proceda la inventarierea averii funciare și mobiliare a mănăstirii, a subliniat starea de ruină în care se afla biserica, ca și existența unui fond pentru repararea ei, conform planurilor arhitectului Orăscu. Dintre obiectele de cult conform vechiului inventar, unele lipseau – s-au găsit doar cinci mai prețioase, între care o cădelniță din argint de calitate inferioară. După informațiile date de preoți și de meșterul chemat să „drămuiască” argintăria bisericii, aceasta era făcută în locul alteia, de argint bun, care avea un capac cu 16 turnuri mici și inscripții.

La aceeași mănăstire, mormântul ctitorului avea un colț deschis, făcut pentru așezarea unei noi coloane, iar deasupra lui, în zid, apăruseră două găuri unde fostul egumen voia să instaleze o sobă. Nu mai exista pisania, iar clădirile din incintă și sala numită „domnească” erau în cea mai proastă stare. Excepție făcea clopotnița, reparată de curând, dar cu orologiul stricat. Iar metohul mănăstirii, biserica Atanasie, era dată cu var pe dinăuntru și pe dinafară, „avându-se ornamentele numai de alamă, iar candelile pe la sântele icoane de sticlă, dovedind cu aceasta că nu mai exista într-însa nici un obiect, după care s-ar putea constata autenticitatea sa sau vreunei inscripții”. Pe lângă raport, delegatul ministerului a înaintat și zece portrete ale ctitorilor care i s-au prezentat după întocmirea și subscrierea inventarului, cu rugămintea ca la terminarea lucrărilor de la biserică să fie înapoiate spre a se desemna unde au fost și cele de mai înainte⁷⁴.

După acest raport, ministrul C. A. Rosetti s-a adresat justiției, cerând ca fostul egumen să fie pedepsit penal pentru lipsurile din inventar și pentru proasta administrare a sumelor considerabile, primite pentru repararea mănăstirii⁷⁵.

Dintre cei patru comisari delegați ai Ministerului Cultelor, Alexandru Odobescu a avut spre cercetare județele Argeș și Vâlcea, acestea fiind cele mai bogate în vestigii istorice. Rezultatele cercetărilor sale au fost amplificate de deosebita sa competență, datorată studiilor în străinătate (între 1851 și 1855) și călătoriei făcută anterior în Oltenia (1857). Jurnalul

⁷⁴*Ibidem.*

⁷⁵ *Monitorul Oficial al Țării Românești*, nr. 159, 7 iulie 1860, p. 742.

călătoriei din 1860⁷⁶, rapoartele către minister, ca și studiile elaborate⁷⁷ pe baza însemnărilor din anii 1860 și 1861 sunt o mărturie clară în acest sens.

Însoțit de soția sa și de pictorul Henri Trenk (de origine elvețiană, stabilit la București), a plecat într-o primă misiune la 18 iunie 1860. Călătoria a durat până la 15 august același an, timp în care a văzut și cercetat 21 mănăstiri și schituri în județul Argeș și 29 în Vâlcea, printre care Curtea de Argeș, cetatea lui Țepeș de la Poienari, Brădet, Cernat, Cozia, Turnu, Ostrov și Bistrița. Însemnările din jurnal și notele luate în acest timp arăta că el a explorat cu atenție istoria acestor mănăstiri și schituri. A căutat să identifice ctitorii, a descifrat, copiat sau a luat decalcuri după pisanii, după inscripțiile pietrelor de morminte, după vase de cult, cruci, clopote și alte odoare bisericești, din pomelnice, cărți vechi bisericești și manuscrise. Odobescu a constatat că multe biserici au fost prefăcute când s-au reparat, că vechile ziduri au fost ascunse sub spoituri și că s-au făcut „meremeturi” noi fără gust și fără respect pentru vechime. El dădea ca exemplu mănăstirea Cotmeana – „una din cele mai vechi ale țării” – și care „abia dacă mai păstrează acum ceva pereți și temeliiile cele clădite de Mircea cel Bătrân”. Aici a găsit, în podul bisericii, icoanele și ușile cele vechi, săpate în lemn, acum găurite și infectate de carii.

La Golești, în biserica zidită de Stroe Leurdeanul, a văzut că vechile portrete au fost șterse iar pereții au fost apoi văruiți în alb. La mănăstirea

⁷⁶ Tipărit după manuscrisul aflat la Biblioteca Academiei Române cu nr. 4935. A fost publicat postum, în *Convorbiri literare (Însemnări din călătoria făcută în județele Argeș și Vâlcea. Cu însărcinarea Ministerului Cultelor și Instrucției Publice*, în nr. 11-12, noiembrie-decembrie 1915, p. 1134-1140; *Impresiile din călătoria arheologică a lui Al. Odobescu în 1860*, în nr. 10, octombrie 1922, p. 709-720; *Impresiile din călătoria arheologică a lui Alexandru Odobescu în 1860*, în nr. 1, ianuarie 1923, p. 15-29; *Însemnări despre monumentele istorice din județele Argeș și Tulcea. Călătorie făcută în 1860, din însărcinarea Ministerului Cultelor și Instrucțiunii Publice*, în nr. 7-9, iulie-septembrie 1934, p. 636-681).

⁷⁷ Între aceste studii amintim *Foletul novel*, publicat în *Revista română*, vol. I, 1861, p. 657-678; *Despre unele manuscrise și cărți tipărite aflate în mănăstirea Bistrița (districtul Vâlcea din România)*, în *Revista română*, vol. I, 1861, p. 703-742, 807-830 și continuat în vol. II, 1862, p. 107-120; *Câteva ore la Snagov*, în *Revista română*, vol. II, 1862, p. 351-405, cu ilustrații de Gh. Tătărescu; *Antichități eclesiastice*, în *Buletinul Instrucțiunii Publice*, 1-31 octombrie 1865, p. 137-143.

Cornetu, a banului Mareș, zidul împrejmuitor fusese perforat de ruși, în 1849, pentru a pune tunurile, ca să se apere de o incursiune a ungarilor. Iar în mica biserică, în locul ctitorilor, apărea chipul unui călugăr. La Cozia, printre veșminte, a găsit un „frumos epitaful cusut cu fir [...] tare despuiat de mărgăritare și de pietrele scumpe ce era pe dânsul trecut prin mâna turcilor, ce făcuseră dintr-însul haină de călărie, s-a întors în sfârșit și este acum la mănăstirea Cozii”. Trenk a luat o schiță exactă a acestui prețios obiect. La schitul Ostrov, unde se credea că a fost cetatea romană Sergidava, pe ale cărei ruine Neagoe Basarab și apoi „jalnica lui familie” ridicaseră un schit, a găsit zidurile de împrejmuire risipite și pretutindeni răspândite rămășițe ale vechilor ziduri. Tot aici, Trenk a desenat una din cele mai frumoase icoane vechi ce reprezintă familia lui Neagoe Voievod și care l-a impresionat în mod deosebit pe Odobescu: „ce idei mahnicioase îți inspiră acea icoană, pe care se vede sfânta familie înmormântând pe Hristos, iar dinaintea ei jalnica doamnă Despina, închinându-i pe fiul ei Teodosie voievod mort. O mână a mumii ține mâinile copilului său, pe cealaltă e răzimat capul lui. Asemeni ține și Maica Precista pe Domnul Hristos”⁷⁸.

A fost foarte mișcat și la Snagov, în fața pietrelor de mormânt ale jupâniței Marga, soția postelnicului Dragomir, ca și ale celor patru fii ai săi, uciși de Mircea Ciobanul și de Alexandru Voievod. Trupurile fuseseră strămutate de mama lor, călugărița Eufrosina, îngropată și ea acolo – o „mult întristată mumă până la moarte”. Reflecțiile nostalgice și trăirile adânci ale istoricului în fața acestei drame, merită amintite: „Astfel dar, mormintele vechi aduc adeseori, din vremurile trecute, răsunete pline de glorie sau de jale; ele ne sunt adeseori învățăminte pline de o filosofie adâncă și ne fac a vedea cum timpul șterge și alină toate patimile pământeste. Vedeți chiar în biserica de la Snagov cum toate urile au pierit în brațele morții! Doamna Chiajna, cu familia sa, stă acolo de veacuri pe păreți, privind cu liniște și cu blândețe la mormintele jertfelor sale și nici soția, nici fiii lui Dragomir nu mai înalță o mână răzbunătoare asupra ucigașei lor”⁷⁹.

⁷⁸ Al. Odobescu, *Însemnări despre monumentele istorice din județele Argeș și Vâlcea. Călătorie făcută în 1860 din însărcinarea ministerului cultelor și Instrucției Publice*, în *Note de călătorie*, p. 70-71.

⁷⁹ Idem, *Câteva ore la Snagov*, în *Note de călătorie*, p. 108-109.

La mănăstirea Hurezi a vrut să vadă coroana bătută cu pietre scumpe a Maicii Precista și de aceea a cerut să se deschidă cutia în care se afla. Aceasta fusese resigilată de Vodă Cuza, când vizitase mănăstirea și rupsese atunci, cu mâna sa, pecetea inițială a lui Constantin Brâncoveanu⁸⁰. Probabil că nu a primit totuși îngăduința de a vedea acest obiect, căci altfel prețioasa coroană s-ar fi aflat și ea printre desenele lui Trenk.

Odobescu a adus la cunoștința Ministerului Cultelor proasta administrare a sfintelor lăcașuri și ruina multora dintre ele, prin indolența și chiar lipsa de evlavie a călugărilor, mai ales la mănăstirile închinete. Era de-a dreptul „indignat că suvenirurile istoriei noastre, mormintele eroilor noștri, sunt lăsate în seama stricăciunilor și a disprețului călugărilor greci, cămătari”. La Stănești, de pildă, fosta mănăstire era distrusă și părăsită. Portretele și mormintele familiei Buzescu erau serios deteriorate, ceea ce l-a determinat să jure „veșnică ură călugărilor greci” și să își dorească eliberarea mănăstirilor noastre⁸¹.

A propus ministrului ca, dintre sutele de cărți vechi de la mănăstirile Bistrița și Cozia, păstrate în condiții improprii, valoroase lucrări tipărite în slavonă sau în românește nu doar în țară, dar și la Kiev, în Lemberg sau la Moscova – unele să fie aduse la București, de vreme ce nu mai foloseau slujbelor bisericești și erau „mai totdeauna aruncate în câte o cămară mucegăită și prăfuită, închise în lăzi sau grămadite în mormane”⁸². Drept urmare, a reușit să aducă în capitală nouăsprezece cărți de la Bistrița și douăzeci de la Cozia. La fel ca și alte cărți valoroase, din alte mănăstiri, ele trebuiau să fie adunate și depuse la Biblioteca Națională, pentru a fi salvate de la distrugere și pentru a fi utilizate în studiul istoriei și al dezvoltării limbii române. Lucrarea sa despre manuscrisele și tipăriturile de la Bistrița, publicată în „Revista română” ilustrată cu reproduceri realizate după desenele lui Trenk, amintea, dintre aceste cărți „Psaltirea Slavonă” comentată de Branco Mladenovici (din 1346) „Manuscrisul de la

⁸⁰ Idem, *Însemnări despre monumentele istorice...*, în *Note de călătorie*, p. 78.

⁸¹ *Ibidem*, p. 73.

⁸² Idem, *Despre unele manuscrise și cărți tipărite aflate la mănăstirea Bistrița*, în *Note de călătorie*, p. 80.

Hilandor” (din 1408), „Psaltirea” tradusă de diaconul Coresi și tipărită la Brașov, în 1577⁸³.

Atât în raportul din 29 mai 1861 înaintat ministrului Cultelor (Vasile Melinescu), cât și în studiul despre manuscrisele și tipăriturile de la Bistrița, Odobescu a cerut ca obiectele „antice” de prin mănăstiri să fie adunate într-un muzeu, care să păstreze toate „rămășițele” din epoci istorice diferite. El dorea ca muzeul să fie un adevărat „templu”, unde să fie adăpostite aceste obiecte sacre⁸⁴. Aici s-ar fi putut asigura condiții mai bune de păstrare decât la mănăstiri, unde, de multe ori, din rea-credință sau ignoranță, valoroase obiecte de cult au fost prefăcute, distruse, pierdute. În acest muzeu urma să fie adunate chiar și de la particulari, obiecte prețioase cum ar fi: icoane vechi, copii de pe vechi tablouri și portrete, obiecte sculptate în piatră, lemn sau metal, țesături valoroase, giuvaiere, arme vechi, mobilier ș.a. Toate acestea, expuse în muzeu și dispuse „După rândul fabricării lor, ar veni să ne dezvăluie o mare parte din secretele traiului casnic, al obiceiurilor și al gusturilor străbunilor noștri”⁸⁵.

Odobescu a sugerat realizarea unui *Album arheologic și pitoresc*, după lucrările pictorului Henri Trenk, executate în vara anului 1860. Pictorul făcuse atunci schițe după biserici, mănăstiri și schituri, după tablourile votive, după icoane, obiecte de cult, pietre de mormânt, iconostase, uși sculptate, veșminte, ferecături de evanghelii și pagini din cărți vechi și bisericești, ba chiar și după acele impresionante peisaje care sporeau farmecul vestigiilor istorice de pe acele meleaguri. În septembrie 1860, Odobescu a propus ministrului Cultelor, Vasile Boerescu, angajarea lui Trenk prin contract: după schițele făcute atunci să lucreze în ulei, acuarelă și sepia tablouri, pe care să le predea lunar ministerului. Formalitățile au fost îndeplinite pentru un număr de 148 tablouri, ce urmau să se realizeze după un model indicat. Albumul original ar fi trebuit să fie depus de ministru la Muzeul Național, dreptul de reproducere avându-l numai ministerul, iar desenele rămânând în proprietatea lui Odobescu. Albumul avea să fie gata peste un an, Odobescu dând explicații pentru fiecare tablou,

⁸³ *Ibidem*, în *Opere*, vol. II, p. 113-128, 163-184.

⁸⁴ *Ibidem*, p. 424.

⁸⁵ *Ibidem*, p. 111-112.

pe care acesta îl conținea⁸⁶. Albumul a fost dăruit, mai târziu, de regele Carol I, Muzeului de Artă Națională⁸⁷.

Odobescu a contribuit cert la dezvoltarea unei conștiințe publice patrimoniale și prin publicația lunară pe care el a tipărit-o la București, din aprilie 1861: „Revista română” – periodic „pentru științe, litere și arte”. El dorea ca această revistă să devină un centru de activitate intelectuală națională, adunând colaboratori din toate provinciile românești. Deși a avut o viață scurtă, „Revista română” a reușit să se impună drept cea mai importantă publicație științifică și literară a vremii. Ea a acordat o atenție deosebită cercetărilor de istorie și istorie culturală, în general. În paginile sale, Odobescu a publicat memorialul *Câteva ore la Snagov* și articolul despre manuscrisele și tipăriturile de la mănăstirea Bistrița. Arhitectul Dimitrie Berindei a tipărit studiul istoric *Bucureștii*⁸⁸, apoi lucrarea *Despre arte și despre cultura lor în Țara Românească*⁸⁹. Considerându-i pe intelectuali „soldați ai ideilor”, Berindei afirma că păstrarea în bune condiții a vestigiilor istorice era o datorie sfântă, căci artele dădeau expresie geniului unei națiuni. El propune crearea la București a unui muzeu central de antichități naționale. Într-un alt studiu, *Biserica episcopală de la mănăstirea Curtea de Argeș*⁹⁰, considera că în monumentele scrise și figurate, în anale și în tradiții, se poate descoperi firul acelor cugetări care stătuseră la baza culturii naționale.

În afara celor deja enumerate despre activitatea lui Alexandru Odobescu, trebuie să mai amintim și călătoria pe care acesta a făcut-o la Pietroasa. Îl însoțise atunci pe cercetătorul Franz Bock, venit în țară „cu o misiune arheologică”. Acesta dorea să vadă locul unde fusese descoperit

⁸⁶ A. Sacerdoțeanu, *op. cit.*, 1941, VI, p. 367 și urm.; 1941, VII, p. 309 și urm.

⁸⁷ Al. Lapedatu, *op. cit.*, p. 7; Al. Tzigara-Samurcaș, *Odobescu arheolog*, în *Scrieri despre arta românească*, Ed. Meridiane, București, 1987, p. 154. Se amintește și de existența unui album al pictorului Tătărescu. Tot în 1860, acesta a copiat, cu multă îngrijire, aproape aceleași monumente ca și Trenk. Ministerul Cultelor și Instrucțiunii Publice îl însărcinase și pe el, în 1860, cu alcătuirea unui Album național (A. Sacerdoțeanu, *op. cit.*, 1941, VI, p. 361-362).

⁸⁸ În *Revista română*, vol. I, 1861, p. 317-360 și 611-638.

⁸⁹ *Ibidem*, vol. II, 1862, p. 462-499.

⁹⁰ *Ibidem*, p. 822-845.

tezaurul „masa de aur și alte obiecte”, aflate la Muzeul Național⁹¹. În această perioadă, Odobescu era director în Ministerul Cultelor și Instrucțiunii Publice. El a studiat în mod special acest tezaur, iar în decembrie 1865 a prezentat, la Académie des Inscriptions et Belles Lettres din Paris, comunicarea *Notice sur le Trésor de Petroasa découvert en Roumanie et conservé au Musée National de Bucarest*. Ulterior, a publicat monumentală monografie *Le trésor de Petroasa*, apărută tot la Paris (primul volum în 1881, celelalte două, postum, în 1896 și 1900).

Ca ministru al Cultelor și Instrucțiunii Publice, deși pentru scurt timp (26 mai – 12 octombrie 1863), Odobescu a fost apreciat de presa vremii pentru sprijinul acordat unor monumente istorice⁹². El a dispus, pentru a se înlătura sustragerea de odoare și documente, ca acestea să fie sub paza autorității civile sau a protopopilor, iar acolo unde nu ar fi cu putință, să se strângă într-o mănăstire anume și să fie puse sub pază militară⁹³.

Preocupările pentru salvarea monumentelor istorice au continuat și după anii 1860-1861, chiar dacă unele voci au cerut reducerea cheltuielilor pentru clădiri și „reclădiri mănăstirești și chinoviale”, așa cum a susținut N. Lahovari în ședința publică a Adunării Legislative, din 30 decembrie 1864. Îngrijorat de împovărarea bugetului de stat, Lahovari numea aceste costuri „cheltuieli de lux”. El lua drept exemplu greșelile din timpul domniei lui Gheorghe Bibescu, care în loc de căi de comunicație, reclădea „prin munți și păduri mulțime de mănăstiri”, secând astfel finanțele țării și impunând pe viitor o „neconținută cheltuială de întreținere”⁹⁴. La ședință fiind de față și ministrul Cultelor și Instrucțiunii Publice, Nicolae Crețulescu, acesta a răspuns că toate sumele alocate nu sunt decât pentru reparații și că aceste mănăstiri sunt „mărturii nemuritoare pentru fala și lauda țării noastre, precum e Curtea de Argeș, Mitropolia de la Târgoviște, mănăstirea Tismana, Neamț și altele, care dacă s-ar lăsa mai mult în starea în care se află acum, ar ajunge a se dărâma cu desăvârșire și astfel s-ar pierde

⁹¹ A. Sacerdoțeanu, *op. cit.*, 1941, VII, p. 334.

⁹² În ziarul *Buciumul*, 27 august 1863 (conform C. Nicolescu, *Alexandru Odobescu, cel dintâi istoric al artei românești*, în *Revista muzeelor*, 2, 1967, p. 139).

⁹³ A. D. Xenopol, *Domnia lui Cuza Vodă*, vol. I, Iași, 1903, p. 328.

⁹⁴ *Dezbaterile Adunării Elective a României*, nr. 8, 1865, p. 57.

niște prețioase monumente ale istoriei naționale și ar fi o crimă din partea țării și a guvernului să lase a se face aceasta”⁹⁵.

Prezent și el la această ședință în calitate de președinte al Consiliului de Miniștri, Mihail Kogălniceanu a pledat în același sens: nu trebuie lăsate să se risipească aceste monumente, care nu sunt doar religioase, ci și istorice. Amintind starea de ruină în care se afla Curtea de Argeș, a vorbit și de incendiul care a stricat zidurile de la mănăstirea Neamț, cea mai prestigioasă comunitate religioasă a Moldovei⁹⁶. Civilizația costă mult, e adevărat, dar „ne ridică individualitatea, ne deprinde a fi cu capul sus”. Se cuvenea deci ca liderii politici să prevadă mijloace pentru ca țara, deși mai avea atâtea altele de făcut, să se îngrijească și de aceste lucruri, pentru a fi la nivelul statelor civilizate⁹⁷.

Aceasta a și rămas, pe viitor, tendința principală: de a lua în considerare patrimoniul cultural național, în ciuda unor dificultăți sau neînțelegeri conjuncturale. La fel de adevărat este însă și faptul că, întotdeauna, costurile necesare salvării și întreținerii vestigiilor istorice au depășit previziunile și disponibilitatea de investiție a autorităților statului. Ceea ce viitorul a adus, în plus, în această problemă a fost o creștere treptată a abilității de valorificare a acestor monumente. Valorificarea s-a dezvoltat mai puțin poate în sensul imediat, al acoperirii parțiale a costurilor de recondiționare și funcționare – ceea ce nu se va întâmpla decât în condițiile dezvoltării unui turism modern – dar s-a îndreptat vizibil spre elaborarea unor noi politici culturale, alimentate de vehicularea reproducerilor, a studiilor, a emblemelor identitare construite pe baza acestor vestigii.

⁹⁵ *Ibidem*, p. 60.

⁹⁶ *Ibidem*.

⁹⁷ *Ibidem*.

ATTEMPTS AT PROTECTING HISTORICAL VESTIGES IN THE
ROMANIAN PRINCIPALITIES, IN THE 19TH CENTURY*

(*Abstract*)

The concern regarding the preservation of the mobile and immobile patrimony was one of the prevalent initiatives during the rule of Alexandru Ioan Cuza, together with the impropriation of monastery goods and the development of concerns over national history. To this end, special committees were established, organized on regions, that would assess the state of the monuments and take inventory of the old items found in churches, monasteries and sketes. The aim was to bring these historical items to Bucharest, in order to compile the treasury of the future museums, that would form the foundation of an education in the spirit of national values. An important contribution to the salvaging of the heritage items was the one of Alexandru Odobescu, Cezar Bolliac, Colonel Dimitrie Papazoglu.

* Rezumat tradus de Alexandra Vrînceanu.

PORTRETE DE ȘEVALET ALE FAMILIEI CATARGIU DIN MOLDOVA SECOLULUI XIX (I)

Sorin IFTIMI¹

***Cuvinte cheie:** Portretul de șevalet, stilul Biedermeier, Familia Catargiu, Constantin Lecca pictor, Carol Popp de Szathmary pictor, Michele Gordigiani pictor*

***Keywords:** Easel portrait, Biedermeier style, the Catargiu family, Constantin Lecca painter, Carol Popp de Szathmary painter, Michele Gordigiani painter*

Vechile neamuri boierești din Moldova și-au constituit o serie de „galerii” de portrete, uneori destul de generoase, care reprezentau o formă de memorie familială. Dorința de a păstra amintirea chipurilor înaintașilor direcți a reprezentat și imboldul de a comanda astfel de portrete pictate, într-o epocă în care gustul pentru alte genuri ale artelor plastice nu era încă suficient de dezvoltat în societatea românească. Comenzile de portrete au luat avânt în special după 1830, ceea ce a făcut ca o serie de pictori străini să se stabilească în capitala Moldovei pentru a acoperi o asemenea de „comandă socială”. Sunt cazuri în care s-au păstrat fragmente ale unor colecții familiale de portrete, sau doar liste de inventar, care permit astăzi să ne facem o idee generală despre acest fenomen cultural și să îi întrezărim importanța în epocă. Pot fi reconstituite astfel de „galerii virtuale” de portrete, grupate pe familii istorice, ceea ce conferă chipuri unei întregi istorii de cuvinte. Portrete păstrate în diverse ramuri ale unei familii, sau ajunse în colecții publice, pot fi aduse împreună pentru a ilustra „saga” unei familii. O asemenea abordare, istorico-genealogică, diferită de aceea obișnuită, a istoricilor de artă, aduce în prim-plan calitatea de izvor istoric a vechilor portrete, conferindu-le o nouă dimensiune, adesea uitată.

¹ Complexul Muzeal Național „Moldova” Iași – Muzeul de Istorie a Moldovei, IAȘI.

În studiul de față intenționăm să readucem împreună portretele membrilor familiei Catargiu din Iași, familie cu suficientă relevanță istorică, socotită ca fiind între primele patru-cinci ca însemnătate, la jumătatea secolului al XIX-lea. Cu timpul, aceste portrete au ajuns în diverse colecții, mai puțin accesibile. S-a păstrat casa „Catargi”, peste drum de Universitatea „Alexandru Ioan Cuza”: clădire mare, cu boltă de trăsuri, care găzduiește astăzi o mare parte din activitățile Facultății de Istorie. Deși placa pusă pe fațadă face referire la Costin Catargiu (casa fiind numită adesea astfel), în fapt aceasta a fost construită de tatăl său, logofătul Iordache Catargiu.

Familia Catargiu a dat istoriei noastre moderne figuri luminoase precum Lascăr Catargiu din Moldova și Barbu Catargiu din Muntenia. Descendenții logofătului Iordache Catargiu – considerați filoruși, conservatori și antiunioniști – fac însă figură de personaje negative în epocă. Istoria a evoluat într-o direcție care nu avantajează memoria acestor personaje, din perspectiva proiectului național. În plus, reprezentanții acestei ramuri a familiei au avut ceea ce s-ar putea numi o „presă proastă”: mai multe condeie contemporane lor au lăsat portrete critice privitoare la Catargiești. Poate, de aceea amintirea lor a fost în general, ocultată (printr-un gest de *damnatio memoriae*), iar chipurile personajelor respective au fost date uitării. O nouă privire asupra epocii și oamenilor ei permite o abordare mai detașată și mai nuanțată cu privire la reprezentanții acestei familii istorice.

Despre familia Catargiu din Moldova s-au scris mai puține lucruri decât se crede îndeobște². Arborele genealogic al familiei Catargiu, schițat de Gh. Ghibănescu, acum un secol, este un bun instrument de lucru, dar se cere a fi completat și corectat³. Pentru secolul al XIX-lea nu dispunem de o genealogie clară și detaliată a Catargieștilor. În ultimii ani, am avut prilejul de a aduce două contribuții privitoare la membrii familiei Catargiu și la

² Gh. Ghibănescu, *Două anaforale*, în *ArbGen*, I, 1912, p. 177-182 (despre familiile Racoviță și Catargiu); Idem, *Buzeștii, Balica, Catargieștii*, în *Arhiva*, I, 1912, p.106-108; Idem, *Surete și izvoade*, IX (*Catargieștii*), cu un arbore genealogic; Gh. Bezviconi, *Boierii Catargi*, în *DTN*, III, 1935, nr. 36-39, p. 107-126; Idem, *Boierimea Moldovei dintre Prut și Nistru*, vol. I, ed. II, București, 2004, p. 24.

³ Gh. Ghibănescu, *Surete și izvoade*, IX, anexa.

istoria casei din Copou, studiul de față venind în continuarea unor preocupări mai vechi⁴.

Logofătul Iordache Catargiu (1788-1841).

În colecția Muzeului de Istorie a Moldovei din Iași se află un portret în ulei ce îl reprezintă pe „*Logofătul și cavalier (ul) Iordache Catargiu, fostu epitropu la Casa Spitalului Central din M(ănăști)rea Sântului Spiridon*”⁵. Personajul portretizat a deținut calitatea de epitrop în anii 1835-1837. Această lucrare este singura care s-a păstrat dintr-o serie de patru portrete, în ulei pe pânză, în care erau înfățișați vechi epitropi ai Spitalului Sf. Spiridon⁶ (Fig. 1).

Căciula de pe capul lui Iordache Catargiu poate fi identificată cu un gugiuman; acesta era din blană scumpă, de samur, cu fundul de postav. Gugiumanul era purtat mai ales de către domni (care îi adăugau un surguci cu egretă) și de boierii de rangul I; cel domnesc avea fundul alb, iar cele boierești aveau fundul de postav roșu⁷. Bordura albă a gugiumanului arată că purtătorul acestuia era mai mult decât un mare dregător, el fiind unul dintre cei trei membri ai Divanului Împlinitor (17 noiembrie 1831).

Barba impozantă era și ea un indiciu al rangului: doar un boier de clasa I, făcând parte din protipendadă, avea privilegiul de a cultiva o asemenea podoabă facială. În acest portret, Iordache Catargiu este îmbrăcat

⁴ Sorin Iftimi, *Logofătul Iordache Catargiu și portretul său de la Spiridonie*, în Sorin Iftimi, *Cercetări privitoare la bisericile ieșene*, Iași, 2008, p. 181-197; Idem, „*Casa Costin Catargi*” din Iași. *Proprietari și locatari*, în *Monumentul*, ediția IV, 2005, p. 123-140.

⁵ *Portretul lui Iordache Catargiu*, ulei pe pânză, 95 x 77 cm, nesemnat, nedatat, Muzeul de Istorie a Moldovei - Iași, nr. inv. 2610.

⁶ V. Râșcanu, Gh. Gh. Năstase, Șt. Bârsan și Gh. Băileanu, în *Istoricul Spitalului Clinic de Adulți nr. 1 (în cadrul evolutiv al fostelor Așezăminte Sf. Spiridon)*, București, 1956: portretul lui Dimitrie Sturdza, fig. 44, p. 214; portretul lui Costache Sturdza, fig. 45, p. 45; portretul lui Costache Ghica, fig. 46, p. 217; portretul lui Iordache Catargiu, fig. 47, p. 218. Identificarea personajelor ar trebui să fie verificată, lista cronologică a epitropilor, publicată în aceeași lucrare, la p. 176-180. Dacă Dimitrie Ghica poate fi găsit ca epitrop la 1826, Costache Ghica și Costache Sturdza nu pot fi regăsiți în listă. Credem că numele acestora nu au fost citite corect în grafia chirilică. Din păcate portretele au dispărut și o nouă lectură a inscripțiilor nu se mai poate face astăzi.

⁷ Adrian-Silvan Ionescu, *Modă și societate urbană în România epocii moderne*, București, 2006, p. 77.

cu un anterior din stofă fină, vărgată în bleu și auriu. Mijlocul personajului este încins cu un șal (indian) de cașmir, piesă de lux, numită *taclit*. Pe deasupra, acesta poartă o giubea grea, din stofă de lână merinos, numită pambriu, îmblănită cu samur.

Ordinele și decorațiile înfățișate în vechile portrete oferă elemente de datare ale acestora⁸. Asemenea distincții apar în Principatele Române după 1830, începând cu Domniile Regulamentare. Iordache Catargiu poartă trei decorații: una dintre ele, „Sf. Stanislas” cls. II, este atârnată cu o lentă la gât (echivalentul gradului de Comandor). Steaua prinsă în partea stângă a pieptului, peste gulerul de samur al giubelei, este probabil placa Ordinului „Sf. Stanislas”. O descriere de epocă se referă la decorarea lui Iordache Catargiu cu înaltul Ordin „Sf. Stanislas”, clasa II, cu stea. La 11 decembrie 1830 puterea protectoare, Rusia, i-a decorat pe membrii Comitetului pentru alcătuirea proiectului Regulamentului Organic⁹. Cealaltă decorație din piept pare a fi Ordinul „Sf. Gheorghe”, în formă de cruce aurită. Panglica acesteia din urmă, cu dungi aurii și negre, redau culorile Casei imperiale a Rusiei. Asupra identității reale a acestei distincții vom reveni mai jos.

Portretul lui Iordache Catargiu are o fizionomie expresivă, foarte bine lucrată. Totuși, în afară de lipsa semnăturii pictorului, mai multe detalii indică faptul că avem în față o copie și nu portretul original. Gugiumanul de samur de pe capul logofătului este aproximativ ca formă și

⁸ Tudor R. Tiron, *Despre folosirea decorațiilor în stemele boierilor din Moldova și Țara Românească în perioada domniilor regulamentare*, în *MN*, XVII, 2005, p. 91, nota 12. *Despre ordine*, în *Albina Românească*, I, nr. 28, 1 sept. 1829, p. 71-72.

⁹ *Decorarea boierilor din Comitetul pentru alcătuirea proiectului Constituție pentru Moldova și Țara Românească*, în *Albina Românească*, II, nr. 100, 25 decembrie 1830, p. 443. „Plenipotențiarul rus Minciaki adresa Divanului Moldovei, la 11 decembrie 1830, următoarea înștiințare: „Domnul Împărat, netrecând cu vederea folositoarele ostenele ce au întrebuințat unii din boieri, îndeletnicindu-se la Comitetul ce-au fost rânduit spre alcătuire proiectului *Regulamentului Organic* după care să se povățuiască Moldova și Valahia, întrutot înduratul a binevoit a-i cinsti cu cavaleriile următoare”: vistiernicul Iordache Catargiu, vornicul Mihail Sturdza (în această ordine), au fost decorați cu Ordinul „Sf. Stanislas”, în timp ce vornicii Constantin Cantacuzino și Costache Conachi au primit o distincție mai modestă: „Sf. Vladimir”, clasa a III-a. Aga Gh. Asachi, ca secretar al Comitetului, a fost decorat cu Ordinul „Sf. Vladimir” clasa a IV-a.

fără pliul vertical specific. Ordinul St. Stanislas de la gâtul personajului este redat în culori greșite: butonul central are monograma pe fond negru, în loc de smaltz alb, iar panglica, de asemenea, are o dungă neagră pe mijloc, în loc de margini albe, cum ar fi fost corect. Decorația ce ar putea fi identificată cu Crucea Ordinului St. Gheorghe are brațele rotunjite, ceea ce ridică un semn de întrebare asupra pictării sale „după natură”. Asemenea inexactități erau inacceptabile în epocă. Probabil că portretul original a rămas în familia Catargi, iar pentru Epitropia Sf. Spiridon a fost comandată o copie, pictată cândva între 1840 și 1860, câtă vreme se folosea încă scrierea chirilică, precum arată inscripția de la baza portretului.

Foarte recent au ieșit la iveală elemente noi privitoare la acest portret, care permit stabilirea paternității lucrării inițiale, a datării și limpezirea altor detalii. Cabinetul de Stampe al Bibliotecii Academiei Române a organizat, în luna mai 2015, expoziția *Portretul în secolul al XIX-lea românesc*; cu acest prilej a fost publicat și un interesant catalog¹⁰. În filele albumului sunt cuprinse două lucrări de grafică ale lui Constantin Lecca, din 1831¹¹. Într-un caiet de schițe în creion ale lui Lecca s-a păstrat un desen, care pune în evidență geneza acestui portret, în afară de orice îndoială¹² (Fig. 2). Se știe că pictorul a făcut o călătorie în Valahia și Moldova în anii 1830-1831¹³. Atunci a realizat și portretul vornicului Mihail Sturdza (viitorul domnitor), alt membru al Comisiei de redactare a Regulamentului Organic, precum și portretul mitropolitului Veniamin Costachi. Cu prilejul aceluiași popas făcut la Iași a desenat și portretele conducătorilor Miliției Pământene a Moldovei, armată națională recent înființată: generalul Costandinică Paladi, colonelul Teodor Balș și

¹⁰ *Portretul în secolul al XIX-lea românesc. Catalog de expoziție*, Biblioteca Academiei Române – Cabinetul de Stampe, Institutul de Istoria și Teoria Artei „G. Oprescu”, București, 2015.

¹¹ Mulțumim doamnei Alina Popescu de la Cabinetul de Stampe al Bibliotecii Academiei Române pentru aceste două imagini.

¹² Portretul lui Iordache Catargiu, în catalogul *Portretul în secolul al XIX-lea românesc*, nr. 69, p. 50, 73. Constantin Lecca, Gheorghe Catargiu, Mare Cancelar și Ministru de Interne al Moldovei, 1831, creion pe hârtie de caiet de schițe, 17,3 x 23 cm, nesemnat; inscripție cu litere chirilice, în creion, dreapta jos (Biblioteca Academiei Române, inv. AD I 13, p. 29-30).

¹³ Cf. Paul Rezeanu, *Constantin Lecca*, București, 2005, p. 10-11.

colonelul Boldur-Lătescu. Un studiu asupra lor a fost publicat recent de Adrian-Silvan Ionescu¹⁴. Aceste portrete s-au păstrat doar sub formă de litografii.

Se poate observa, în portretul desenat al lui Iordache Catargiu, că ceea ce părea a fi crucea Sf. Gheorghe, de fapt, este un alt tip de cruce, cu brațele rotunde. O însemnare laterală făcută de desenator are următorul conținut, redactat în grafie rusească: „Oceakov, vă leat 6 decembrie 1788”. O asemenea decorație a fost instituită de împărăteasa Ecaterina II, la 14 aprilie 1789, în timpul războiului ruso-turc din anii 1787-1791. Ea atestă participarea lui Iodache Catargiu, ca voluntar în armata rusă, sub comanda cneazului Potemkin, la asaltul pentru cucerirea cetății Oceakovului din nordul Mării Negre (Odessa). Acest episod biografic din tinerețea logofătului a rămas necunoscut până acum.

Portretul desenat de Lecca a fost apoi litografiat și a cunoscut o anumită circulație sub această formă¹⁵ (Fig. 3). Litografia este mai puțin exactă decât desenul, înregistrând și unele infidelități; este probabil că placa litografică a fost realizată după desenul lui Lecca, dar de un desenator mai puțin înzestrat. Este evident faptul că modelul portretului pictat a fost desenul și nu litografia. Cu toate acestea, unele detalii sunt mai fidel redată în litografie decât în portretul pictat. Este vorba despre culorile corecte ale Ordinului St. Stanislas, unde panglica (roșie) are dungi albe și nu negre. În plus, Crucea Oceakovului are pe butonul central o inscripție care nu poate fi citită în litografie, dar a cărei conținut este cunoscut din desen: „Oceakov, 6 decembrie 1788”. Culorile panglicii acestei decorații (auriu și negru) proveneau, într-adevăr, de la Ordinul Sf. Gheorghe¹⁶.

¹⁴ Adrian-Silvan Ionescu, *Un caiet de schițe cu portrete militare de Constantin Lecca*, SCIA, S. N., tom 5 (49), 2015, p. 123-150.

¹⁵ Portretul lui Iordache Catargiu, în *Portretul în secolul al XIX-lea românesc*, nr. 160, p. 103, 120. Litografiat în creion litografic, 14,2 x 11,6 cm; însemnare târzie la partea superioară: „Gheorghe Catargiu Mare Cancelar al Ministerului de Interne al Moldovei” (în grafie latină); semnat stânga, jos, litografiat: *Leca* (Biblioteca Academiei Române, inv. 353).

¹⁶ Mulțumesc heraldistului Tudor-Radu Tiron pentru consultările de specialitate asupra acestui subiect.

Putem constata că există un anumit decalaj temporar între cele trei forme ale acestui portret. Desenul a fost realizat de Constantin Lecca în 1831, pe când vistiernicul Iordache Catargiu era membru în Comisia de redactare a Regulamentului Organic, iar în noiembrie devenise membru al Divanului Împlinitor. Portretul litografiat a fost realizat imediat după desen, dar are o însemnare târzie, adăugată în grafie latină, probabil după 1860: „Gheorghe Catargiu Mare Cancelar și Ministru de Interne al Moldovei”¹⁷. Marele logofăt Iordache Catargiu a deținut calitatea de ministru Dinlăuntru între anii 1832-1837. Portretul pictat în ulei are o însemnare în scriere chirilică în care este arătat ca „fost epitrop”, or logofătul Iordache deținuse această calitate între anii 1835-1837. Deci, portretul pictat a fost realizat, cel mai devreme, după 1837. Ceea ce este și mai probabil este că acesta este un portret postum, realizat după 1841, anul în care Iordache Catargiu se stinge din viață. Pentru o datare mai exactă ar trebui identificat momentul în care au fost comandate toate cele patru portrete de epitropi de la Spiridonie, mai ales că mandatele acestora nu se suprapun, din punct de vedere cronologic¹⁸. De aceea, trebuie avut în vedere un interval temporal mai larg, cuprinzând anii 1840-1860.

Este probabil că Lecca a realizat și un portret pictat pe pânză la 1831, comandat de Iordache Catargiu, ceea ce ar explica exactitatea redării chipului în copia pictată mai târziu pentru Epitropia „Sf. Spiridon”¹⁹. Portretul în ulei, aflat astăzi la Muzeul de Istorie a Moldovei, pictat cândva după 1837, credem că nu putea să fie realizat de Lecca, deoarece se știe că acesta s-a stabilit la Craiova (1833-1848), nemaiaivând prilejul de a reveni la Iași pentru astfel de lucrări.

*

Iordache Catargiu era fiul lui Costache (Constantin) Catargiu și al Elenei Costache²⁰. Despre acesta, nepotul său, Radu Rosetti, scria că „era cel

¹⁷ O însemnare contemporană, făcută de un localnic, ar fi fost în scriere chirilică și ar fi sunat astfel: „Iordachi Catargiu mare logofăt și ministru Dinlăuntru al Moldovei”.

¹⁸ Este posibil ca această comandă să fi cuprins un număr mai mare decât cele patru portrete cunoscute din monografia Spitalului Sf. Spiridon.

¹⁹ Inadvertențele cromatice identificate în privința decorației St. Stanislav ar indica, mai curând, un model alb-negru.

²⁰ Într-o scrisoare din 1830, către redacția *Albinei Românești*, marele vistiernic Gheorghe Catargiu arată că este strănepotul spătarul Gh. Catargiu (II, 1830, nr. 14, din

mai bun cap al boierimii moldovenești” din acea epocă²¹. Rapoartele rusești, precum cele ale lui Krasno-Milașevici, președintele Divanurilor din Principatele Române, îl prezentau pe Iordache Catargiu drept „un bărbat cult, cunoscând bine limba franceză, capabil să stea în fața oricărui alt bărbat, oricât de deștept ar fi acesta”²²; era considerat drept „meșter mare de condei și cel mai subțire dintre boierii din vremea sa”²³.

În timpul ocupației rusești din 1806-1812, boierimea țării, dezamăgită de administrația rusească și fascinată de victoriile împăratului Napoleon, a luat în calcul și varianta unui protectorat al Franței asupra Țărilor Române. În acest scop, în vara anului 1810, au fost trimiși la Paris doi emisari de vază: boierul Dudescu și Iordache Catargiu. Cumnata lui Iordache, Smaranda Ruset, soția vornicului Dumitrache Bogdan, a dezvăluit acest plan, de a-i scoate pe ruși din Moldova cu ajutorul lui Napoleon, într-o epistolă către vistiernicul Iordache Rosetti-Roznovanu, om devotat rușilor. Ieșind la iveală complotul, majoritatea boierilor au negat că ar fi avut cunoștință de el, pentru a nu avea vreo neplăcere din partea rușilor, susținând că ar fi opera exclusivă a lui Iordache Catargiu.

Deși îl întâlnim încă din 1810 cu rangul de spătar, Iordache Catargiu își începe propriu-zis cariera sub primul domn pământean, Ioan Sandu Sturdza. În 1821 a devenit vornic, iar mai apoi mare vistiernic (1823-1824). Vornicul Iordache Catargiu a iscălit, alături de alți boieri, Memoriul din noiembrie 1821, adresat țarului Alexandru, prin care se cerea protecția rusească pentru Moldova²⁴. În octombrie 1823, vornicul Iordache Catargiu subscrie la *Memoriul* redactat în sprijinul domnitorului Ioan Sandu Sturdza (1822-1828)²⁵. Iordache Catargiu s-a pus cu hotărâre în serviciul

27 februarie 1830, p. 62). Un raport rusesc de la 1828 îl menționează pe Constantin Catargiu, pe atunci în vârstă de 65 de ani, drept rudă a lui Ioan Sandu Sturdza vodă, ocupând dregătoria de mare logofăt în domnia acestuia (Raportul mai notează faptul că, în războiul ruso-turc din 1806-1812, fratele lui Constantin Catargiu a fost executat de administrația rusă pentru tâlhărie).

²¹Radu Rosetti, *Amintiri*, I, prefață de Neagu Djuvara, Ed. Humanitas, București, 2013, p. 98.

²²*Ibidem*, p. 98-99.

²³*Ibidem*, p. 100.

²⁴Paul Păltănea, *Neamul logofătului Costache Conachi*, București, 2001, p. 100.

²⁵*Ibidem*, p. 107.

domnului, sprijinind partida numită a „cărvunilor” și reformele propuse de ea, spre indignarea boierilor mari refugiați la Cernăuți²⁶. În 1823, Ioan Sandu Sturdza a luat slujba Vistieriei de la nepotului său Petrache Sturdza, pe care îl bănuia de conspirație, ridicând la rangul de mare vistiernic pe vornicul Iordache Catargiu, întors din pribegie²⁷.

Dovedindu-se că unii dintre boierii Divanului „fac prădăciuni cu turcii” domnitorul este nevoit să-i înlăture. Între aceștia era și vistiernicul Iordache Catargi, înlocuit din funcție la 9 mai 1824²⁸. De altfel, prințul N. Suțu afirma despre vistiernicul Iordache Catargiu că avea „un caracter dornic de putere, dar abuzând întotdeauna; spirit viu, luptând însă înaintea bunului simț; inteligență deosebită pusă însă în serviciul vicleniei și în folosința unor procedee îndoielnice”²⁹. Un raport din 31 ianuarie 1828 al lui Liprandi către Kiselev se referă la 38 de boieri moldoveni, făcând referire și la Iordache Catargiu. Acesta era caracterizat drept „om înzestrat, cu totul devotat țării, dar nedisciplinat și veșnic schimbător”. Mai este taxat ca „mare ticălos” și „cel mai mare hoț al Moldovei”.

Contemporanii i-au recunoscut lui Iordache Catargiu priceperea în organizarea treburilor publice. În februarie 1829 a fost numită o comisie ce avea să cerceteze proiectul venit de la București, pentru efectuarea unui *Recensământ* în Țara Românească și să se facă propuneri pentru un *Recensământ* similar în Moldova³⁰. Iordache a fost numit membru în această comisie. În același an, 1829, au început lucrările Comitetului de reformă moldo-vlah. Comitetul avea două secții: moldoveană și valahă. Secția moldoveană era formată din M. Sturdza, Constantin Cantacuzino-Pășcanu, desemnați de Minciaki; vistiernicul Iordache Catargiu și vornicul Costache Conachi din partea Divanului Obștesc al Moldovei; secretar era

²⁶ *Ibidem*, p. 94.

²⁷ Manolache Drăghici, *Istoria Moldovei pe timp de 500 de ani, până în zilele noastre*, II, ed. Constantin Mihăescu-Gruu, București, 1999, p. 292.

²⁸ *Ibidem*, p. 109.

²⁹ *Memoriile principelui Nicolae Suțu, mare logofăt al Moldovei (1798-1871)*, ediție de Georgeta Penelea Filitti, București, 1997, p. 99.

³⁰ Paul Păltănea, *op. cit.*, p. 134.

Gheorghe Asachi³¹. Tot atunci au fost aleși patru membri pentru Comisia de redactare a *Regulamentului Organic*. Kiselev a numit pe vornicul Costache Cantacuzino-Pășcanu și pe vornicul Mihalache Sturdza. Divanul Obșteștii Adunări a Moldovei a ales ca membri pe vornicul Costache Conachi și pe vistiernicul Iordache Catargiu³², „cunoscut prin zelul ce depusese pentru a satisface exageratele cereri de aprovizionare ale armatei ruse”³³.

Kiselev a instituit la Iași un comitet special, ținând seama de observațiile Petersburgului, care trebuia să pregătească proiectul de *Regulament Organic*. Cei patru membri de la Iași erau boierii: M. Sturdza, Costache Conachi, Iordache Catargiu și Costache Catargiu. Președinte era generalul Mircovici³⁴.

Iordache Catargiu a propus (susținut și de Mihail Sturdza, care era mai puțin însemnat, la acea dată), includerea în acest act fundamental a ideii Unirii celor două Țări Române. Faptul fusese acceptat inițial de partea rusă, prin acordul exprimat de Minciaki (președintele celor două Divanuri) și Kiselev. Pentru a înlătura perspectiva ca vreunul dintre acești administratori să devină domni ai principatelor române, Catargiu a introdus și amendamentul prin care se decidea că tronul românesc nu putea să fie ocupat de un candidat care ar fi fost supus rus, turc sau austriac³⁵. El cerea Unirea celor două Țări Române sub „domn dintr-o dinastie străină, supus sub garanțiile Europei”³⁶.

În Comisia pentru redactarea *Regulamentului Organic*, Iordache Catargiu a prezentat proiectul unui *Regulament pentru orașul Iași*³⁷. Textul

³¹ Gh. Ungureanu, *Elaborarea Regulamentului Organic*, în volumul *Regulamentul Organic al Moldovei*, ed. Dumitru Vitcu și Gabriel Bădărău, Iași, 2004, p. 99.

³² Manolachi Drăghici, *op. cit.*, II, p. 303.

³³ Paul Păltănea, *op. cit.*, p. 118; I. C. Filitti, *Partea boierimii în redactarea Regulamentului Organic*, în *Cuget românesc*, II, 1923, p. 743-744. „În sesiunea Adunării Obștești a Divanurilor din 17 noiembrie 1831, s-au ales membri Divanului Împlinitor: Gheorghe Catargiu, Mihail Sturdza, Nicolai Canta (*Albina Românească*, III, 1830, nr. 52, din 19 noiembrie 1831, p. 205).

³⁴ Gh. Ungureanu, *Elaborarea Regulamentului Organic*, în *op. cit.*, p. 121.

³⁵ R. Rosetti, *op. cit.*, I, p. 102.

³⁶ *Regulamentul Organic al Moldovei*, p. 40-41; vezi și Paul Păltănea, *op. cit.*, p. 128.

³⁷ Paul Păltănea, *op. cit.*, p. 136.

acestuia (cu amendamentele aduse de C. Conachi, C. Sturdza și N. Canta) se regăsește apoi în paginile *Regulamentului Organic* și ale *Manualului Administrativ* al Moldovei. Pentru istoricii epocii moderne, acest text este neprețuit, întrucât detaliază întregul mecanism de funcționare a instituțiilor statului. În sesiunea Adunării Obștești a Divanurilor din 17 noiembrie 1831, s-au ales membrii Divanului Împlinitor: Gheorghe (Iordache) Catargiu, Mihail Sturdza și Nicolae Canta.

La 1832, logofătul Iordache Catargiu a ajuns ministru de interne („Dinăuntru”), dregătorie în care s-a menținut până în 1837. Prințul N. Suțu, în *Memoriile* sale, îi făcea o caracterizare deosebit de critică: „Șeful Departamentului Dinlăuntru, logofătul Gheorghe Catargiu: persoană lacomă de putere, dar totdeauna folosind-o nepotrivit, spirit vioi, mobil, dar în răspăr cu bunul-simț. Inteligență dezvoltată dar pusă în slujba șireteniei și a folosirii de mijloace necurate. În afaceri evita cu grijă să urmeze calea dreaptă. Atât cele spuse cât și cele scrise de el erau în mod intenționat un model de ambiguitate, lăsând să se întrevadă o minte sucită, întrebuițată spre a ocoli țelul și a căuta echivocul și dublul înțeles. Credea așa că e la adăpost, pentru orice eventualitate, de reproșuri sau de responsabilitate”³⁸.

Un portret la fel de plastic i-a făcut și Anghel Valli, spion rus din Basarabia, pe la 1834, trecând în revistă pe cei 15 posibili candidați la tronul Moldovei. „Marele vistier Iordache Catargiu: plin de toate viciile, care înseamnă un adevărat scelerat; imoral, necunoscând din onoare decât numele, din probitate doar definiția; sugând fără scrupule sudoarea săracului, hrănindu-se fără să tremure din pâinea orfanului, într-un cuvânt, străin de orice sentiment de omenie și de dreptate. De o lăcomie pe care nimic nu o poate potoli, de o cruzime nemaipomenită în manifestările ei, mergând cu fruntea sus cu conștiința tuturor jecmănelilor, a tuturor crimelor de care s-a făcut vinovat. Mlădios, slugarnic cu superiorii, trufaș și brutal cu subalternii, dar din nenorocire activ, întreprinzător, dibace în expediente și mai presus de toate înzestrat cu destulă înțelepciune și inteligență”³⁹. O asemenea caracterizare arată și faptul că presupusele

³⁸ *Memoriile principelui Nicolae Suțu*, p. 131.

³⁹ *Ibidem*, p. 139.

sentimente filoruse ale lui Iordache Catargiu ar trebui reevaluate, devreme ce instituțiile rusești îl priveau atât de ostil.

Arhondologia boierilor Moldovei înregistrează moartea marelui logofăt Iordache Catargiu, în anul 1841⁴⁰. Decesul acestuia era anunțat în „Albina Românească”, revista lui Gheorghe Asachi⁴¹.

*

Costin Catargi (c. 1800-1876)

Deși personajul a fost o prezență notabilă în viața publică din capitala Moldovei la jumătatea veacului al XIX-lea, chipul lui Costin Catargiu nu este cunoscut. Nici o lucrare de istorie privitoare la această perioadă nu oferă vreo imagine a sa. Cu toate acestea, un portret al logofătului Costin Catargiu se află în colecțiile Muzeului Național de Artă a României din București⁴². Nu este un portret „de aparat” cu însemnele funcției, ci unul al persoanei „civile”. Este o un tablou de dimensiuni modeste, destinat probabil unui spațiu intim.

Din ramă ne privește un bărbat mai degrabă tânăr, aflat în jurul vârstei de 40 de ani, gătit după moda occidentală a vremii (Fig. 4). Chipul senin, trăsăturile delicate, privirea blândă, nu lasă să se întrevadă caracterul personajului, așa cum este el cunoscut din scrierile epocii: agitat, activ, ambițios. Fața, aproape ovală, are un ten foarte deschis. Părul castaniu are două bucle⁴³ pieptănate spre în față, după modelul „á la Titus”, atât de răspândit printre conformiștii epocii lui Mihail Sturdza. Sprâncenele, de asemenea castanii, sunt pline, foarte arcuite, iar mustăcioara cu colțurile răsucite și „musca” ce ține loc de barbișon au o culoare foarte deschisă.

Bărbatul poartă o cămașă albă, cu colțurile gulerului înălțate și susținute de o lavalieră de mătase neagră, caroiată cu roșu și auriu. Capetele acesteia nu sunt lăsate libere, ci sunt fixate cu un ac înnobilat cu o piatră

⁴⁰ *Marea Arhondologie a boierilor Moldovei (1835-1856)*, întocmită de Mihai-Răzvan Ungureanu, Iași, 1997, p. 58.

⁴¹ *Albina Românească*, an XII, 1841, nr. 46, din 12 iunie 1841, p. 191.

⁴² *Marele logofăt Costin Catargi*, ulei pe pânză; 34,5 x 27,5 cm; nesemnlat, nedatat; MNAR, nr. inv. 342/83.657. Vezi Costina Anghel, Mariana Vida, *Repertoriul picturii românești moderne. Secolul al XIX-lea*, vol. I, Literale A-E, Muzeul Național de Artă al României. Galeria de Artă Modernă Românească, București, 2015, p. 236, nr. 446.

⁴³ Două bucle asemănătoare, foarte caracteristice, vor fi prezente în portretele de maturitate ale Smarandei Balș, soția lui Costin Catargiu.

prețioasă. Vesta azurie, decorată cu buchete de roze, este decoltată și prinsă în trei nasturi; poate fi remarcat lanțul de aur al ceasului aflat în buzunarul din dreapta al vestei. Ținuta este completată de o elegantă redingotă, de culoare neagră. Mâna dreaptă, rezemată de spătarul scaunului, trebuia să confere un aer degajat personajului, o impresie de spontaneitate, neîmplinită din cauza stângăciei desenului.

O altă explicație a scăderilor amintite ar putea fi faptul că lucrarea este o copie. Este posibil ca acest bust, de dimensiuni reduse, să fie un decupaj dintr-o lucrare mai amplă, un portret-pereche cu cel al soției personajului, Smaranda Catargiu. Comparând doar busturile celor doi soți, putem constata că impostarea este aceeași. Faptul conduce spre un artist comun și un moment unic în care au fost comandate două portrete ale soților Catargiu, lucrări de mari dimensiuni. Se poate emite ipoteza că cel al lui Costin Catargiu a dispărut, păstrându-se doar o copie a bustului decupat din compoziția originală.

În catalogul expoziției se arată că „această lucrare păstrează încă ecourile miniaturii. Spre deosebire de portretele imobile, personajul este surprins aici într-o poză nouă, ușor mișcată, care evocă nu atât rangul său, cât omul de lume. Artistul redă cu abilitate carnația și calitatea materialelor: mătasea legăturii de gât, a vestei, lemnul scaunului Biedermeier, postavul fin al redingotei”⁴⁴. Revoluția vestimentară din epocă a șters diferențele vechiului cod vestimentar, egalizând pe membri societății. Cu greu mai putea fi distins un mare boier de un burghez prosper. Cine ar spune, privind acest portret, că are în față un ministru sau un mare logofăt al Moldovei?

Costin Catargi, fiul lui Iordache, este amintit ca postelnic, fiind înălțat la rangul de logofăt la 20 mai 1835 „pentru slujba de logofăt de la Departamentul Justiției”⁴⁵. În anul 1847, postelnicul este trecut ca „vechiul antreprenor al Vămilelor”⁴⁶. La 1848 făcea parte dintr-o Companie de boieri (între care și Vasile Alecsandri) ce primea privilegiul de a construi în

⁴⁴ *Epoca Biedermeier în Țările Române (1815-1859). Catalog de expoziție*, coord. Maria Vida și Elena Olaru, Muzeul Național de Artă al României, București, 2014, p. 188.

⁴⁵ *Marea Arhondologie a boierilor Moldovei (1835-1856)*, p. 58.

⁴⁶ *Secretariatul de Stat al Moldovei (1832-1862). Inventar arhivistic*, p. 282, nr. 1633.

Moldova o cale ferată (cu aburi sau cai), după capitalul de care dispuneau⁴⁷. Sora lui Costin Catargi, Ana, a fost căsătorită cu Grigore Al. Ghica, viitorul domn, cei doi fiind, deci, cumnați un număr de ani⁴⁸. Soția lui Costin Catargiu era *Smaranda*, fiica lui George Balș.

Costin Catargiu era cunoscut pentru orientarea sa filorusă. Un portret subiectiv al acestuia ne-a lăsat Nicolae Suțu, pe care acesta l-a înlocuit în dregătoria de postelnic⁴⁹ (ministru de externe), în domnia lui Mihail Sturdza, la 1848, prin intervenția consulului Rusiei la Iași, Besack: „Costin, mai neliniștit, mai frământat decât tatăl său, încercând să se strecoare prin toate mijloacele imaginabile, fusese totdeauna printre gălăgioși și în mod special își dăduse aerul de răzvrătit care să pară important fără ca prin aceasta vreun partid să-l recunoască de șef sau măcar partizan. Costin era una din acele ființe care-și irosesc viața și însușirile naturale ca să bage intrigi, ca să fie unealta partidelor și mașinațiunilor oculte dar a cărei colaborare este cu ostentație respinsă. Spirit ascuțit dar certăreț, plin de subtilitățile înșelătoare, caracter irascibil, învăpăiat, nul în serviciu în ciuda inteligenței, compromițând dreptatea până la a o stâlci și treburile până la a le anihila. Cu aceste însușiri Costin și-a atins țelul intrigilor sale, dar nu s-a mulțumit cu atât și deși ocupa un post de încredere pe lângă domnitor, a continuat să slujească pe Besack, în înțelegere cu Nicolae Canta care făcea ce voia, cum am spus, din mitropolit. O asemenea comportare nu numai că provoca lui vodă indignare, dar îl și neliniștea serios fără a mai socoti gravele încurcături rezultate de aici pentru slujbă. În sfârșit, lucrurile ajunseseră la un asemenea grad de tensiune încât domnul a simțit că nu mai avea de ce să-l cruțe”⁵⁰.

În domnia lui Grigore Al. Ghica, la 1851, Costin Catargiu este arătat ca „șeful unei coterii de indivizi ostili” domnitorului; el ceruse un pașaport

⁴⁷ *Ibidem*, p. 260, nr. 1524.

⁴⁸ C. Gane, *Trecute vieți de doamne și domnițe*, vol. II, Chișinău, 1991, p. 525.

⁴⁹ Costin Catargiu, „după izvod postelnic”, „pentru slujba de logofăt la Departamentul Justiției: logofăt”, nr. 3283 din 20 mai 1848 (*Marea Arhondologie a boierilor Moldovei (1836-1856)*, p. 58).

⁵⁰ *Memoriile Principelui Nicolae Suțu marele logofăt al Moldovei (1798-1871)*, ed. Georgeta Penelea Filitti, București, 1997, p. 148-149. La începutul domniei lui Cuza, Costin Catargi a devenit și vicepreședinte al Comisiei Centrale de la Focșani, fiind caracterizat succint de același: „Lipsit de cultură, zero la lucru” (p. 335).

pentru Constantinopol, unde urma să se ducă pentru a încrimina activitatea domnitorului și a guvernului său, ce se dovediseră a simpatiza cu foștii revoluționari de la 1848⁵¹.

Costin Catargiu a ajuns mare logofăt și ministru de interne al Moldovei, ca și tatăl său. Din această poziție, deținută sub caimacamul Vogoride, el promitea să anihileze pe unioniști, arătând că aceștia nu vor obține nici un loc în Obșteasca Adunare. Planul privitor la falsificarea voturilor a fost pus la cale de comun acord cu consulul austriac, Godel, chiar în salonul casei Catargiu de la Copou, discuțiile continuând în grădina de vară a lui Gheorghe Asachi, situată în celălalt capăt al străzii (astăzi clădirea Institutului de Filologie Română „Al. Philippide”). Pe bună dreptate un personaj care a jucat un rol atât de nefast a fost condamnat la uitare de generația care a realizat statul român modern.

Smaranda Baș-Catargiu (1811-1886)

Costin Catargiu s-a căsătorit pe la 1830 cu *Smaranda*, fiica din prima căsătorie a lui Gheorghe Baș. La 1813, marele agă Gheorghe Baș s-a însurat mai întâi cu Ruxandra, fata vistierului Grigoraș Sturdza, având împreună mai mulți copii: Alexandru, Natalia, Profira și Smaranda⁵². În perspectivă genealogică, George Baș era cel mai mare dintre fiii marelui logofăt Constantin Baș („Cârnul”). Bunicul lui George Baș a fost marele logofăt Lupu Baș, căsătorit cu Anna Catargi, ctitorii bisericii de la Lețcani⁵³.

Costin și Smaranda Catargiu, locatarii casei din Copou, au avut șapte copii: Maria, Sofia, Olga, Elena, Alexandru, George și Lascăr („Lăscăruș”). Alexandru Baș, fratele Smarandei, a fost căsătorit cu Smaranda Sturdza. Sora Smarandei, Natalia Baș, a fost măritată cu boierul Ioan Keșco, mareșalul nobilimii din Basarabia. Aceasta se înrudea, astfel, cu familia domnitoare sârbă Obrenovici. Natalia a murit de holeră în anul 1830, pe când sora sa Smaranda, încheia mariajul cu Costin Catargiu.

⁵¹ Anastasie Iordache, *Principii Ghica. O familie domnitoare din istoria României*, București, 1991, p. 189.

⁵² Despărțindu-se de aceasta, s-a căsătorit a doua oară cu Anica, fiica banului Costandin Filipescu, de care avea să divorțeze ulterior, de asemenea.

⁵³ Cf. Sorin Iftimi, *O formă fără fond? Biserica Rotundă din Lețcani (Iași)*, în *Monumentul*, II, Iași, 2001, p. 73-78.

George Balș s-a însurat a doua oară cu Anica, fiica banului Costandin Filipescu, de care avea să divorțeze ulterior, de asemenea. Din această căsătorie s-a născut Panaite Balș (1817-1889), fost ministru de finanțe al Moldovei. Acesta a avut ca soție pe Ruxandra, fiica lui Mihai Cantacuzino. Cei doi sunt ctitorii bisericii de pe moșia Ivești-Vaslui, unde au fost și înmormântați. Din aceste date se poate vedea că Panaite Balș și Costin Catargiu, două personaje publice însemnate, au fost cumnați.

Chipul Smarandei Catargiu era cunoscut din fotografiile rămase de la o vârstă mai înaintată, dar imaginea sa de tinerețe reprezintă o noutate în domeniu. Portretul Smarandei, aflat la Muzeul Național de Artă a României are dimensiuni puțin obișnuite pentru mediul boieresc de noi, fiind o reprezentare aproape în mărime naturală (1,485-1,845 m)⁵⁴.

Lucrarea nu este semnată sau datată de autor, dar în recentul catalog al *Expoziției Biedermeier* această piesă este încadrată cronologic cca. 1840-1845. Demnă de reținut este și afirmația potrivit căreia „compoziția artificială ce se conjugă cu insistența asupra accesoriilor și dimensiunile ample ale lucrării trimit la operele lui Josef August Schoefft”⁵⁵. Dacă acceptăm această sugestie, făcând legătura cu autorul amintit, lucrarea ar trebui redată în anii 1835-1837, când Schoefft a pictat la Iași. Pieptănătura cu două cărări și bucle verticale ajunseser la Iași prin 1835; modelul rochiei se potrivește însă mai bine cu anii 1840.

Chipul Smarandei nu este acela al unei femei frumoase; nasul apare disproporționat de mare, iar sprâncenele sunt prea groase; gura fină este lipsită de expresie. Pe bună dreptate s-a remarcat faptul că „pictorul a prezentat personajul fără a-l idealiza”⁵⁶. Realismul portretului pare a fi mai puțin specific lui Schoefft, pictorul găsind, de obicei, modalități de a flata modelul, înfățișându-l într-o lumină cât mai favorabilă (Fig. 5).

⁵⁴ *Portret Smaranda Catargi mare logofeteasă*, nedatat (cca.1840-1845), nesemnat, de dimensiuni (148,5-184,5 cm), achiziție 1956, MNAR, Galeria de Artă modernă, inv. 4471. Costina Anghel, Mariana Vida, *Repertoriul picturii românești moderne. Secolul al XIX-lea*, vol. I, Literele A-E, p. 210, nr. 390 (Smaranda Catargi, mare logofeteasă); Constanța Vintilă-Ghițulescu, *De la ișlic la joben. Modă și lux la Porțile Orientului*, București, 2013, p. 156-157 (il.).

⁵⁵ *Epoca Biedermeier în Țările Române (1815-1859)*, p. 188.

⁵⁶ *Ibidem*, p. 44, 188.

S-a observat că în cazul Smarandei Catargiu pictorul „accentuează obiectivitatea observației prin plăcerea de a descrie mătasea rochiei, buclele părului sau vaza cu flori de pe masă”⁵⁷. Lucrarea a fost încadrată în acel „realism Biedermeier” care notează cu obiectivitate și detașare, aproape fotografic, detaliile vestimentare și cele de decor.

Interesant este modul în care pictorul folosește natura în realizarea acestui cadru. Fereastra deschide un cadru spre exterior, un peisaj de natură neîmblânzită, cu un cer înnourat care anunță apropierea unei furtuni, element romantic ce amintește de stilul lui Schoeffft. Sub fereastră este schițat, în basorelief, unul dintre fiii lui Eol, în forma unui *putti* care suflă în cornul său aducător de vânturi rebele⁵⁸. În rest, natura îmblânzită și civilizată este adusă în cadrul interior prin prezența florilor naturale sau artificiale. Pe gheridonul lăcuit în negru se află o vază de porțelan (*Maissen?*) cu flori de grădină. Rochia de mătase albă a doamnei este ea însăși un câmp cu flori, iar trandafirul natural din mâna dreaptă intră parcă în dialog cu reprezentările florale de pe vestimentație. Efectul acestei aglomerări nu este unul foarte reușit, dar experimentul rămâne unul interesant.

Maria Catargiu-Obrenovici (1835-1876)

Cea de-a treia generație prezentată în portretele familiei Catargiu analizate în acest studiu este reprezentată de *Maria*, fiica mai mare a lui Costin Catargi, mai cunoscută ca *Maria Catargi-Obrenovici*, o persoană foarte prezentă în epocă, fiind implicată în intrigi de toate felurile. Aceasta s-a măritat, cu Efre Obrenovici, fratele lui Miloș, întemeietorul dinastiei sârbe Obrenovici. Ea este mama lui Milan Obrenovici prinț domnitor (1868-1882) și rege (1882-1889) sub numele de „Milan I”. După moartea bătrânului soț, în 1860, ea s-a întors la Iași, unde urma să-l nască pe Milan Obrenovici. Copilul a fost înfiat de vărul său, Mihail Obrenovici,

⁵⁷ *Ibidem.*

⁵⁸ Această sugestie legată de mitologia antică reprezintă un element din registru vechi, al picturii neoclasică.

principele Serbiei, urmând la tron după asasinarea protectorului său (1868), deși era minor; acesta a fost tutelat de o regență până în 1872⁵⁹.

Maria este cunoscută prin legătura sa cu Alexandru Ioan Cuza, domnitorul Unirii. S-a scris că fratele Mariei, colonelul Gheorghe Catargi, aghiotant al domnitorului, a fost cel care a prezentat-o lui Cuza. În scurt timp ea a devenit favorita principelui domnitor, dându-i acestuia doi fii, Alexandru și Dimitrie. S-a spus chiar că intenționa să ia locul doamnei Elena Cuza, urmărind o căsătorie legitimă cu domnitorul. Maria Obrenovici fost suspectată că ar lucra pentru serviciile secrete rusești.

După 1873, Maria Obrenovici, aflată la vârsta maturității, a devenit doamnă de onoare a împărătesei Augusta, soția împăratului Wilhelm I. Autorii arată că Maria Catargi-Obrenovitsch s-a născut în Iași, la 3 august 1832 și a decedat după 4 iulie 1876, în Germania, la Würzburg⁶⁰.

Deși despre Maria Catargi Obrenovici s-a scris foarte mult, în spațiul public au circulat relativ puține portrete ale sale, unele îndoielnice ca identificare. După imaginile cunoscute, cu greu ne putem face o imagine asupra calităților fizice remarcabile, care i-au adus numeroase aprecieri în epocă. Colecțiile publice mai ascund câteva chipuri ale frumoasei Maria Catargiu, care merită atenția celor interesați. În studiul de față vom aduce în discuție trei asemenea portrete atribuite acesteia. Două dintre ele, portrete-miniaturi, au revenit în atenție cu prilejul recente expoziții organizate de Cabinetul de Stampe al Bibliotecii Academiei Române, fiind incluse și în catalogul acesteia⁶¹.

⁵⁹ Constantin Ostap, *Maria Catargi Obrenovici*, în *MI*, 1995, nr. 11, p. 72-73; Constantin Ostap, Ion Mitican, *Iașii între adevăr și legendă*, vol. I, Iași, 2000, p. 145-151. Autorul își ia majoritatea datelor din recenta lucrare a lui Ion Dejan, *Realități istorice sârbo-române în epoca modernă (1859-1878)*, Serbia, Novi-Sad, 1989.

⁶⁰ Rămășițele sale pământești au fost aduse la Iași, pentru a fi înmormântate în cimitirul bisericii Sf. Spiridon, unde se spune că erau înhumate și alte rude ale familiei Catargi. În 1908 osemintele sale au fost reînhumate la cimitirul „Eternitatea”, în cavoul familiei Catargi, la ceremonie luând parte și sora defunctei, doamna Olga Mavrogheni.

⁶¹ *Portretul în secolul al XIX-lea românesc. Catalog de expoziție*. Catalogul are o interesantă prefață semnată de Adrian-Silvan Ionescu, *Între „oglindea cu memorie” și „pictura soarelui”*. *Portretistica în prima jumătate a secolului al XIX-lea*.

a. Elena Maria Catargiu portret-medalion. Un portret-medalion atribuit Mariei Catargi-Obrenovici, prezent în expoziția de la Academie, a reținut atenția unor specialiști în arta plastică a secolului XIX⁶². Este o acuarelă pe porțelan ce redă portretul unei tinere femei (Fig. 6). În catalog identitatea lucrării este prezentată astfel: Anonim, *Elena Maria Catargiu* (1836-1876), devenită principesa Maria Obrenovici⁶³. Cu privire la identitatea persoanei portretizate, ar trebui verificat dacă cel de-al doilea prenume – „Elena” – aparține cu adevărat Mariei Catargiu sau indică un alt personaj din familie. Acceptând deocamdată această identificare, propusă de autorii care s-au ocupat de această lucrare, putem face câteva referiri la costumul tradițional al doamnei portretizate. Marama de borangic, salba și paftalele, cusăturile cu mult roșu, conduc spre zona Munteniei. Reședința familiei Catargiu de la Mărășești, amplasată în sudul Moldovei, avea un alt specific. Credem că nici nu este foarte relevantă raportarea la o anumită zonă etnografică, reperul nefiind costumul țărănesc autentic, ci costumul trecut prin gustul aristocratic al curții domnești, practic reinventat.

La vârsta de 20 de ani, pe la 1855, Maria a devenit a doua soție a lui Miloș Obrenovici (1829-1860), fiul lui Efrem Obrenovici. Familia Obrenovici, aflată în exil, își fixase reședința în Țara Românească⁶⁴. Efrem Obrenovici, socrul Mariei, rezida la moșia Manasia (lângă Urziceni) la nord-est de București⁶⁵; acolo s-a născut și primul copil al Mariei Obrenovici. Așa se explică faptul că Maria Obrenovici, moldoveancă la origine, este portretizată într-un costum tradițional muntenesc, devenit

⁶² Ruxandra Beldiman, *Despre un portret al domniței Aglae Ghyka de Ernst Wilhelm Rietschel. Portrete de personalități feminine din Țările Române în costume naționale la jumătatea secolului XIX*, în *SCIA*, Artă plastică, serie nouă, tom 2 (46), 2012, p. 147.

⁶³ Anonim, *Elena Maria Catargiu* (1836-1876), devenită principesa Maria Obrenovici, îmbrăcată în costum popular, Acuarelă pe porțelan – I KRM (Berlin), 14,2 x 10,7 cm, nesemnat, proveniența Biblioteca Academiei Române, inv. 12 006, Cat. 203, p. 146.

⁶⁴ Vezi și Sorin Iftimi, *Portretul principelui sârb Miloș Obrenovici, de Josef August Schoefft* (1835), în *CI*, XXX-XXXI, 2011-2012, p. 127-123.

⁶⁵ Conacul familiei Obrenovici de la Manasia a devenit astăzi muzeu.

costum de curte al boieroaicelor de la București. Aceste detalii conduc spre datarea portretului în anii 1855-1860.

Prin analogii cu alte lucrări similare din epocă, paternitatea portretului este atribuită pictorului Ernst Wilhelm Rietschel (1824-1860), care a studiat la Academia de Artă din Dresda, a lucrat în Munchen, Iași (1851-1853), Atena (1853-1854), Alexandria și Cairo (1854-1855), la Roma (1855-1857)⁶⁶. Adrian Silvan Ionescu avansa și ipoteza că portretul s-ar putea să fi fost realizat de Carol Popp de Szathmari (prin analogie cu cel al doamnei Marițica Ghica): „atât impostarea modelului, cât și detaliile foarte amănunțite ale costumului de sărbătoare al unei sâtence bogate seamănă izbitor cu cel al miniaturii de mai sus amintită a soției principelui domnitor, datată 1845”⁶⁷.

b. Maria Catargi-Obrenovici, acuarelă de V. Vindal. Un alt portret, practic necunoscut, al Mariei Catargiu a fost expus în cadrul amintitei expoziții organizate de Cabinetul de Stampe al Academiei Române⁶⁸. Lucrarea provine din colecția sculptorului Ion Jalea. Portretul este frumos încadrat în ovalul miniaturii, personajul având o postură foarte naturală (Fig. 7). Toată atenția lucrării se concentrează asupra chipului, pus în evidență cu dibăcie artistică. Totuși, figura personajului, deși frumoasă, este lipsită de expresie. Ochi sunt de culoare deschisă, iar coafura este una modernă, cu volum. Cerceii au un model asemănător cu cei din portretul de la Muzeul Unirii din Iași. Corpul tinerei doamne este redat discret, cu tușe de laviu. Rochia epocii, cu mâneci ample, este acoperită parțial de un șal, abia schițat. Portretul este semnat „V. Vindal” și a fost realizat probabil, în timpul unei vizite la Paris.

⁶⁶ Thieme/Becker, *Lexicon of artists from antique to contemporary*, Leipzig, 1999, F. Noack, 1927.

⁶⁷ Ruxandra Beldiman, *op. cit.*, p. 147. Pentru analogii cu alte portrete realizate de artist vezi catalogul *Carol Popp de Szathmari, pictor și fotograf*, Administrația Prezidențială, Muzeul Național Cotroceni, București, 2012; lucrarea are un consistent studiu introductiv semnat de Adrian-Silvan Ionescu.

⁶⁸ Vincent Vindal, *Portretul Mariei Obrenovici (1835-1876), Acuarelă și guașă*, 39,5 x 33 cm. Semnat dreapta jos, Cat. 13, p. 37, 42, Biblioteca Academiei Române, inv. 7474.

Vincent Vidal (1811-1887) a fost un cunoscut pictor francez, care a avut ca tehnici preferate pastelul și acuarela. Vidal s-a remarcat, mai ales, prin portretele sale de femei la modă pariziene. El a intrat la *Școala de Arte Frumoase* din Paris la 1837, unde a avut ca magistru pe pictorul Paul Delaroche. Vindal a avut o carieră îndelungată, fiind activ în perioada 1843-1887. Talentul său a fost apreciat de înalta societate a epocii, primind comenzi din partea împărătesei Eugenie și a numeroase personalități precum scriitorul Alexandre Dumas⁶⁹.

c. Portretul Mariei Obrenovici de M. Gordigiani. În colecțiile Muzeului Unirii din Iași se păstrează un portret necunoscut al Mariei Catargi-Obrenovici, atribuit pictorului Michele Gordigiani⁷⁰ (Fig. 9). Este o pictură în ulei pe pânză, de dimensiuni mijlocii, păstrată într-o frumoasă ramă ovală, ornamentată cu blazoanele familiilor Obrenovici și Catargi⁷¹. În evidențele mai vechi, lucrarea era clasată în Patrimoniul Cultural Național. Deținătorul lucrării în momentul achiziției, pictorul Henri H. Catargi, pe linie masculină descindea dintr-o altă ramură a familiei Catargiu decât cea căreia îi aparținuse personajul portretizat, Maria Catargi-Obrenovici. Lucrarea a fost moștenită în familie, cel mai probabil, pe linie maternă. Se știe că bunica sa, Sofia, soția ministrului Alexandru Catargi-Callimachi, era fiica lui Costin Catargiu și sora Mariei Obrenovici.

Doamna are o coafură foarte modernă, cu părul înălțat spre creștet și lăsat liber în părțile laterale, ceea ce, dincolo de moda zilei, oferă o imagine de femeie emancipată. Ochii albaștri (culoarea familiei) și sprâncenele bine conturate rețin atenția privitorului. În portret, Maria Catargi are ceva din

⁶⁹ Michael Bryan, *Dictionary of Painters and Engravers: Biographical and Critical, Volume 2*, G. Bell and Sons, 1889 p. 666; Michael Bryan, George Charles Williamson, *Bryan's Dictionary of Painters and Engravers. Volume 5*, 1903, G. Bell. p. 298.

⁷⁰ Michele Gordigiani, *Maria Catargi-Obrenovici*, ulei/pânză, 70 x 56 cm (oval), Muzeul Unirii Iași, inv. 1438. Achiziția a fost făcută prin act de cumpărare din 25 iunie 1958, fiind plătită suma de 45.000 lei.

⁷¹ Referiri la stema de pe rama acestui portret în Sorin Iftimi, *Reprezentări heraldice relative la Cuza Vodă și apropiatii săi aflate în muzeele ieșene*, în Dumitru Ivănescu (ed.), *Unirea Principatelor. Monumente, fapte, protagoniști*, Iași, 2005, p. 160-162 (*Portretul armoriat al Mariei Catargi-Obrenovici*); Sorin Iftimi, *Vechile blazoane vorbesc. Obiecte armoriata din colecții ieșene*, Iași, 2014, p. 14-15, fig. 19, 20 de la p. 44-45.

alura contesei de Castiglione, protectoarea lui Gordigiani, pe care acesta a portretizat-o de mai multe ori. Fața îmbujorată trădează mai mult ambiție și energie decât finețe și frumusețe. În acest portret, chipul Mariei are trăsăturile bunicului ei, logofătul Iordache Catargiu, fapt ce poate fi remarcat prin simpla comparație. Doamna poartă o rochie de bal, de culoare *gris-perle*, cu un decolteu foarte generos, care lasă umerii liberi. Din păcate, pictorul nu a fost suficient de preocupat pentru a modela umerii și brațele, părți tratate oarecum formal. La gât, Maria poartă un bogat colier de perle, la care se adaugă un șirag dublu, de asemenea de perle.

Pictorul Michele Gordigiani (1835-1909) a fost fiul compozitorului Luigi Gordigiani⁷². Pe la 1845, el a urmat cursuri de pictură la Florența, având ca magistru pe Luigi Mussini. Apoi, s-a înscris la *Accademia de Arte* unde a avut ca profesor pe G. Bezuolli. În această perioadă, el și-a format talentul de portretist, realizând foarte multe copii după modele clasice aflate în muzeele florentine. După terminarea studiilor, tânărul Gordigiani a deschis un studio de portrete în Florența. În 1860, Michele Gordigiani a plecat la Paris, unde a fost introdus în mediile mondene și artistice de către Virginia Oldoini, contesa de Castiglione, pe care a și portretizat-o în mai multe rânduri. În 1861 el a devenit portretistul oficial al lui Vittorio Emanuele II, deci al Casei Regale, privilegiu care fusese acordat doar magistrului său, Mussini. În 1865, Michele Gordigiani a devenit membru al Academiei din Florența.

Gordigiani și-a dezvoltat capacitatea de a reproduce artistic volumele folosind tot mai mult ca modele portrete fotografice. Pictorul a fost un adept al *stilului aristocratic* de tratare a portretelor, manieră deosebit de apreciată la Paris și Londra. El a reușit să atingă una din cele mai bune performanțe tehnice și artistice în cadrul acestui gen de lucrări.

Pictorul făcând numeroase călătorii la Londra și Paris, unde a beneficiat de comenzi. Remarcabilă este călătoria peste Oceanul Atlantic, din anii 1893-1894. La New York, el a realizat un mare număr de portrete într-o scurtă perioadă de timp. În 1896 a călătorit în Siam (Thailanda) unde a făcut portretele tuturor membrilor familiei regale.

⁷² Gaspare Borsellino, *Michele Gordigiani*, Torino, 1994.

Faima dobândită cu rapiditate de Michele Gordigiani, încă din tinerețe, s-a transformat în uitare profundă sau în critici aspre ale operei sale. S-a considerat că stilul său a fost orientat spre succesul facil și a avut o dimensiune comercială însemnată. Cu toate acestea, un artist de anvergura sa nu a lucrat prea mult pentru familiile boierești din Principatele Române și orice muzeu de la noi ar fi onorat să posede portrete semnate de Gordigiani. Numeroase lucrări ale sale se păstrează în colecții prestigioase precum Muzeul Național din Napoli, Pinacoteca Națională din Bologna, Galeria Națională de Artă Modernă și Contemporană din Roma, Galeria Națională de Artă Modernă Palatul Pitti din Florența.

*

Portretele analizate în aceste pagini ne oferă posibilitatea de a pătrunde în universul istoric al casei Catargiu de la Copou și de a simți viața unei familii aristocratice din secolul al XIX-lea, în curgerea a trei generații. Vizitând fostele odăi ale casei, ne putem imagina aceste portrete instalate pe pereți, în mediul pentru care au fost create, și nu pe simezele unui muzeu. Portretele de epocă sunt ferestre deschise spre studiul vieții cotidiene, spre istoria socială a epocii moderne. Oricum, o asemenea încercare de reconstituire virtuală a unei vechi galerii de portrete boierești oferă prilejul unei bune întâlniri dintre artă și istorie. În partea a doua a acestui studiu vom avea întâlnire cu alte portrete ale familiei Catargiu, a căror poveste nu are legătură reședința din Copou.

*EASEL PORTRAITS OF THE CATARGIU FAMILY
FROM 19TH CENTURY MOLDAVIA (I)*
(Abstract)*

* Rezumat tradus de Alexandra Vrînceanu.

The old Moldavian boyar families ordered for themselves a series of “galleries” of portraits that represented a way of building up the family memory. The commissions of portraits increased especially after 1830, which led to several foreign painters relocating to the capital of Moldavia in order to respond to such a high “social demand”. Thus, such “virtual galleries” may be identified, grouped according to historical families, which assigns faces to an entire history of words. Such a historico-genealogical approach, different from the regular one employed by art historians, brings the quality of primary historical sources of old portraits to the forefront, thus bestowing onto them a brand new dimension, one that is often forgotten.

Within this study, the faces of the members of the Catargiu family from Iași are reunited; this family is fairly large historical relevance, and is considered to be among the first four or five in terms of importance, in the mid 19th century. It concerns three generations of the Catargiu family, who lived in the “Catargi House” („Casa Catargi”) in Copou (within the city of Iași), that, nowadays, houses lecture rooms and offices of the Faculty of History of Iași. The representatives of this branch of the family suffered from what could be referred to as “bad press”. This is why their memory was swept under the rug for the most part, and their faces were forgotten.

Moldavia’s History Museum of Iași has a portrait of chancellor Iordache Catargiu (1788-1841), oil on canvas, unsigned. A lithographed form of the portrait as well as a few drawings, have been preserved in the collections of the Prints Cabinet of the Romanian Academy; the said lithographed form shows that this painting was done, in its original form, by Constantin Lecca. The next generation is represented by Costin Catargiu (1800-1876) and his wife Smaranda Baș-Catargiu (1811-1886), two oil paintings, located in Bucharest, at the National Museum of Art of Romania. The portrait of the wife, especially, is representative of the evolution of the Biedermeier style in Romanian modern art. The third generation is illustrated by Maria Catargiu-Obrenovici, mother of the future king of Serbia, Milan Obrenovici (favorite of late Romanian ruler Alexandru Ioan Cuza). Three portraits of Maria Catargiu-Obrenovici are analyzed, all of them belonging to the collections of the Prints Cabinet of the Romanian Academy and Unirii Museum of Iași.

List of Illustrations:

- Fig. 1. Anonymous, *Chancellor Iordache Catargiu (1788-1841)* (Moldavia’s History Museum of Iași).
- Fig. 2. C. Lecca, *Chancellor Iordache Catargiu (1831)* (Romanian Academy Library – Prints Cabinet).

-
- Fig. 3. C. Lecca, *Chancellor Gheorghe Catargiu (1831)* (Romanian Academy Library – Prints Cabinet).
- Fig. 4. Anonymous, *Chancellor Costin Catargi (1800-1876)* (National Museum of Art of Romania).
- Fig. 5. Anonymous, *Chancellor wife Smaranda Catargiu, born Balș (1811-1886)* (National Museum of Art of Romania).
- Fig. 6. Anonymous, *Elena Maria Catargiu-Obrenovici (1835-1876)* (Romanian Academy Library – Prints Cabinet).
- Fig. 7. Vincent Vindal, *Elena Maria Catargiu-Obrenovici (1835-1876)* (Romanian Academy Library – Prints Cabinet).
- Fig. 8. Vincent Vindal, *Elena Maria Catargiu-Obrenovici*, detail (Romanian Academy Library – Prints Cabinet).
- Fig. 9. Michele Gordigiani, *Maria Catargiu-Obrenovici (cca. 1855-1860)* (Union Museum, Iași).
- Fig. 10. Michele Gordigiani, *Portrait of Maria Catargi-Obrenovici*, detail (Union Museum, Iași).

Fig. 1. Anonim, *Logofătul Iordache Catargiu (1788-1841)*
(Muzeul de Istorie a Moldovei, Iași)

Fig. 2. C. Lecca, *Logofătul Iordache Catargiu* (1831)
(Biblioteca Academiei Române – Cabinetul de Stampe)

Fig. 3. C. Lecca, *Logofătul Gheorghe Catargiu* (1831)
(Biblioteca Academiei Române – Cabinetul de Stampe)

Fig. 4. Anonim, *Logofătul Costin Catargi (1800-1876)*
(Muzeul Național de Artă al României)

Fig. 5. Anonim, *Logofeteasa Smaranda Catargiu, născută Balș* (1811-1886)
(Muzeul Național de Artă al României)

Fig. 6. Anonim, *Elena Maria Catargiu-Obrenovici* (1835-1876)
(Biblioteca Academiei Române – Cabinetul de Stampe)

Fig. 7. Vincent Vindal, *Elena Maria Catargiu-Obrenovici* (1835-1876)
(Biblioteca Academiei Române – Cabinetul de Stampe)

Fig. 8. Vincent Vindal, *Elena Maria Catargiu-Obrenovici*, detaliu
(Biblioteca Academiei Române – Cabinetul de Stampe)

Fig. 9. Michele Gordigiani, *Maria Catargiu-Obrenovici* (c. 1855-1860)
(Muzeul Unirii, Iași)

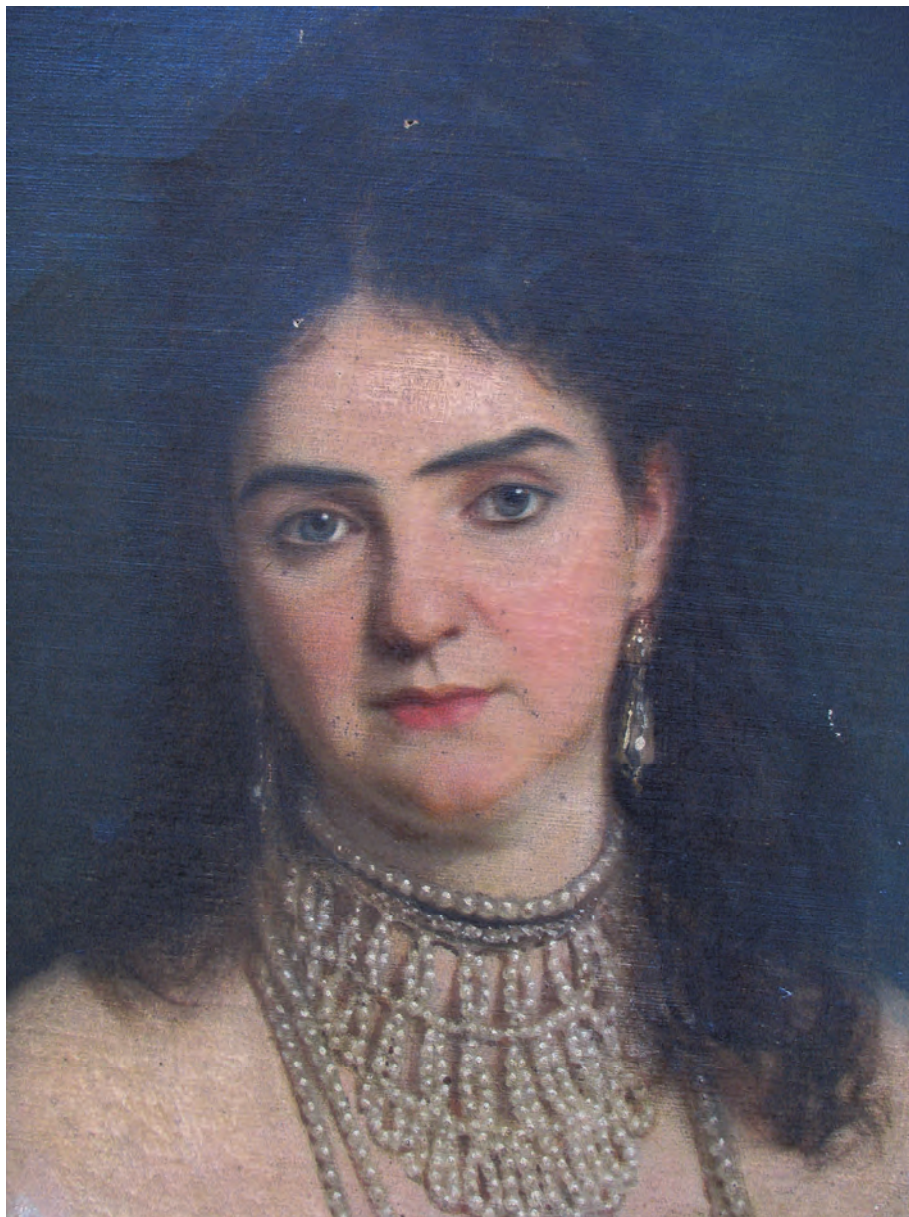

Fig. 10. Michele Gordigiani, *Portretul Mariei Catargi-Obrenovici*, detaliu
(Muzeul Unirii, Iași)

CÂTEVA DATE, MAI PUȚIN CUNOSCUTE, DESPRE UNELE IZVOARE SĂRATE ȘI SULFUROASE DIN NORD-ESTUL JUDEȚULUI NEAMȚ. AMENAJĂRI, EXPLOATARE, ANALIZE CHIMICE

Roxana DIACONU¹

In memoriam Gheorghe Dumitroaia

Cuvinte cheie: *izvoare sărate, izvoare sulfuroase, analize chimice, stațiuni balneare, Subcarpați*

Keywords: *salt water springs, sulphur springs, chemical analyses, balneary resorts, Subcarpathians*

Interesul pentru studierea izvoarelor sărate din zona subcarpatică a Moldovei, în general, și din județul Neamț, în special, s-a intensificat în ultimele două decenii, atât ca urmare a cercetărilor de teren și a repertorierei acestor surse², cât și prin săpăturile arheologice efectuate în situri legate de

¹ Complexul Muzeal Județean Neamț – Muzeul de Istorie și Etnografie Târgu Neamț, TÂRGU NEAMȚ.

² O. Weller, R. Brigand, M. Alexianu, *Cercetări sistematice asupra izvoarelor de apă sărată din Moldova. Bilanțul explorărilor din anii 2004-2007 efectuate în special în județul Neamț*, în *MemAntiq*, XXIV, 2007, p. 121-190; M. Alexianu, O. Weller, R. Brigand, *Izvoarele de apă sărată din Moldova Subcarpatică. Cercetări etnoarheologice*, Casa Editorială Demiurg, Iași, 2007; M. Alexianu, Gh. Dumitroaia, D. Monah, *The exploitation of the salt-water in Moldavia: an ethno-archaeological approach*, în D. Monah, Gh. Dumitroaia, O. Weller, J. Chapman (eds.), *L'exploitation du sel à travers le temps*, BMA XVIII, Piatra-Neamț, 2007, p. 279-298; M. Alexianu, O. Weller, R. Brigand, R. G. Curcă, *Cercetări etnoarheologice asupra izvoarelor de apă sărată din Moldova subcarpatică*, în *Tyragetia*, S.N., II [XVII], 2008, p. 155-177; D. Monah, Gh. Dumitroaia, C. D. Nicola, *Noi investigații etnoarheologice asupra izvoarelor sărate de pe Valea Muntelui*,

exploatarea sării³. Cu toate acestea, preocupările științifice privitoare la izvoarele sărate au o anumită vechime, în sensul că de pe la jumătatea secolului al XIX-lea au fost realizate studii privind proprietățile curative ale acestor emergențe saline din arealul pe care îl avem în atenție. Deși informațiile publicate atunci sunt foarte valoroase, ele au fost prea puțin utilizate în demersurile științifice de dată recentă, poate doar cu câteva excepții⁴. Acesta este și motivul pentru care ne dorim să atragem atenția asupra unor informații inedite, dar mai puțin accesibile și care, cu siguranță, creează o imagine mult mai complexă asupra a ceea ce înseamnă istoricul cercetării surselor saline din Moldova.

Am ales ca spațiu de lucru partea de nord-est a județului Neamț, respectiv arealul submontan, unde sunt cantonate cele mai multe izvoare de apă sărată despre care am găsit semnalări în anumite publicații din secolul al XIX-lea. Emergențele saline la care vom face referire nu le-am ales întâmplător, unele dintre acestea fiind valorificate în scop medical, iar altele au în vecinătate și depuneri arheologice care atestă exploatarea lor încă din preistorie. Implicațiile majore pe care le-au avut aceste izvoare sărate pentru comunitățile din zonă impun o prezentare concentrată pe modul lor de exploatare și compoziția chimică, așa cum au fost înregistrate în vechile lucrări de specialitate.

În studiul de față avem în vedere patru situații punctuale: izvoarele sărate de la Bălțătești, cele de la Oglinzi - *Băi și Fântâna Corugea*, fântâna

în D. Monah, Gh. Dumitroaia, D. Garvăn (eds.), *Sarea, de la prezent la trecut*, BMA XX, Piatra-Neamț, 2008, p. 81-105.

³ Gh. Dumitroaia, *Depunerile neo-eneolitice de la Lunca și Oglinzi, județul Neamț*, în *Mem.Antiq*, XIX, 1994, p. 7-82; Gh. Dumitroaia, R. Munteanu, O. Weller, D. Garvăn, V. Diaconu, R. Brigand, *Un nou punct de exploatare a apei sărate în preistorie: Țolici-Hălăbutoaia, jud. Neamț*, în D. Monah, Gh. Dumitroaia, D. Garvăn (eds.), *Sarea, de la prezent la trecut*, BMA XX, Piatra-Neamț, 2008, p. 203-222; Gh. Dumitroaia, D. Garvăn, R. Munteanu, O. Weller, R. Brigand, *Gârcina, com. Gârcina, jud. Neamț. Punct: Slatina II-III*, în *CCAR. Campania 2011*, București, 2012, p. 56.

⁴ R. Munteanu, *Rolul balnear al unor ape cloruro-sodice din județul Neamț*, în V. Cavruc, A. Chiricescu (ed.), *Sarea, timpul și omul*, Sf. Gheorghe, 2006, p. 142-145; O. Weller, R. Brigand, M. Alexianu, *op. cit.*, fig. 3; R. Diaconu, *Medicul Dimitrie Cantemir și valorificarea apelor sărate de la Bălțătești*, în V. Vrâncănu et al., *Trecute vieți de truditori din ținutul Neamțului*, Suceava, 2013, p. 131-136.

de apă sărată de la Lunca - *Poiana Slatinei* și emergența sulfuroasă de la Mănăstirea Neamț - *Puturosu*.

Din datele cunoscute în prezent, primele surse saline investigate au fost cele de la Bălțătești, vizitate încă din deceniul patru al secolului al XIX-lea de către doctorul I. Chihac⁵. Pe proprietatea prințului Gh. Cantacuzino se aflau în momentul respectiv trei izvoare principale, denumite *Olga*, *Elena* și *Gheorghe/Cneazul*, aflate foarte aproape unele de altele. Un amănunt important este acela că tot atunci s-au făcut și analize chimice ale apelor respective, fiind puse în evidență, în izvorul *Gheorghe/Cneazul*, următoarele: „*acrimă carbonică, acrimă de sare, pucioasă, natron, magnezie, bar, cali, fier și iod*”⁶. Temperatura apei era de +14,7°C, în condițiile unui ambient atmosferic de +20°C. Având în vedere proprietățile curative ale apelor sărate, bune „*la toate cazurile de boală*”, proprietarul lor, prințul Cantacuzino, a construit câteva încăperi necesare pentru băile sărate⁷.

În anul 1856, din inițiativa Comitetului sanitar al Moldovei, s-a dispus studierea proprietăților apelor minerale din zona vestică a Principatului, sarcină care a revenit medicilor Th. Stener și Steege. Atunci au fost analizate 17 izvoare, respectiv: șase izvoare la Bălțătești, două izvoare lângă Târgu Neamț, un izvor de apă sulfuroasă din apropierea Mănăstirii Neamț, două izvoare la Șarul Dornei, un izvor la Borca, două izvoare la Hangu și trei izvoare sulfuroase la Strunga. Analizele respective nu au fost publicate atunci, dar parte din ele i-au fost încredințate doctorului A. Fătu, care le-a inclus într-o lucrare dedicată apelor minerale din Moldova și Muntenia⁸. În cartea amintită se precizează că în satul Bălțătești existau șase izvoare sărate, dintre care patru se găseau la intrarea în sat (dinspre Târgu Neamț - n. n.). Se precizează că lângă cel mai abundent s-au aflat două încăperi, fiecare prevăzută cu câte o cadă, doar că erau „*durate din scânduri, care presintă pucină comodată pentru doritorii de băi*”⁹. Pentru fiecare izvor

⁵ *Albina Românească*, anul XVI, nr. 65, 17 august 1844, p. 270.

⁶ *Ibidem*.

⁷ *Ibidem*.

⁸ A. Fetu, *Descrierea și întrebuințarea apei commune și a apelor minerale din România: Moldova și Muntenia*, Iași, 1874.

⁹ *Ibidem*, p. 349.

sunt amintite o serie de caracteristici, iar în cele ce urmează vom puncta câteva detalii despre acestea.

Astfel, apele izvorului nr. 1 de la Bălțătești se adunau într-o fântână, cu laturile de 2,63 x 2,62 m, iar debitul, măsurat pentru un interval de 15 ore, era de 1,723 mc. Măsurarea temperaturii în două momente distincte a indicat valoarea de +14°C, iar după evacuarea apei din fântână, cea care izvora atinge doar +10,5°C. Analiza chimică a relevat următoarele constituențe¹⁰:

Sulfat de K	Sulfat de Na	Sulfat de Ca	Sulfat de Mg	Clorură de Na	Carbonat de Ca	Carbonat de Mg
g/l	g/l	g/l	g/l	g/l	g/l	g/l
urme	20,9	0,52	20,2	250,6	0,01	0,03

Carbonat de peroxid de Fe	Al	Mg	I	K	Br	Acid Carbonic
g/l	g/l	g/l	g/l	g/l	g/l	g/l
0,03	urme	urme	urme	urme	urme	0,72

Izvorul numărul 2 se găsea în grădina locuitorului Cosac și la 15 minute spre sud de sursa principală de apă sărată. Nu avea nici un fel de amenajare și nu era foarte adânc, iar temperatura slatinei era de +24,3°C¹¹. Compoziția chimică indicată de dr. Fătu a fost următoarea¹²:

Sulfat de K	Sulfat de Na	Sulfat de Ca	Sulfat de Mg	Clorură de Na
g/l	g/l	g/l	g/l	g/l
urme	19,3	0,01	20,1	225,9

¹⁰ *Ibidem*, p. 351-352.

¹¹ Temperatura indicată de autor ni se pare exagerată.

¹² A. Fetu, *op. cit.*, p. 352-353.

Carbonat de Ca	Carbonat de Mg	Carbonat de peroxid de Fe	K	Ca	Acid Silicic
g/l	g/l	g/l	g/l	g/l	g/l
urme	0,009	0,01	urme	urme	0,007

Cel de-al treilea izvor era situat la 20 de minute de sursa principală și la cinci minute de emergența nr. 2. Avea adâncime mică și nu prezenta vreo amenajare, apa fiind turbidă, iar la gust era foarte sărată și puțin amăruie. În zilele de 11-13 iunie 1856, temperatura apei a înregistrat valori cuprinse între +24,2°C și +28,5°C¹³. Iată și substanțele constitutive din apele acestui izvor:

Sulfat de K	Sulfat de Na	Sulfat de Ca	Sulfat de Mg	Clorură de Na	Carbonat de Ca
g/l	g/l	g/l	g/l	g/l	g/l
urme	19,3	0,01	20,1	225,9	urme

Carbonat de Mg	Carbonat de peroxid de Fe	K	Ca	Acid Silicic
g/l	g/l	g/l	g/l	g/l
0,009	0,01	urme	urme	0,007

Emergența salină notată cu nr. 4 de către Dr. Fătu se afla la aproximativ 10 stânjeni față de izvorul nr. 2, fără să aibă vreo amenajare de tip buduroi sau din scânduri. Temperatura, înregistrată la datele menționate mai sus, era de +14°C. Din punct de vedere chimic, apa a avut următoarea compoziție:

Sulfat de Na	Sulfat de Ca	Sulfat de Mg	Clorură de Na
g/l	g/l	g/l	g/l
14,3	0,01	24,89	235,6

¹³ Valorile temperaturii apei nu par realiste.

Carbonat de Mg	Carbonat de peroxid de Fe	K	Ca	Acid Silicic
g/l	g/l	g/l	g/l	g/l
0,02	0,21	urme	urme	0,007

Pentru izvorul numărul 5 se știe că a fost efectuată analiza chimică de către dr. Th. Stener și farmacistul P. Schnel, dar valorile nu sunt precizate, la fel ca și localizarea precisă a sursei.

Ultimul izvor, notat cu nr. 6, se găsește la jumătate de oră spre sud de emergența principală, pe malul Pârâului Sărat¹⁴. Se menționează existența unei îngrădituri din scânduri, apa era foarte sărată și limpede, iar debitul era de „2 ocale în trei minute”, temperatura fiind de +13°C. Compoziția chimică a probei analizate a fost următoarea¹⁵:

Sulfat de K	Sulfat de Na	Sulfat de Ca	Sulfat de Mg	Clorură de Na
g/l	g/l	g/l	g/l	g/l
0,006	4,54	5,05	3,96	132,7

Carbonat de Ca	Carbonat de Mg	Carbonat de peroxid de Fe	Al	Acid Silicic	Acid Carbonic
g/l	g/l	g/l	g/l	g/l	g/l
0,07	0,08	0,04	urme	0,01	1,83

Referitor la întrebuințarea acestor ape sărate, dr. A. Fătu menționează că erau destinate unei game largi de afecțiuni, dar erau recomandate cu precădere în tratamente reumatismale, ginecologice, dermatologice și chiar neurologice. La momentul respectiv acolo exista deja un stabiliment balnear, compus din 24 de încăperi, fiecare prevăzută cu cadă proprie pentru băi de apă sărată¹⁶. În acest context trebuie reținut

¹⁴ Actualmente cunoscută drept *Slatina A*; vezi și O. Weller, R. Brigand, M. Alexianu, *op. cit.*, p. 126.

¹⁵ A. Fetu, *op. cit.*, p. 357.

¹⁶ *Ibidem*, p. 358.

faptul că din 1850 proprietarul moșiei Bălțătești și implicit al izvoarelor sărate a devenit principele Dimitrie Știrbei, cel care a pus bazele adevăratului stabiliment balnear.

În 1878, moșia, dar și dependențele folosite pentru băi, vor fi vândute doctorului Dimitrie Cantemir. Intuind beneficiile existenței în acest loc a unei adevărate stațiuni balneare, doctorul Cantemir s-a implicat în reabilitarea băilor, astfel că în 1880, la Bălțătești, exista un hotel cu 44 de camere și restaurant, un al doilea hotel, cu 20 de încăperi și salon de dans, o clădire cu 10 camere, numită Vila Telegrafu și încă una, cu doar patru camere, care purta numele de Vila Calenderu¹⁷. Pentru băile propriu-zise erau amenajate două clădiri, cu mai multe cabine, în care se găseau bazine de lemn. Iată descrierea pe care o face chiar proprietarul stabilimentului balnear: „Astăzi, băile de la Bălțitești posedă un stabiliment în condițiunile cele mai confortabile, apele se încălzesc prin puterea aburului în rezervorii închise, de unde, prin conducte de aramă, ajung în fiecare cabină. Cabinele, în no. de 18 a câte 2 căzi, clasa I-iu de zincu, clasa II-ua de lemn, posedând tot mobilierul necesar; Stabilimentul posedă asemenea și un salon de aburi înbalsamați cu frunze de brad și dușuri răci minerale”¹⁸.

În deceniul opt al secolului al XIX-lea, la Bălțătești erau valorificate, în scop terapeutic, apele sărate din patru surse, care purtau alte denumiri față de cele pe care le cunoaștem din lucrarea doctorului A. Fătu. Izvorul nr. 1 se numea *Carol I*, izvorul nr. 2 era cunoscut drept *Independența*, al treilea izvor purta numele de *Elisabeta*, iar sursa de apă sărată cu nr. 4 avea numele *Cuza-Vodă*¹⁹. Apele izvorului *Carol I* au fost analizate de către doctorul Konya din Iași, în 1883, iar rezultatele sunt sintetizate în tabelul alăturat²⁰:

¹⁷ D. Cantemir, *Les bains minéraux de Bălțătesci (district de Neamțu, Roumanie)*, București, 1887, p. 11.

¹⁸ Idem, *Sarea athermală de Bălțătești. Conferință ținută la Societatea Geografică Română, în sesiunea ordinară a anului 1883* (I), în *Asachi*, an III, nr. 3, 20 februarie 1884, p. 1000-1001.

¹⁹ Idem, *op. cit.*, 1887, p. 12.

²⁰ Idem, *Sărurile minerale de Bălțătești (compoziția chimică și întrebuintarea lor)*, București, 1893, p. 8; C. Gheorghiu, *Dicționar geografic al județului Neamț*, vocea *Bălțătești, stațiune balneară*, București, 1895, p. 31.

Clorură de Na	Bromură de Mg	Sulfat de K	Sulfat de Ca	Sulfat de Mg
g/l	g/l	g/l	g/l	g/l
237,1	0,07	0,29	1,27	23,3

Sulfat de Na	Carbonat de Fe	Carbonat de Mg	Fosfat de Al	Acid silicic	Acid carbonic
g/l	g/l	g/l	g/l	g/l	g/l
10,7	0,01	0,06	0,003	0,006	0,39

Analizele compoziționale efectuate asupra izvorului nr. 2 au relevat valori similare cu cele din apele primei surse de slatină.

Pentru izvorul *Elisabeta*, compoziția chimică era următoarea²¹:

Clorură de Na	Bromură de Mg	Sulfat de K	Sulfat de Ca	Sulfat de Mg
g/l	g/l	g/l	g/l	g/l
211,9	0,07	0,31	0,84	22,6

Sulfat de Na	Carbonat de Fe	Carbonat de Mg	Fosfat de Al	Acid silicic	Acid carbonic
g/l	g/l	g/l	g/l	g/l	g/l
8,08	0,009	0,11	0,02	0,007	0,36

În cazul fântânii de slatină *Independența*, eșantioanele analizate de Dr. Konya au arătat că principalii constituenți erau:

Clorură de Na	Bromură de Mg	Sulfat de K	Sulfat de Ca	Sulfat de Mg
g/l	g/l	g/l	g/l	g/l
14,4	0,01	0,23	1,19	1,002

²¹ C. Gheorghiu, *op. cit.*, p. 31.

Sulfat de Na	Carbonat de Fe	Carbonat de Mg	Acid silicic	Acid carbonic
g/l	g/l	g/l	g/l	g/l
1,21	0,002	0,51	0,03	0,03

În ceea ce privește elementele constitutive din apa izvorului *Cuza-Vodă*, analiza efectuată la 20 octombrie 1884 era următoarea²²:

Clorură de Na	Bromură de Mg	Sulfat de K	Sulfat de Ca	Sulfat de Mg
g/l	g/l	g/l	g/l	g/l
14,4	0,01	0,23	1,19	1,002

Sulfat de Na	Carbonat de Fe	Carbonat de Mg	Acid carbonic
g/l	g/l	g/l	g/l
1,21	0,0024	0,51	0,005

Rezultatele obținute de doctorul Konya au fost confirmate la scurt timp și de către doctorul A. N. Bernard – director al Institutului Chimic Universitar din București, care a analizat mai multe probe din emergențele saline de la Bălțătești, concluzionând că „...*apa nu se prezintă ca alterată în compozițiunea ei, din cauză de modificări hidro-geologice sau topografice și nici din interveniri tehnice*”²³.

De altfel, medicul Dimitrie Cantemir, având la bază un set de analize chimice, a făcut demersuri pentru ca sarea cristalizată artificial din apele de la Bălțătești să fie folosită în scop medical. Astfel, în 1880 a înaintat către Consiliul Medical Superior o solicitare pentru a avea acceptul producerii respectivei substanțe, numită „*Salis Athernarum Balțatesciani*” și care avea următoarea compoziție:

²² *Ibidem.*

²³ D. Cantemir, *op. cit.*, 1893, p. 10.

Sulfat de Na	Carbonat de Na	Clorură de Na	Acid valerilic
g/l	g/l	g/l	g/l
43,55	0,06	0,88	0,01

Forul medical menționat mai sus a dat o rezoluție favorabilă proprietarului băilor de la Bălțătești prin care sarea cristalizată artificial era recunoscută ca având efecte benefice asupra sănătății, fiind mai ales purgativă, ceea ce a favorizat largă ei întrebuințare în spitalele din întreaga țară, în farmacii și chiar în armată²⁴.

O serie de experimente bazate pe folosirea sării de Bălțătești – „*Salis Athernarum Balțatesciani*” – au fost realizate și de către medicul Petrescu de la Spitalul Militar Central din București, iar în 1883, o anumită cantitate din acest produs a fost trimisă Departamentului Medical al Rusiei, care a confirmat efectele benefice²⁵. De altfel, având la bază rezultatele bune ale folosirii sării de Bălțătești, farmacistul I. Crammer din Piatra-Neamț a pus bazele unui laborator de purificare și cristalizare a sărurilor, astfel încât să fie conforme pentru comercializare. Se evidențiază necesitatea valorificării sărurilor naturale locale, care erau la fel de valoroase din punct de vedere terapeutic ca și cele de Karlsbad, Marienbrand și Vichy, cu deosebirea că cele de la Bălțătești erau mai ieftine și mai ușor de procurat²⁶. În 1887, depozitul principal pentru sărurile de Bălțătești era la Piatra-Neamț, fiind gestionat de farmacistul Berbereanu, dar substanța putea fi procurată și de la farmaciile din țară²⁷.

O altă zonă în care se găsesc izvoare sărate este pe teritoriul actualului sat Oglinzi (com. Răucești), iar unele dintre acestea au fost exploatate încă din neoliticul timpuriu, dar și în eneolitic, așa cum au arătat rezultatele cercetărilor arheologice efectuate în vecinătatea lor²⁸. În secolul al XIX-lea, aceste emergențe saline au fost captate și folosite în scop medical în cadrul

²⁴ *Ibidem*, p. 5-6; Idem, *Les sels minéraux de Baltzatești*, Iași, 1895, p. 7.

²⁵ Idem, *op. cit.*, 1893, p. 7.

²⁶ *Ibidem*; prețul de vânzare era de 40 de lei / 100 kg de sare de Bălțătești.

²⁷ *Stabilimentul mineral de la Bălțătești (jud. Neamțu)*, în *Epoca*, an II, nr. 452, 31 mai 1887, p. 3.

²⁸ Gh. Dumitroaia, *Materiale și cercetări arheologice din nord-estul județului Neamț*, în *Mem.Antiq*, XVIII, 1992, p. 85-86; Idem, *op. cit.*, 1994, p. 75-78.

stațiunii balneare Băile Oglinzi. Primele analize chimice au fost făcute în iunie 1856 de către Th. Steiner. Se precizează că „*apa acesta se aduna asemenea într'una fontana sau basinu aduncu de trei stânjeni și este pucinu abundante. Abundaua apei este de una palma cubică în 40 de minute*”²⁹. Măsurătorile din 1856 au arătat că apa avea temperatura de +11°C, iar compoziția chimică era următoarea³⁰:

Clorură de Na	Clorură de Mg	Sulfat de K	Sulfat de Ca	Sulfat de Mg
g/l	g/l	g/l	g/l	g/l
129,01	0	0,005	1,94	0

Sulfat de Na	Carbonat de Ca	Carbonat de Mg	Acid carbonic
g/l	g/l	g/l	g/l
2,02	0,15	0,01	0,42

În 1889, P. Poni a studiat compoziția apelor sărate din izvoarele de la Oglinzi, iar pentru una dintre surse a obținut următoarele valori ale substanțelor constitutive³¹:

Clorură de Na	Clorură de Mg	Sulfat de K	Sulfat de Ca	Sulfat de Mg
g/l	g/l	g/l	g/l	g/l
252,71	0	1,28	3,02	0

Sulfat de Na	Carbonat de Ca	Carbonat de Mg	Bromură de Mg	Borat de Mg	Acid carbonic
g/l	g/l	g/l	g/l	g/l	g/l
1,22	0,05	0	0,03	0,0006	0,14

²⁹ A. Fetu, *op. cit.*, p. 360.

³⁰ *Ibidem*; C. Gheorghiu, *op. cit.*, p. 281.

³¹ C. Istrati, *Sarea din sarnițele României*, București, 1894, p. 16; G. I. Lahovari, *Marele dicționar geografic al României*, vol. IV, vocea *Oglinzi, stațiune balneară*, București, 1901, p. 551.

De altfel, tocmai aceste rezultate au stat la baza demersurilor pentru ca la Oglinzi să fie creat un adevărat stabiliment balnear, mai ales că apele sărate de aici erau folosite cu precădere pentru tratamentele care se făceau în spitalul din Târgu Neamț³².

În apropierea izvoarelor de la Oglinzi - *Băi* se găsește o altă sursă de apă sărată, cunoscută sub toponimul de *Fântâna Corugea* sau *Fântâna lui Belibou*. Apa acestui izvor a fost analizată de P. Poni în anul 1889, iar rezultatele au fost publicate pentru prima dată în cartea lui C. Istrati despre sarea din România³³. În *Dicționarul geografic al județului Neamț*, există mai multe voci care fac referire la acest izvor, despre care ni se spune că „*este situat în apropierea târgului Neamț, pe dealul cu a sa numire la locul numit <<Corugea în fața slatinei>>. Apa isvorului este limpede, incoloră, cu un miros puțin pronunțat de hidrogen sulfurat, presintă un gust sărat, prin evaporare lasă un deposit de sare. Până în 1889 isvorul a fost astupat și interzis publicului, de și a fost cunoscută și întrebuințată apa sa*”³⁴. Analizele chimice efectuate în 1889 au evidențiat compoziția relativ complexă a acestor ape sărate, care aveau un conținut de 174 g/l de NaCl, așa cum se observă și din tabelul alăturat³⁵:

Clorură de Na	Clorură de K	Sulfat de K	Sulfat de Ca	Sulfat de Mg
g/l	g/l	g/l	g/l	g/l
174,43	0,53	0,49	4,09	1,001

Fosfat de Ca	Carbonat de Ca	Carbonat de Fe	Carbonat de Li	Bromură de Mg	Borat de Mg
g/l	g/l	g/l	g/l	g/l	g/l
0,004	0,05	0,01	0,0026	0,01	0,008

³² D. Constantinescu, A. Grigorescu, V. Grigorescu, S. Miron, *Din trecutul istoric al spitalului din Tg. Neamț și al ospiciului de alienați din Mănăstirea Neamț*, fără an, p. 87-89, anexele 19-20.

³³ C. I. Istrati, *op. cit.*, p. 16.

³⁴ C. Gheorghiu, *op. cit.*, vocea *Corugea/ Curugea*, p. 146.

³⁵ *Ibidem*, vocea *Belibon*, p. 39-40.

Revenind la lucrarea lui A. Fătu, se precizează că în vecinătățile Târgului Neamț, pe versanții de est și de vest ai unui munte se găsesc două emergențe sărate, notate izvorul I și II. Dacă în cazul izvorului II este aproape evident că descrierea se referă la cel de la Oglinzi, pentru prima sursă datele sunt neclare în ceea ce privește localizarea ei. Cu toate acestea, se menționează că se afla la distanță de aproximativ o oră față de Târgu Neamț, spre vest, și mai era cunoscută și sub numele de „*La venătoru*”. Potrivit acestor mențiuni, considerăm că este vorba despre izvorul de la Lunca - *Poiana Slatinei*, care se găsește în apropierea localității Vânători-Neamț (probabil de aici și toponimul „*La venătoru*” menționat de A. Fătu) și a cărui apă sărată era folosită și de călugării de la Mănăstirea Neamț³⁶. Din acest motiv, suntem de părere că datele privind compoziția apei sărate din acest izvor sunt deosebit de importante, în contextul în care, până acum, se cunoșteau doar analizele de dată recentă ale specialiștilor francezi³⁷.

Referitor la acest izvor, A. Fătu menționa că avea o adâncime de peste trei stânjeni, iar debitul era de „*una palmă cubică într-una jumate de oră*”. Temperatura măsurată era de +13°C. Din punctul de vedere al compoziției chimice, au fost înregistrate următoarele substanțe³⁸:

Sulfat de K	Sulfat de Na	Sulfat de Ca	Clorură de Mg	Clorură de Na
g/l	g/l	g/l	g/l	g/l
0,009	3,88	3,06	0,42	258,16

Carbonat de Ca	Carbonat de Mg	Carbonat de Fe ₂ O	Acid silicic	Acid Carbonic
g/l	g/l	g/l	g/l	g/l
0,14	0,006	urme	urme	0,66

³⁶ A. Fetu, *op. cit.*, p. 358-359; G. I. Lahovari, *op. cit.*, vol. V, 1902, p. 759, la vocea *Vinători, izvoare minerale* se menționează că această sursă de sare este „*într-o pădure de stejari, din localitatea numită Slătioara-Vinătorilor. [...] Sunt situate la o oră depărtare de Târgu Neamțul, cu trăsura, pe o înălțime de 379 m deasupra nivelului Mărei*”.

³⁷ O. Weller, R. Brigand, M. Alexianu, *op. cit.*, fig. 2.

³⁸ A. Fetu, *op. cit.*, p. 360.

Cu toate acestea, pare destul de probabil că a mai existat un studiu chimic al slatinei de la Lunca, efectuat de doctorul Buțureanu, în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, fără să știm cu precizie anul. Deși nu se menționează explicit despre ce izvor este vorba, se amintește totuși despre „*apa minerală salină de la Vinătorii Némțului*”, ori, pe teritoriul acestei localități, cu excepția izvorului sulfuros din vecinătățile Mănăstirii Neamț, nu mai este cunoscută altă sursă salină. Acesta este motivul pentru care putem accepta că respectiva urgență este cea din apropierea actualului sat Lunca.

Succintele date de natură chimică sunt sintetizate în tabelul alăturat³⁹:

Cl+Br+I	Clorură de Na	Anhidridă sulfurică
g/l	g/l	g/l
187,6	309,6	5,15

Așa cum am amintit în partea introductivă a articolului nostru, vom face unele precizări și în legătură cu izvorul sulfuros din vecinătățile Mănăstirii Neamț, pornind de la unele date consemnate în lucrarea lui A. Fătu. În legătură cu această urgență se afirmă că „*se afla într-una văgăuna incongiurată de trei movile, aproape de unu micu perez de munte. Apa acesta isvoresce de la ua aduncime de 2,1/5 metri, d'intr-un terenu de pétra varósa, ce are de basa ua stenca mare*”⁴⁰.

Primele analize chimice ale apelor acestei urgențe sulfuroase au fost făcute în anul 1856, de către Th. Stener, ale cărui rezultate pot fi sintetizate astfel:

Sulfat de Fe	Sulfat de Ca	Sulfat de Mg	Clorură de Na	Carbonat de Ca	Carbonat de Mg
g/l	g/l	g/l	g/l	g/l	g/l
0,016	1,18	0,085	15,49	0,46	0,05

³⁹ C. I. Istrati, *op. cit.*, p. 21.

⁴⁰ A. Fetu, *op. cit.*, p. 339.

Carbonat de protoxid de Fe	Al	Sulfură de Fe	Acid Silicic	Acid hidro-sulfuric	Acid carbonic
g/l	g/l	g/l	g/l	g/l	g/l
0,010	urme	0,012	0,008	0,02	0,77

Până în 1864 izvorul nu a avut nici un fel de amenajare, ba din contră, era aproape colmatat. În anul respectiv farmacistul I. Konya, intuind proprietățile benefice ale apelor sulfuroase ce se găseau acolo a făcut o solicitare către Mănăstirea Neamț pentru a curăța această sursă minerală, dar la momentul respectiv nu s-a luat nici o măsură. Abia în 1868 mănăstirea a încuviințat curățarea izvorului, care era acoperit în mare parte de aluviuni și trunchiuri de copac. Cu acel prilej, I. Konya a observat că la baza izvorului se afla o lespede de piatră, iar prin fisurile acesteia ieșea apa. După curățare, izvorul a fost zidit cu piatră și s-a amenajat un bazin, probabil de lemn, dar și o încăpere pentru băi. Din păcate, aceasta din urmă nu a rezistat foarte mult, iar cei care doreau să folosească apele pentru tratament nu aveau nici un fel de facilități.

În 1873, un nou set de analize chimice a fost făcut de către farmacistul I. Konya, într-un laborator din München, dar rezultatele indicau alte valori față de ceea ce a identificat Th. Stener.

Sulfat de Na	Sulfat de Ca	Sulfat de Mg	Clorură de Na
g/l	g/l	g/l	g/l
0,01	1,60	0,08	20,90

Clorură de Mg	Carbonat de Ca	Acid Silicic	Acid hidro-sulfuric	Acid carbonic
g/l	g/l	g/l	g/l	g/l
0,50	0,63	0,01	0,55	1,04

În *Marele dicționar geografic al României* se menționează despre acest izvor sulfuros că „ese dintr-o stâncă de gips, în jurul căreia este săpat un basen pătrat; la fund și la mijlocul basenului se află o escavațiune neregulată, făcută în stâncă. Alături de acest basen s'a săpat un altul, destinat a servi la facerea

*băilor reci. Basenurile comunică printr-un canal*⁴¹. Apele sale erau recomandate pentru afecțiuni dermatologice, ginecologice și chiar pentru boli venerice.

Un alt set de analize chimice ale apei din această emergență au fost realizate de P. Poni, în 1875, fiind puse în evidență următoarele substanțe⁴²:

Sulfat de Ca	Sulfat de Mg	Clorură de Na	Clorură de Mg
g/l	g/l	g/l	g/l
0,74	0,53	14,60	0,02

Carbonat de Ca	Carbonat de Mg	Hidrogen sulfurat	Acid carbonic
g/l	g/l	g/l	g/l
0,30	0,15	0,01	0,47

Din păcate, izvorul acesta nu a fost amenajat ulterior în scop balnear, apele sale fiind folosite pentru tratarea unor afecțiuni ușoare, mai ales în așezămintele monahale din vecinătate⁴³.

Prin prezentarea tuturor acestor informații am dorit să evidențiem o serie de aspecte legate de izvoarele sărate din zona de nord a Subcarpaților Moldovei, dar într-o manieră ușor diferită față de contribuțiile de până acum. În demersul nostru ne-am axat pe câteva situații punctuale și, pe baza studierii unor lucrări și articole de presă, publicate în secolul al XIX-lea, am evidențiat trei elemente principale: a) mențiuni despre eventualele amenajări care existau la izvoarele discutate de noi, b) analizele chimice efectuate și c) întrebunțările apelor sărate. Pentru acest din urmă aspect ne-am oprit atenția doar asupra utilizărilor terapeutice ale apelor sărate și sulfuroase, fără să abordăm și problema exploatarea slatinei, în manieră tradițională, pentru alimentație. Așa cum am mai precizat, o importanță

⁴¹ G. I. Lahovari, *op. cit.*, vol. IV, voce *Neamțului (Mănăstire)*, izvoare minerale, p. 471-472

⁴² C. Gheorghiu, *op. cit.*, voce *Némțul (M-rea)*, p. 277-278; G. I. Lahovari, *op. cit.*, vol. IV, voce *Neamțului (Mănăstire)*, izvoare minerale, p. 471-472.

⁴³ T. Aioanei, *Schitul Vovidenia. Tradiție și actualitate. Lucrare de licență*, în *Teologie și viață*, S. N., an IV, nr. 1-4, 1994, p. 117-118.

aparte o au analizele chimice realizate pe eșantioane de apă din izvoarele asupra cărora ne-am îndreptat atenția. Deși efectuate la intervale diferite de timp, în laboratoare și cu metode variate și de către diverși specialiști, aceste analize merită să fie cunoscute pentru că ilustrează interesul manifestat în secolul al XIX-lea pentru proprietățile terapeutice ale acestor ape sărate. Cel mai probabil, acuratețea rezultatelor obținute în urma acestor analize nu a fost cea mai ridicată, dar ele pot servi ca element de comparație în cadrul unui demers care poate reuni și determinări actuale ale compoziției chimice a apelor respective.

Nu lipsite de importanță sunt și informațiile privitoare la eventualele amenajări care au existat în cazul unor izvoare sau stabilimentele balneare amenajate pe lângă acestea, în condițiile în care, în prezent, se mai păstrează foarte puține construcții din secolul al XIX-lea în locațiile respective.

Acest tip de reconstituire, pe care am reușit să-l facem prin sintetizarea unor date istorice, aduce în atenția celor interesați de exploatarea surselor de sare o nouă direcție de studiu, care merită să fie aplicată asupra unui areal geografic mai cuprinzător. Informațiile furnizate de sursele documentare pot fi coroborate și cu mărturiile etnografice, ceea ce permite confirmări reciproce, deci și valoarea științifică a unei astfel de analize este amplificată.

*LESS KNOWN RECORDS ON SALT WATER AND SULPHUR SPRINGS
IN THE NORTHEAST OF NEAMȚ COUNTY.
HARNESSING, EXPLOITATION, CHEMICAL ANALYSES**

(Abstract)

During the second half of the 19th century, a number of scientists, physicians and chemists visited several salt and sulphur water springs, located in the Subcarpathian area of Moldavia, scenting the therapeutic benefits they entail.

This paper presents a series of pieces of information regarding some salt springs in the north-east of Neamț county, namely those of Bălțătești, Oglinzi, Lunca, Neamț Monastery. Chemical analyses were performed on all these water springs, in several stages, this paper focusing only on those of the 19th century. Also, based on the

* Rezumat tradus de Alexandra Vrînceanu.

historical data, the paper also includes a presentation of the harnessing works that were created for these salt springs. In two of the cases, in the villages of Bălțătești and Oglinzi, during the second half of the 19th century, true balneary resorts were established; only the salt water was used for treatment purposes in these resorts.

If, in the case of some of these salt springs, the recent literature shows that chemical analyses were performed, this is not true for the salt water spring of Lunca, whose position on the map, as far as we know, is not very precise.

The importance of this paper also derives from the fact that the salt water springs are analyzed from another perspective, given that, until now, the focus was on archaeological and ethnographic vestiges.

List of Illustrations:

- Fig. 1. 1, Positioning of the salt water and sulphur springs of Oglinzi, Lunca and Neamț Monastery; 2, The salt water spring in Lunca village.
- Fig. 2. 1, Salt water spring in Bălțătești village - *Salt spring A*; 2, The sulphur spring of Neamț Monastery - *Puturosu* spot.
- Fig. 3. 1, 2, Balneary resort in Bălțătești village (beginning of the 20th century).
- Fig. 4. 1, Salt water spring in Oglinzi - *Băi* resort; 2, Salt water spring in Oglinzi - *Corugea Fountain*.
- Fig. 5. 1, 2, Balneary resort of Băile Oglinzi (beginning of the 20th century; V. Nicolau collection).

Fig. 1. 1, Localizarea izvoarelor sărate și sulfuroase de la Oglinzi, Lunca și Mănăstirea Neamț; 2, Izvorul de slatină de la Lunca

Fig. 2. 1, Izvor sărat de la Bălțătești - *Slatina A*;
2, Izvorul sulfuros de la Mănăstirea Neamț - *Puturosul*

Fig. 3. 1, 2, Stațiunea balneară de la Bălățești (începutul secolului al XX-lea)

Fig. 4. 1, Izvorul sărat de la Oglinzi - *Băi*;
2, Izvorul sărat de la Oglinzi - *Fântâna Corugea*

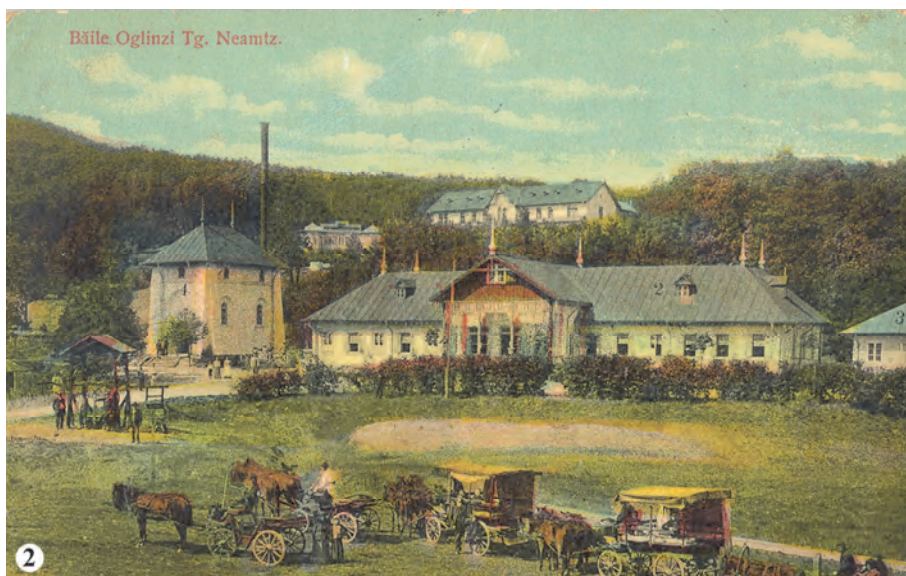

Fig. 5. 1, 2, Stațiunea balneară de la Băile Oglinzi (începutul secolului al XX-lea; colecția V. Nicolau)

INTERFERENȚE MOLDO-UCRAINENE ÎN EVOLUȚIA ARTEI METALELOR NOBILE ȘI COMUNE

Liliana CONDRATICOVA¹

Cuvinte-cheie: *argintar, feronerie artistică, metal, Basarabia, Podolia, Ucraina, artă*

Keywords: *silversmith, artistic metal fittings, metal, Bessarabia, Podolia, Ukraine, art*

În spațiul actual al Republicii Moldova au fost atestate o serie de obiecte din metale nobile și comune provenite din orașele ucrainene, ruse sau poloneze (ultimele produse la firmele varșoviene „Fraget” și „Norblin & K”). Asemenea piese denotă influențele și întrepătrunderile culturale est- și vest-europene prin intermediul produselor atelierelor și meșterilor din diferite regiuni și impactul asupra evoluției artei metalelor din Basarabia. O descriere a pieselor de metal, lucrate de meșterii din Ucraina, documentate în colecțiile muzeale și în patrimoniul bisericesc al țării, va extinde substanțial cunoștințele noastre la acest capitol. Pentru realizarea acestui studiu, în calitate de surse de cercetare au servit colecția de piese din metale nobile din custodia Muzeului Național de Istorie a Moldovei (MNIM), colecția de argintărie artistică din Europa de Est din secolele XV-XX din custodia Muzeului Podoabelor Istorice din Kiev și a Muzeului de Istorie a Ucrainei, unele piese din patrimoniul bisericilor și mănăstirilor din Republica Moldova și piesele de feronerie laică atestate în clădirile istorice din Chișinău, completate de informațiile selectate din filele dosarelor de arhivă².

¹ Institutul Patrimoniului Cultural, CHIȘINĂU, Republica Moldova.

² http://miku.org.ua/ru/yvelirnoe_iskusstvo/html (accesat: 11 august 2013).

În Basarabia, o mare circulație au avut cărțile bisericești tipărite la Kiev, cu ferecături lucrate în argint. Unele cărți au fost documentate pe baza dosarelor de arhivă, altele au fost trecute în lista de inventariere a lăcașurilor de cult în perioada sovietică, mai ales în perioada *restructurării* gorbacioviste (anii 1985-1987). Aflăm că în altarul bisericii Sf. Treime din orașul Chișinău era o *Evanghelie* (1881, Kiev), lucrată în alamă, hârtie, în tehnica forjării, tipar în două culori³. Categoria cărților păstrate în biserica Tuturor Sfinților din orașul Chișinău includea ferecături de metal sau aplice metalice, realizate în tehnica turnării, forjării și decorate prin gravare. În naosul bisericii se păstrau o *Evanghelie* (Lavra Kievo-Pecersk, 1801) cu ferecătură de metal, dimensiunile cărții cu ferecătură 34×22×7 cm și o *Evanghelie* (Kiev, Lavra Pecerska, 1848) cu ferecătură de metal, cu dimensiunile de 40×29×5 cm⁴. În altarul bisericii Sf. Nicolae din satul Cotiujeni, raionul Șoldănești, a fost documentată o *Evanghelie* (Lavra Kievo-Pecersk, 1902) cu ferecătură din alamă argintată, lucrată prin forjare și turnare⁵. În ceea ce privește cărțile de la biserica Înălțării din Chișinău, menționăm o *Evanghelie* (Lavra Kievo-Pecersk, 1909), realizată din alamă ștanțată, cu dimensiunile de 33×28×7,5 cm; o *Evanghelie* (Kiev, 1892) din alamă, emailare artistică, dimensiunile 32×24,5×2 cm; o *Evanghelie* (Lavra Kievo-Pecersk, 1885) din alamă ștanțată, dimensiunile cu ferecătură 48×36×14 cm și fără ferecătură – 44×31,5×4 cm⁶. În anul 1874, în biblioteca mănăstirii Bocancea se găseau: o *Evanghelie* (Kiev, 1810) într-o singură filă, ferecată în argint titlul 84, încadrată în catifea albastru-închis; o *Evanghelie* în două file (Kiev, 1784); o *Evanghelie* (Kiev, 1851) într-o filă⁷. Unele obiecte de metal, lucrate de meșterii din Ucraina, erau comercializate în „saloanele” din Chișinău. De exemplu, în anul 1896, la Chișinău, în „salonul” de obiecte bisericești și militare, ce aparținea unei

³ Arhiva Agenției de Inspectare și Restaurare a Monumentelor (în continuare AIRM). Dosarul bisericii Sf. Treime din or. Chișinău.

⁴ Arhiva AIRM. Dosarul bisericii Tuturor Sfinților din or. Chișinău.

⁵ Arhiva AIRM. Dosarul bisericii Sf. Nicolae din satul Cotiujeni-Șoldănești.

⁶ Arhiva AIRM. Dosarul bisericii Înălțării, or. Chișinău.

⁷ L. Condraticova, *Bocancea. Mănăstire de călugări cu hramul Sfinții Apostoli Petru și Pavel*, Chișinău, 2014; ANRM, F. 1232, inv. 1, d. 123.

odesite, E. E. Hakalovskaia (Ucraina, Odesa, str. Deribasovskaya, 21), la un preț moderat, se propuneau ferecături de argint pentru cărți și icoane⁸.

Un alt compartiment important îl constituie clopotele turnate la uzinele din orașele ucrainene și montate în clopotnițele din bisericile basarabene. Astfel, cercetând majoritatea bisericilor din Basarabia interbelică, Șt. Ciobanu a menționat clopotul bisericii Sf. Parascheva din Leova (ridicată în anul 1818), care avea inscripția ce indica anul, locul turnării și numele ctitorului: „Acest clopot s-au făcut cu cheltuiala lui Frumuzdeli. Balta. 1823”⁹, demonstrându-se faptul că în orașul Balta (astăzi Ucraina), în primele decenii ale secolului al XIX-lea a funcționat o turnătorie, ce furniza clopote pentru localitățile din Basarabia.

Una dintre turnătoriile intrate în atenția noastră aparținea cetățeanului de onoare din orașul Harkov, Ivan Ivanovici Rîjov. Întreprinderea fusese printre cei mai mari producători din Rusia, având, către începutul secolului al XX-lea, un volum anual de producere de cca. 250 de mii ruble¹⁰. Uzina amplasată în satul Pesocina, gubernia Harkov, a fost fondată în anul 1808, inițial în scopuri militare, iar turnarea clopotelor începuse către anul 1858. Primele clopote cântăreau câteva sute de puduri. În a doua jumătate a secolului al XIX-lea, proprietari ai uzinei au devenit Pavel Pavlovici Rîjov și, ulterior, feciorul său, Ivan Pavlovici Rîjov¹¹. Din punctul de vedere al decorului, clopotele uzinei Rîjov erau ornamentate modest. În bisericile basarabene au fost documentate mai multe clopote, produse ale turnătoriei lui Rîjov. Inscripționarea de pe clopotele din biserică Sf. Nicolae din orașul Chilia, indică cei doi proprietari ai uzinei, frații Ivan și Pavel Rîjov, fiii lui Ivan Rîjov. Clopotele

⁸ Кишиневския Епархиальный Вѣдомости/ *Vedomostile Eparhiei Chișinăului*, Chișinău, 1896, nr. 18, 15 Sept., p. 535.

⁹ Șt. Ciobanu, *Biserici vechi din Basarabia*, în *CMI, Secția din Basarabia*, Chișinău, 1924, p. 60.

¹⁰ Н. П. Яковлева, *Колокола русских колокольных заводов XIX – начала XX в. с опознавательными надписями производителей в собрании Новгородского музея-заповедника*, în *Колокола: история и современность. Материалы научной конференции*, p. 133-172, <http://admin.rostmuseum.ru/Upload/90770f5e-4643-41e6-bcce-e26853ecb6d2.pdf> (accesat: 23 martie 2016).

¹¹ О. Азарова, *Колокольный завод Рыжова*, <http://www.zvon.ru/article3.view2.page4.part26.html> (accesat: 15 iunie 2014).

turnătoriei lui Rîjov au fost documentate și la mănăstirea de maici Hirova și în curtea mănăstirii de călugări Curchi ș.a.

Vom indica și câteva turnătorii atestate în gubernia Podolia, de unde, la început de secol XX, au fost aduse clopote și pentru bisericile din Basarabia. Amintim că în anul 1712, în orașul Kamenet-Podolsk au fost instituite breslele aurarilor, turnătorilor, tinichigiilor și arămarilor, clopotarilor, iar în anul 1724 – breasla bijutierilor. În anii '70 ai secolului al XVIII-lea, în oraș a activat turnătorul Johann Frank Voditz, care în 1769 a turnat clopote pentru biserica catolică Sf. Treime din localitate¹².

În anul 1859, în gubernia Podolia, din numărul total de 665 de uzine și fabrici, au fost atestate două turnătorii cu 12 lucrători și patru uzine de cupru cu 37 de lucrători. Turnătoriile produceau articole în sumă de 6696 ruble, iar uzinele de cupru – în valoare de 3540 ruble¹³. La finele secolului al XIX-lea, o turnătorie de fontă era în orașul Balta (devenit, în anul 1797, centrul guberniei Podolia); în anul 1896 a fost atestată o turnătorie de fontă în orașelul Gaisin din aceeași gubernie¹⁴. În secolele XIX–XX, în orașul Nemirov existau patru turnătorii de clopote, de unde fuseseră aduse clopote și pentru alte biserici din Basarabia.

Funcționarea turnătoriilor de clopote din orașele Nemirov, Lvov, Kamenet-Podolsk ș.a. a fost descrisă detaliat de cercetătorul ucrainean V. Modzalevski¹⁵, care a studiat istoria clopotelor și activitatea clopotarilor, menționând că în special pe aceste obiecte erau turnate texte de donații și

¹²http://pohodnik-forever.blogspot.md/2012/04/blog-post_25.html; *Старинные колокола и регионы колокольного литья упомянутые в работе В. Л. Модзалецкого «До історії українського лярства»*, http://kolokol.at.ua/publ/uchennye_kampanologi_ukrainy/starinnye_kolokola_regiony_kolokolnogo_litja_upomjanutye_v_rabote_v_l_modzalevko/10-1-0-7 (accesat: 23 martie 2016).

¹³ Памятная книжка Подольской губернии на 1859 год, *Каменец-Подольск, В типографии губернского правления*, 1859, p. 116.

¹⁴ *Балта: город и район. Исторический экскурс*, <http://baltatown.narod.ru/3.htm> (accesat: 23 martie 2016).

¹⁵ *Старинные колокола и регионы колокольного литья упомянутые в работе В. Л. Модзалецкого «До історії українського лярства»*, http://kolokol.at.ua/publ/uchennye_kampanologi_ukrainy/starinnye_kolokola_regiony_kolokolnogo_litja_upomjanutye_v_rabote_v_l_modzalevko/10-1-0-7 (accesat: 23 martie 2016).

numele donatorilor¹⁶. Ctitorii considerau că astfel erau înveșnicite numele și faptele lor. Conform aceluiași istoric, clopotarii ucraineni confecționau și obiecte din metale comune (alamă, zinc, cupru), precum și piese de cult ș.a., deosebite prin forme și decor de cele similare, produse în afara hotarelor Ucrainei. În opinia lui V. Modzilevski, doar repertorierea și descrierea detaliată a clopotelor, cu indicarea concretă a anului turnării, decorului, producătorului și a numelui donatorului etc. va permite formarea unui tablou amplu privind dezvoltarea acestei arte în Ucraina și regiunile limitrofe. Astfel, au fost puse bazele studierii complexe și sistematice a clopotelor turnate de meșterii din Ucraina și a celor importate din alte centre industrial-artistice.

În anul 1895, în gubernia Podolia au fost atestate turnătoria de fontă din satul Luka-Barskaia, județul Litinsk, ce aparținea negustorilor Abram (conducătorul uzinei) și Ghetle Frenkeli. Turnătoria de fontă din orașul Vinița, județul Vinița, aparținea negustorului Iosif Lvovici Konelski. Turnătoria de fontă din satul Lughah, județul Olgopol, aparținea țăranului Ioachim Dobrovolski, iar turnătoria de fontă din satul Dunaevți, județul Novo-Ușițk, aparținea negustorului Gustav Lebah¹⁷.

De regulă, meșterii erau supuși ai Imperiului Austriac și ai Imperiului Otoman, originari din Podolia, sub acest termen fiind incluși fugarii din Imperiul Austriac, în special ucrainenii, care la începutul secolului al XIX-lea s-au așezat cu traiul în diferite localități ale ținutului Hotin¹⁸. Printre meșterii care au lăsat o deosebită amprentă în orfevrăria bisericească din Basarabia îl vom menționa pe argintarul evreu Leiba Berg, care a executat la comanda Dicasteriei din Chișinău, între anii 1815 și 1819, inventarul prețios pentru lăcașurile de cult basarabene. În conformitate cu acordul încheiat la 20 iulie 1815 între Dicasteria de Chișinău și cetățeanul din orașul ucrainean Uman, argintarul Leiba Ițcovici Berg, ultimul urma să confecționeze din tombac, argintat, cu unele detalii argintate sau aurite,

¹⁶ *Ibidem.*

¹⁷ Подольский адрес-календарь. Составил В. К. Гульдман. Издание Подольского губернского статистического комитета, Каменец-Подольский, Типография Подольского губернского правления, 1895, p. 328-329.

¹⁸ V. Tomuleț, *Basarabia în epoca modernă (1812-1918)*, Chișinău, 2012.

potirul cu vasele necesare oficierei serviciului divin¹⁹. Deși la etapa actuală de cercetare nu au fost documentate piese executate de argintarul Leiba Berg, dosarul de arhivă vine să confirme faptul că meșterul din Podolia a realizat o serie de vase de cult pentru mai multe biserici din Eparhia Chișinău.

Un alt meșter ucrainean cunoscut la Chișinău a fost David Bein. Potrivit dosarelor de arhivă aflăm că serviciul de poliție a purtat discuții cu semnatarii certificatului de bijutier eliberat la Chișinău, în anul 1913, pe numele lui David Bein. Investigațiile întreprinse în anul 1913 și discuțiile cu șeful atelierului de bijuterie, Trofim Ivanovici Mitto, au scos în evidență că David Bein locuia în permanență în orașul Berdicev, Ucraina, și că nu se știa cu siguranță când s-a stabilit în Chișinău. În cererea din 13 decembrie 1913 semnată de David Bein, se sublinia că deținea un certificat de profesionalism temporar, eliberat de atelierul de meșteșugărie din orașul Berdicev, privind activitatea sa în calitate de bijutier cu dreptul de a întreține un atelier cu ucenici. Subliniem că, după obținerea acestui certificat, Bein s-a stabilit cu activitatea în orașul Riga.

Dintre meșterii care și-au lăsat o amprentă deosebită asupra dezvoltării artei metalului în Ucraina limitrofă, amintim pe Fiodor Korobkin, Gherasim Proțenko, Petr Arendarevski, I. Iaroslavski, Maksim Bisevski și alții, iar la cumpăna secolelor XIX-XX, pe I. Marșak²⁰. Fabrica celui din urmă a concurat cu succes cu firme specializate în domeniul bijuteriei și orfevrăriei cum ar fi Karl Fabergé²¹, Ivan Hlebnikov²²,

¹⁹ ANRM, F. 205, inv. 1, d. 946.

²⁰ Золота скарбниця України, *The gold treasury of Ukraine*, Киев, 1999, p. 94, 96.

²¹ <http://fabergemuseum.ru/ru>; <http://statehistory.ru/2254/YUvelir-Karl-Fabertzhe-i-ego-firma/>; ФАБЕРЖЕ – ПРИДВОРНЫЙ ЮВЕЛИР, <http://gatchina3000.ru/eggs/07/>; <http://orloffmagazine.com/content/valentin-skurlov-simfonii-karla-fabertzhe> (accesat: 31 iulie 2016); Татьяна Фаберже, Александр Горыня, Валентин Скурлов, *Фаберже и петербургские ювелиры*. Сборник мемуаров, статей, архивных документов, Москва, Лики России, 2013; Татьяна Фаберже, Валентин Скурлов, Виктор Илюхин, *К. Фаберже и его продолжатели. Камнерезные фигурки „Русские типы”*, Москва, Лики России, 2009.

²² Золотых дел мастер Иван Петрович Хлебников, <http://www.liveinternet.ru/community/2281209/post131631951/> (accesat: 31 iulie 2016); *Русские эмали*. Хлебников Иван Петрович (Россия, 1819–1881), <http://kykolnik.livejournal.com/>

Ovcinnikov²³, Sazikov²⁴ ș.a. Articolele argintarilor ucraineni erau prezentate la numeroase expoziții din Imperiul țarist, cel mai frecvent manifestându-se artiștii din orașele Kiev, Odesa, Kamenetș-Podolsk ș.a.

La începutul secolului al XX-lea, orașul Odesa fusese considerat, pe bună dreptate, „capitala orfevrăriei”, unde, în anul 1906, activau 48 de bijutieri profesioniști²⁵. Timp de un deceniu, numărul lor se ridică la 113. Majoritatea atelierelor erau plasate pe artera principală a orașului, pe str. Deribasovskaya, denotând similitudini cu amplasarea atelierelor și la Chișinău, dar și cunoașterea pieței de desfacere, a posibilităților de cumpărare și a potențialilor clienți, dreptul de a plasa publicitatea privind activitatea profesată. Importanța orașului Odesa pe piață crește și prin faptul că în anul 1906 aici se deschide o filială a renumitei Case de Bijuterii Fabergé, unde activau vreo 35 de profesioniști²⁶. Se executau diferite piese unicat sau multiplicări ale anumitor modele, precum și detalii pentru articolele de giuvaiergerie. Prima conflagrație a întrerupt însă activitatea filialei. În anul 1916 aici mai lucrau doar trei bijutieri, către 1918 filiala încetându-și existența definitiv. Pentru Casa de Bijuterii Fabergé era specifică elaborarea schiței de către cei mai buni pictori-bijutieri, după care urma producerea mecanică sau manuală în câteva exemplare. Nu era o multiplicare în sensul actual al cuvântului, dar, după cum afirmă cercetătorii creației lui Fabergé, această modalitate de fabricare a articolelor

617689.html; М. М. Постникова-Лосева, Н. Г. Платонова, Б. А. Ульянова, *Золотое и серебряное дело XV–XX вв.*, Москва, «ЮНВЕС», «ТРИО», 1995.

²³ Павел Овчинников и русская национальная школа ювелирного искусства, <http://www.investinart.ru/projects/pavel-ovchinnikov/>; *Предприятие П. А. Овчинников, 1851–1917 г.г.*, <http://lermontovgallery.ru/spravochnik-antikvariata/predpriyatie-ovchinnikova/> (accesat: 31 iulie 2016) ș.a.

²⁴ Придворный фабрикант серебряных изделий Игнатий Павлович Сазиков, <http://insilver.livejournal.com/4007.html>; *Придворные ювелиры. П. Сазиков*, <http://www.status-antiquesa.ru/sazikov.htm> (accesat: 31 iulie 2016) ș.a.

²⁵ С. Палатная, *Филиалы Фирмы Фаберже на Украине*, în *Музейни читання, Матеріали научної конференції «Ювелірне мистецтво – погляд сквозь століття» 10-12 листопада 2008 року*, Київ, 2009, р. 161-172.

²⁶ *Ibidem*, р. 161-172.

de giuvaiergerie a devenit o posibilitate de a face articolul mai accesibil pentru adevărații cunoscători ai artei aplicate și numeroasei clientele²⁷.

Cât privește orașul Kiev, la o populație de 265 de mii de oameni (la începutul secolului al XX-lea), aici lucrau 52 de argintari, pe când în Odesa, la 405 mii de locuitori, activau 48 de meșteri. Simple calcule matematice atestă faptul că la Kiev un bijutier deservea peste 5000 de locuitori, pe când un bijutier din Odesa, cca. 8400 de locuitori, datele statistice demonstrând că în Kiev ponderea orfevrilor era mult mai mare, dată fiind amplasarea aici a capitalei Ucrainei, respectiv, circumstanțele sociale, economice și culturale.

În anul 1910, la Kiev activau 46 de meșteri și 17 ateliere de giuvaiergerie. În majoritatea cazurilor, numele meșterilor kieveni (A. Dațkovski, L. Suțkever ș.a.) pot fi documentate, ca și în cazul celor de la Chișinău, Odesa, București, Cluj, Brașov și din alte orașe, pe baza spoturilor publicitare și a siglelor meșterilor aplicate articolelor din metale nobile. Cea mai cunoscută și apreciată, în orașul Kiev, fusese casa de giuvaiergerie a lui Iosif Marșak, considerat de specialiștii în domeniu „Fabergé al Ucrainei”²⁸. I. Marșak a deschis atelierul său în anul 1878, iar fabrica, în 1891²⁹. Aici se confecționau, în exclusivitate, obiecte din metale nobile: articole de giuvaiergerie, veselă de argint, compoziții sculpturale încadrate în plastica miniaturală, servicii de tutungerie. Pentru mai bine de patru decenii, fabrica lui Marșak a fost una dintre cele mai importante producătoare ale pieselor de orfevrărie în spațiul din sud-estul Rusiei³⁰. Fără a studia situația de pe piața bijuteriilor, Fabergé insistase asupra deschiderii filialei sale în orașul Kiev, contând doar pe numele său și fără a lua în considerare activitatea de ani de zile a lui I. Marșak. În filiala Casei lui Fabergé de la Kiev activau vreo zece argintari, astăzi fiind cunoscute numele lui Vladimir Drugov, Serghei

²⁷ Н. Иванова, *Фаберже в «Царицыно»*, în Ювелирное искусство и материальная культура, Санкт-Петербург, Издательство Государственного Эрмитажа, 2010, p. 19-21.

²⁸ С. Палатная, *Филиалы Фирмы Фаберже на Украине*, p. 165.

²⁹ Золота скарбниця України, *The gold treasury of Ukraine*, 1999, p. 96.

³⁰ С. Палатная, *Филиалы Фирмы Фаберже на Украине*, p. 166-170.

Balanov și Viktor Sidorenko³¹. Doritorii de a procura articole din metale nobile continuau însă să comande articole la firma lui Marșak, susținând astfel producătorul autohton. În situația creată, factorul psihologic a prevalat asupra situației economice sau sociale, și chiar asupra numelui faimosului Fabergé. Acest fapt a dus la închiderea firmei lui Fabergé, care nu a rezistat concurenței cu firma lui Marșak, producția sa fiind orientată nu doar spre satisfacerea preferințelor aristocrației, dar și a celor cu venituri medii³².

În orașul Kamenet-Podolsk, în anii 1891-1892, erau funcționale câteva „saloane” de ceasuri și obiecte de aur, ce aparțineau lui Parcevski (str. Troițkaya, casa lui Gherman), Igher (casa lui Neyman), Ruvn Katz (str. Troițkaya, casa lui Gologorski), Șarag (str. Troițkaya, casa lui Kraize), Ohland (str. Troițkaya, casa lui Șterenșis) și Gherenștein (casa privată a lui Rîder)³³. Din reclamele meșterului orășenesc C. Igher aflăm că atelierul său era amplasat pe str. Podului, în casa medicului Neyman, lângă podul cel nou, alături de patiseria lui Ghilih. Aici se efectuau diferite reparații ale ceasurilor, se primeau comenzi pentru fabricarea lor și a instrumentelor muzicale, pentru reparația și confecționarea obiectelor de aur³⁴.

Totodată, în oraș activau câțiva aurari și argintari: Mihail Novanovski (casa privată a lui Ghitlerov), Piotr Novakovski (casa lui Dvoiris), Luvișciuk (str. Peatnițkaya, casa lui Frid), Vaisman (str. Troițkaya, casa lui Șapir)³⁵.

³¹ С. Палатная, *Филиалы Фирмы Фаберже на Украине*, în *Arta. Seria Arte vizuale*, Chișinău, 2011, p. 54-59.

³² *Ibidem*, p. 56.

³³ Адрес должностных лиц, Правительственных учреждений и частных фирм находящихся в г. Каменец-Подольске. *Составлен в 1891 г. Каменец-Подольск*, 1891, p. 45-46; Адресы должностных лиц, Правительственных учреждений и частных фирм находящихся в г. Каменец-Подольске и должностных лиц, учреждений Министерства Внутренних Дел в уездах Подольской Губернии, *Каменец-Подольск*, 1892, 81 с.

³⁴ Адресы должностных лиц, Правительственных учреждений и частных фирм находящихся в г. Каменец-Подольске и должностных лиц, учреждений Министерства Внутренних Дел в уездах Подольской Губернии, *Каменец-Подольск*, 1892.

³⁵ Адрес должностных лиц, Правительственных учреждений и частных фирм находящихся в г. Каменец-Подольске. *Составлен в 1891 г. Каменец-Подольск*, 1891, p. 46.

Obiecte de metal puteau fi procurate din magazinele ce aparțineau lui Parhomenko (str. Troițkaya, casa mănăstirească), Sadețkaia (str. Troițkaya, casa lui Gologorski), Kalihman (piața centrală, casa lui Bronștein). Odoare bisericești puteau fi găsite în „salonul” ce aparținea negustorului Juravlev³⁶.

În concluzie, menționăm că în spațiul actual al Republicii Moldova sunt încă prezente o serie de piese din metale nobile și comune, lucrate de meșterii ucraineni, în special cărți bisericești și clopote. Mai multe piese ne rămân cunoscute din filele dosarelor, a izvoadelor de lucruri bisericești sau de inventariere a lăcașurilor de cult în perioada imediat postbelică. Unele au ajuns în custodia muzeelor din țară, mai ales în patrimoniul Muzeului Național de Istorie a Moldovei.

Materialele documentare cu referire la existența atelierelor de fabricare a pieselor de metal și activitatea meșterilor din orașele ucrainene, confirmă o activitate intensă, precum și existența turnătoriilor de fontă și a meșterilor aurari, ceasornicari, bijutieri care deserveau populația guberniei. În cazul meșterilor podolieni, înțâietatea revine celor de etnie evreiască, care, în mare parte, au monopolizat domeniul lucrării metalelor nobile, iar în cazul uzinelor din Podolia – și a lucrării metalelor comune, turnătoriile aducând un spor economic considerabil. Astfel, materialul analizat ne-a permis să constatăm că, în evoluția artei metalelor, meșterii din Basarabia au conlucrat cu cei din orașele ucrainene (Odesa, Kiev, Balta, Kamenet-Podolsk), mai ales pe parcursul secolului al XIX-lea și începutul secolului al XX-lea.

*MOLDO-UKRAINIAN INTERFERENCES IN THE EVOLUTION OF THE
ART OF NOBLE AND COMMON METALS**

(Abstract)

Within this paper, the author emphasizes the Moldo-Ukrainian cultural relations during the 19th century and the first decades of the 20th century, in what regards the field of the art of noble and common metals. On the basis of the museum

³⁶ Адрес должностных лиц, 1891, p. 46.

* Rezumat tradus de Alexandra Vrînceanu.

collections and of the archive files, it was possible to identify a series of metal objects which were crafted by craftsmen of Ukrainian cities, and then made their way into Bessarabia – liturgical books with metal bookbinding, church bells etc. The collected items enabled us to conclude that throughout the evolution of the art of metals, the Bessarabian craftsmen cooperated with those of the Ukrainian cities (Odessa, Kiev, Balta, Kamianets-Podilskyi), especially during the 19th century and the beginning of the 20th century.

CONSIDERAȚII PRIVIND CONSTITUIREA R. A. S. S. M. ȘI LANSAREA „TEORIEI” MOLDOVENISMULUI

Corneliu CIUCANU¹

Cuvinte cheie: *comunism, moldovenism, deznaționalizare, identitate*
Keywords: *communism, Moldavianism, denationalization, identity*

Intervenția noastră își propune o succintă analiză a contextului în care forurile bolșevice de la Moscova au impus înființarea unei republici sovietice moldovenești în stânga Nistrului, chestiune care a declanșat vii discuții privind profilul identitar al locuitorilor acestei noi entități teritorial-administrative. Apariția „moldovenismului”, teză antamată și dospită în 1924 de cabinetele bolșevice de la Odessa, Balta și Harkov a declanșat un proces nociv de deznaționalizare a românilor de pe ambele maluri ale Nistrului, cu efecte dezastruoase vizibile și în zilele noastre.

Geneza acestei „teorii”, pretins științifică dar, în realitate, de clară extracție cominternistă, ideologizantă și cu un scop politic bine definit, trebuie decriptată și analizată în cadrul general al relațiilor dintre România și Rusia Sovietică privind problema Basarabiei (nerecunoașterea apartenenței la Regatul României a teritoriului dintre Prut și Nistru și implicit a Hotărârii de Unire a Sfatului Țării de la 27 martie 1918)².

¹ Academia Română, Filiala Iași – Centrul de Istorie și Civilizație Europeană, IAȘI.

² *Istoria Românilor*, vol. VIII, *România Întregită (1918-1940)*, Ed. Enciclopedică, București, 2003, p. 27-29, 240-242; I. Scurtu, Gh. Buzatu, *Istoria Românilor în secolul XX (1918-1948)*, Ed. Paideia, București, 1999, p. 11-15, 154, 156--157; K. Hitchins, *România 1866-1947*, Ed. Humanitas, București, 1995, p. 434-438, 504-507; I. Ciupercă, *România în fața recunoașterii unității naționale. Repere*, Ed. Universității „A. I. Cuza”, Iași, 1996,

Anul 1924 a marcat ieșirea din izolare a regimului sovietic prin recunoașterea guvernului de la Moscova de către Marea Britanie, Italia (în februarie) și Franța (în octombrie). Gestul politic al Angliei și Italiei au determinat factorii de decizie de la București să încerce normalizarea relațiilor cu Rusia Sovietică, întrucât acestea fuseseră rupte unilateral la 13 ianuarie 1918 de către Consiliul Comisarilor Poporului de la Petrograd, care anunța și sechestrarea tezaurului românesc depozitat la Moscova³. Prin urmare, în urma multiplelor contacte și negocieri româno-sovietice din perioada anterioară (1920-1923), s-a decis organizarea unei conferințe bilaterale la Viena. Instrucțiunile primului-ministru I. I. C. Brătianu pentru delegația deplasată la Viena subliniau faptul că pentru stabilirea relațiilor de bună vecinătate trebuia fixată, inerent, granița. În consecință, scopul delegației noastre era ca reprezentanții sovietici să recunoască Nistrul drept frontieră între cele două state, formulă care implica și recunoașterea apartenenței Basarabiei la statul român. Reticența rușilor și pretenția lor de a se organiza un plebiscit în Basarabia a determinat eșuarea Conferinței sovieto-române de la Viena. Chestiunea plebiscitului fusese lansată în contextul lucrărilor Conferinței de Pace de la Paris de către Vasili Maklakov, fostul ambasador al Rusiei țariste la Paris. Intervenția lui Maklakov a determinat, în realitate, retragerea lui Ionel Brătianu de la Conferința Păcii la 2 iulie 1919 și, aspect important de consemnat și reținut rămâne faptul că în problema Basarabiei, atât reprezentanții emigrației albe, țariste, cât și oficialitățile bolșevice s-au regăsit pe platforma politică anti-românească, nerecunoscând Unirea și apartenența provinciei dintre Prut și Nistru la România, ba mai mult, au utilizat împreună formula „plebiscitului”, ca expresie a interesului politic special pentru acest teritoriu⁴. Evident că și la Paris, în iulie 1919, dar și la Viena în martie-

p. 35-36; I. Constantin, *România, Marile Puteri și problema Basarabiei*, Ed. Enciclopedică, București, 1996, p. 19-36.

³ *Unirea Basarabiei și a Bucovinei cu România, 1917-1918. Documente*, antologie de I. Calafeteanu și V. P. Moisuc, Ed. Universitas, Chișinău, 1995, p. 47-48; I. Agrigoroaie, *Opinie publică și stare de spirit în vremea Războiului de Întregire și a Marii Uniri. Iași 1916-1918*, Ed. Fundației Axis, Iași, 2004, p. 142-143.

⁴ Gh. Buzatu, *Românii în arhivele Kremlinului*, Ed. Univers Enciclopedic, București, 1996 (ediția a II-a anastatică, Iași, Tipo Moldova, 2010), p. 52.

aprilie 1924, reprezentanții statului român au respins din principiu ideea plebiscitului, întrucât lăsa loc echivocului și ar fi însemnat să se pună sub semnul întrebării Hotărârea de Unire a Sfatului Țării din 27 martie 1918 și, totodată, să lase în derizoriu toată argumentația de ordin istoric, demografic, geografic, etnografic, psihologic, documentație referitoare la drepturile noastre istorice asupra Basarabiei și la legitimitatea Unirii.

Eșecul Conferinței de la Viena a declanșat o vie activitate la Moscova și prin urmare la 29 iulie 1924, Biroul Politic al Partidului Comunist (bolșevic) a decis crearea, în stanga Nistrului, a Republicii Sovietice Socialiste Autonome Moldovenești, în cadrul Republicii Sovietice Socialiste Ucraina⁵. Scopul formării acestui stat artificial era indubitabil crearea iredentei sovietice pentru reocuparea Basarabiei, intenție clar declarată atâta timp cât granița noii republici era preconizată pe Prut⁶.

În același registru al diversiunii sovietice se cuvine a preciza și atitudinea P. C. d. R. constituit, după cum se știe, în 1921, în condițiile asumării de către Partidul Comunist din România a directivei Federației Comuniste Balcanice, referitoare la „lupta pentru autodeterminare până la despărțirea de stat”⁷. Prin adoptarea acestei rezoluții a Internaționalei a III-a, P. C. d. R. s-a plasat pe poziții antinaționale, deoarece milita fățiș pentru destrămarea statului național-unitar.

Revenind la chestiunea formării RASSM trebuie spus că decizia din 29 august 1924 a fost luată în urma unor discuții ample pe această temă, discuții inițiate încă de la începutul anului. Astfel în februarie 1924, Isidor Cantor, un emigrant român, cu nume conspirativ Ion Dic-Dicescu a lansat proiectul unei delimitări a teritoriului transnistrean locuit de moldoveni și formarea unei regiuni autonome. După mai multe discuții cu Cotovski și Pavel Tkacenco, s-a convenit ca noua entitate să fie încorporată Ucrainei, dar să pretindă expres și teritoriul din dreapta Nistrului, până la Prut. În aceste condiții, la 4 februarie 1924 a fost expediat Politbiroului al CC al PC din Rusia un document intitulat „Memoriul cu privire la necesitatea

⁵ I. Constantin, *op. cit.*, p. 19-36; Gh. Cojocaru, *Cominternul și originile „moldovenismului”*, Ed. Civitas, Chișinău, 2009, p. 13-83.

⁶ I. Constantin, *op. cit.*, p. 30.

⁷ I. Scurtu, Gh. Buzatu, *op. cit.*, p. 154; „Socialismul”, an XIX, nr. 2-3/ 29 februarie 1924.

formării Republicii Sovietice Socialiste Moldovenești”, semnat de Cotovski, Dic-Dicescu, Tkacenco și alți 7 tovarăși, considerat în istoriografie drept punctul de plecare în procesul de formare a RASSM din stânga Nistrului și al așa-numitei „teorii a moldovenismului” care au declanșat un adevărat război identitar împotriva limbii și spiritualității naționale românești de pe ambele maluri ale Nistrului⁸.

Pentru promovarea și implementarea acestui proiect s-a ales o „comisie” formată din Cotovski, Dic-Dicescu, Tinkelman, Chioran care s-a numit, ulterior, „grupul de inițiativă româno-basarabean”. Trebuie spus că protagoniștii proiectului au constatat și subliniat faptul că moldovenii din stânga Nistrului și cei din fostele guvernii Herson și Kamenetșk-Podolsk „își au modul lor specific național de trai și [...] vorbesc un dialect românesc – limba moldovenească”, iar comisarul sovietic de la Externe, Gh. V. Cicerin atenționa într-o scrisoare către Molotov, secretarul CC al PC(b) Rus, că „descoperirea unui asemenea număr de moldoveni, adică români, în teritoriul ucrainean va fortifica poziția românilor în chestiunea Basarabiei” și că „va genera tendințele expansioniste ale șovinismului românesc”. Dacă ignorăm termenii propagandistici specifici ideologiei bolșevice, gen „expansionism” și „șovinism”, expertiza oficialului rus demonstrează că factorii de decizie din Politbirou știau bine adevărul în ce privește identitatea națională a moldovenilor. Cicerin sublinează clar faptul că aceștia **sunt români** devoalând practic – evident fără intenție – interesul politic, propagandistic și anexionist al Moscovei în privința Basarabiei. Fiindcă în opinia liderilor sovietici existența RASSM în stânga Nistrului și a curentului moldovenist – după cum argumenta Victor Frunze lui Stalin care, de altfel, și-a asumat această teză – „existența unei mici republici” sau a unei „regiuni moldovenești” era „un instrument puternic de înrâurire asupra stării de spirit a maselor muncitorești-țăărănești din Basarabia, în sensul sporirii speranțelor că ele se vor izbăvi de sub jugul român”. În consecință, Frunze primește întreg dosarul Republicii Moldovenești din mâinile lui Stalin, iar ședința Biroului politic al CC al Partidului Bolșevic Rus din 29 iulie 1924, a hotărât „delimitarea populației moldovenești într-o Republică Autonomă, în cadrul RSSU”.

⁸ Gh. Cojocaru, *op. cit.*, p. 14-15.

La rîndul său Biroul Politic al al CC al PC Ucrainean a decis la 12 august 1924 înființarea Comisiei Organizatorice pe lângă Comitetul Gubernial Odessa care trebuia să delimiteze teritoriul viitoarei republici moldovenești. Această Comisie Organizatorică a exclus din start colaborarea cu grupul de inițiativă format în februarie. Din acest motiv se înregistrează o serie de fricțiuni între inițiatorul din februarie (Dic Dicescu) pe de o parte și Grinstein, Badeev și Skrîpnik pe de altă parte. În paralel cu definirea și delimitarea noii unități administrative și autonome în cadrul Ucrainei sovietice, s-au declanșat o serie de polemici pe seama alfabetului și limbii utilizate în noua republică mai cu seamă după răzmerița eșuată de la Tatar Bunar. În principiu se vehiculau două variante. Prima variantă recunoștea caracterul românesc al moldovenilor (că românii și moldovenii sunt un singur popor) și faptul că diferențele derivă dintr-o încremenire în vechile tipare etno-culturale de dinainte de 1812, că limba moldovenească se „barbarizase” prin influență slavă și idiș. În acest sens se milita pentru un efort cultural recuperatoriu în baza limbii române și alfabetizarea în grafie latină. O a doua variantă, susținută de Badeev, Starîi și Skrîpnik afirma că limba moldovenească este diferită de limba română și că românii și moldovenii sunt popoare diferite. În prima ipoteză se propunea „sovietizarea culturii române”, să se „injeceteze spiritul comunist revoluționar” pentru a o face să corespundă necesităților culturale ale Moldovei Sovietice. Grupul Badeev-Skrîpnik susținea că prin crearea republicii și culturii sovietice revoluționare moldovenești se crea un profil etno-cultural distinct și se oferea un model moldovenilor din dreapta Nistrului. În definitiv, din perspectiva obiectivelor propuse, amândouă teoriile erau nocive sub aspect etno-cultural, dar teza moldovenismului confecționa o adevărată monstrozitate lingvistică. În cele din urmă, s-a impus teoria lui Badeev și Skrîpnik în detrimenrul cominterniștilor români, iar conceptul de „națiune moldovenească” a fost asumat și de conducerea P. C. d. R. după impunerea lui V. Holostenko în fruntea comuniștilor „români”. Prin ridicarea „moldovenismului” la rangul de „teorie” oficială, politică și ideologică națională în republica sovietică moldovenească începea o nouă eră a falsificării istorice, o nouă etapă nocivă și traumatizantă cu efecte pe termen lung, sesizabile și în ziua de astăzi. Practic „moldovenismul” este un construct etnocultural, ideologic și

propagandistic care se poate defini și încadra fenomenului totalitar comunist, care a avut, încă de la începuturi, un scop politic diversionist... A operat pe terenul culturalizării proletare demonstrând un impact devastator asupra profilului identitar etnocultural românesc de pe ambele maluri ale Nistrului⁹.

Nu vom insista asupra evoluției și impactului acestei politici de deznaționalizare în timpul URSS, însă trebuie precizat că după destrămarea Imperiului sovietic și căderea comunismului, această „teorie” a reapărut în R. Moldova în condițiile așa-numitului „pericol al românizării”. O parte a noii elite de la Chișinău a reinventat „moldovenismul” pentru legitimarea statalității R. Moldova (a se vedea cartea, pretins științifică, a lui Victor Stepaniuk, sau lucrările de falsificare a istoriei și profilului lingvistic semnate de Vasile Stati – *Istoria Moldovei* și *Dicționarul moldovenesc-românesc*, lucrări de tristă amintire). În definitiv, în Basarabia există încă oameni de cultură și elite intelectuale responsabile care au demascat și combătut deversivunile și derapajele.

Totuși aș vrea să sesizez în cadrul evoluțiilor cultural-politice din Ucraina, o anumită atitudine refractară și anumite fobii ale clasei politice și intelectuale, care constituie, din păcate, pilonul formativ al ideologiei ucrainene față de România, dar și față de R. Moldova. În realitate, Rada Centrală de la Kiev a emis pretenții asupra Basarabiei în contextul tulbure al anilor 1917-1918. Așa cum am evidențiat, la constituirea RASSM a contribuit conducerea bolșevică de la Odessa și Harcov și tot ei au impus și „teoretizat” – prin Griștein, Badeev, Starii și Skrîpnik – „moldovenismul”. Trebuie precizat că ucrainenii au fost o națiune favorizată în cadrul URSS, iar elitele comuniste ucrainene au avut acces direct în conducerea PCUS și au contribuit la poziționarea, conturarea, modelarea politicilor de stat, fiind și principalii beneficiari ai politicii anexioniste sovietice sau în termenii de extindere teritorială (Ucraina de Vest, sudul Basarabiei, nordul Bucovinei, Crimeea). De fapt, în ultimatumul sovietic din iunie 1940, Basarabia era revendicată de URSS în virtutea caracterului majoritar ucrainean, iar ținutul Herței, nordul și sudul Basarabiei erau încorporate

⁹ *Ibidem*, p. 83.

Ucrainei sovietice¹⁰. După 1940, și mai ales după 1944, legislația ucraineană a fost extinsă și în Basarabia, așa zis „eliberată”, iar din 10 prim-secretari ai RSSM, 8 au fost ucraineni¹¹. Așadar, Ucraina a instituit asupra RSSM un soi de protectorat, iar după opinia istoricului Ch. King, elita politică ucraineană, alături de cea rusă, a dominat RSSM în termeni de putere politică și economică. Prin urmare, menținerea „teoriei moldovenismului” în Ucraina, în zonele locuite de români (nordul Bucovinei și sudul Basarabiei) este cât se poate de logică și în sensul apărării intereselor proprii pentru elita politică ucraineană. Dacă după căderea comunismului părea că problema „limbii moldovenești” fusese rezolvată definitiv și ireversibil, iar faptul că R. Moldova recunoscuse ca limbă oficială limba română, era un argument în plus pentru profesorii și elevii din școlile moldovenești de pe teritoriul Ucrainei privind învățământul în limba română. „Pericolul românizării” comunităților de moldoveni a alarmat unii funcționari de la Ministerul Învățământului de la Kiev și pe oameni politici ucraineni. În acest context, autoritățile ucrainene au „reanimat” limba moldovenescă fiindcă răspundea strategiei moștenite de la vechiul regim sovietic, aceea a divizării în două etnii distincte, minimalizarea amândurora, dar în special a românilor. Totodată, în aceeași cheie (adică a unei sensibilități excesive în ceea ce privește apropierea dintre România și R. Moldova) trebuie interpretată și sprijinirea pe diverse căi a „moldovenismului” adoptat și de unii guvernanți de la Chișinău și faptul că Ucraina își declara „datoria sfântă de a apăra drepturile ucrainenilor din R. Moldova”. În acest sens, dau exemplu constituirea „Asociației național-culturale a moldovenilor din Ucraina”, apoi organizarea în 1999, la Odessa a simpozionului „Moldovenii din Ucraina”, cu largă participarea a oficialităților de la Kiev, Odessa, Chișinău. Republica Moldova a trimis o delegație impresionantă, prezenți fiind apologeții „moldovenismului” de la Chișinău: V. Stati (*Destinul istoric al moldovenilor în diaspora*) și V. Senic (*Noi temeuri filologice ale limbii moldovenești*). După această conferință științifico-practică, pentru anul 2001-2002 în școlile din regiunea Odessa a fost elaborată o programă care

¹⁰ Gh. Buzatu, *Paradigme ale tragediei Basarabiei*, Ed. Vicovia-Babel, Bacău, 2011, p. 3 și urm.

¹¹ A. Petrenco, *Teroarea stalinistă în Basarabia. Studii, documente, memorii*, Chișinău, 2013, p. 7 și urm.

înlocuia literatura română cu cea moldovenească. Ba mai mult, se stipula și posibilitatea înlocuirii grafiei latine cu cea chirilică.

În final, aș dori să precizez că, după semnarea Tratatului de bază cu România, prin care ambele părți și-au luat anumite angajamente și s-a constituit Comisia mixtă interguvernamentală, Ucraina și-a asumat destul de evaziv aceste angajamente, iar promovarea „moldovenismului” de către autoritățile ucrainene nu a încetat, ba mai mult, s-a intensificat după vizita lui Emil Constantinescu în regiunile Odessa și Cernăuți. De asemenea, în contextul disputei româno-ucrainene pentru platoul continental al Mării Negre, Ucraina a încercat să facă presiuni asupra României jucând cartea drepturilor românilor din Ucraina.

*CONSIDERATIONS REGARDING THE CREATION OF THE
MOLDAVIAN ASSR AND LAUNCH OF THE
MOLDAVLANISM "THEORY"**

(Abstract)

The union of Bessarabia and Romania was not acknowledged by the new Bolshevik power in Moscow, and after the failure of the Vienna treaties, the politburo decided to create the Moldavian ASSR, to the east of the Dniester river. The new territorial entity was part of the Ukrainian SSR and practically revealed the anti-annexing intentions toward Bessarabia. In this context, with a diversionist purpose, the so-called theory of Moldavianism was set forth; this was an ethno-cultural and linguistic construct that set off the process of denationalization, as well as a real identity war on Romanian language and spirituality on both sides of the Dniester river.

* Rezumat tradus de Alexandra Vrînceanu.

RECENZII ȘI NOTE DE LECTURĂ

Cornelia-Magda Lazarovici, Mircea Babeș, *Poienești – așezări preistorice*, Bibliotheca Archaeologica Moldaviae XXII, Editura Karl A. Romstorfer, Suceava, 2015, 270 p.

Situl arheologic de la Poienești, județul Vaslui, este binecunoscut în literatura istorică. Urmare a cercetărilor desfășurate aici, două dintre culturile materiale ale antichității poartă denumiri eponime: Poienești-Lukașevka și Poienești-Vârteșcoi. Monografia de față, dedicată descoperirilor preistorice, din epoca neolitică și cea a bronzului, este, sperăm, prima dintr-o serie dedicată acestei stațiuni arheologice. Alături de autori, prezentul volum a fost realizat cu contribuția lui Nikolaus G. Boroffka, în ce privește analiza materialelor aparținând epocii bronzului.

Introducerea cuprinde date administrative și geografice despre comuna Poienești, situată la limita dintre Colinele Tutovei și Podișul Central Moldovenesc. Sunt prezentate informații utile despre relief, climă, faună și floră, sol, surse de apă. Hărțile microzonei înlesnesc cititorului cunoașterea acestei regiuni cu un bogat potențial arheologic, din care volumul de față prezintă cercetările din punctele *Valea Caselor (În tarla/La fierărie)* și *Poienești - Măgura* sau *Dealul Teilor*. Tot în capitolul introductiv sunt prezentate cercetările anterioare din stațiunea arheologică Poienești - *Măgura*, începând cu primele mențiuni datorate profesorului Constantin Cihodaru din anul 1932, precum și sondajul acestuia din 1936, urmat de investigațiile ample ale profesorului Radu Vulpe, din 1949, cel care a impus numele sitului în cercetarea arheologică românească. Cercetările au fost reluate de către colectivul condus de profesorul Mircea Babeș, în cadrul unui program de cercetare sistematică a stațiunii, între anii 1979-2000. Au fost investigate complexe din: epoca eneolitică – așezare cucuteniană, epoca bronzului – locuiri aparținând culturilor Monteoru și Noua; epoca fierului – necropolă

de incinerare getică, necropolă de incinerare bastarnică (cultura Poienești-Lukașevka); perioada romană târzie – așezare și necropolă birituală carpică (cultura Poienești-Vârteșcoi), așezare aparținând culturii Sântana de Mureș-Cerneahov; cimitir medieval.

Primul capitol este dedicat prezentării descoperirilor din așezarea Starčevo-Criș de la *Valea Caselor* (*În tarla/La fierărie*), situată la 1,5 km SV de Poienești - *Măgura/Dealul Teilor*. Desfășurate în perioada 1980-1984, săpăturile conduse de Cornelia-Magda Lazarovici au dus la cercetarea a patru locuințe aparținând culturii Starčevo-Criș, alături de alte complexe: vetre și gropi. Dintre locuințe reține atenția L3, în care, într-o groapă aflată sub vatră a fost descoperit un mormânt de inhumație, precum și locuința L4, amenajată peste un bordei (groapa 9). Alte secțiuni ale capitolului sunt dedicate descrierii principalelor categorii de materiale descoperite în cadrul complexelor: artefacte din piatră, ceramică, plastică. Ceramica este discutată într-un subcapitol consistent. Sunt prezentate formele, decorul și tehnica de ardere. Cele trei categorii ale ceramicii: uzuală, semifină și fină sunt analizate statistic, pornind de la baza de date pentru cultura Starčevo-Criș realizată de Gh. Lazarovici, și având drept lot de studiu materialul recoltat din locuința L4, comparativ cu ceramica de la Trestiana. Grație acestei abordări metodologice și a studierii decorului materialului ceramic din celelalte complexe ale așezării, autoarea stabilește următoarea cronologie a acestui sit: Starčevo-Criș IIIB, IIIB-IVA iar ultimul nivel, ilustrat în demonstrația tabelară, este IVA-IVB. Dinamica și evoluția locuirii din așezarea Starčevo-Criș de la *Valea Caselor* este un alt aspect studiat și stabilit de C.-M. Lazarovici, pe baza acestei metode statistice: cea mai timpurie locuire o reprezintă Gr. 9, apoi L4, L2, L3, L1. Analiza categoriilor de artefacte descoperite în așezare este întregită de prezentarea plasticii.

Al doilea capitol, Așezarea cucuteniană de la Poienești, este dedicat descoperirilor eneolitice din stațiunea arheologică de pe *Măgura/Dealul Teilor*. În lipsa, încă, a unei monografii complete a acestei stațiuni, autorii prezintă în preambul un folositor material referitor la succesiunea cronologică și stratigrafică a acestui complex sit arheologic. Dacă în săpăturile din 1949, conduse de R. Vulpe, au fost cercetate 10 complexe cucuteniene, în cele din anii 1979-2000, când a avut loc cercetarea sistematică a stațiunii, au fost studiate 137 de complexe, care constau din resturi de locuințe și anexe gospodărești, vetre, un cuptor de ars ceramica și gropi. Numerotarea complexelor s-a făcut în ordinea celor făcute în campania din 1949, fiind descrise și prezentate împreună cu inventarul descoperit. Nivelul de locuire

cucutenian de la Poienești - *Măgura* este destul de subțire și probabil de scurtă durată. Majoritatea complexelor sunt de fapt aglomerări de cioburi sau chirpici, doar 11 complexe arheologice fiind mai mari de 4 m², locuințele fiind construite pe platformă de lut ars ori direct pe sol. Dintre gropi, două – 705 și 905 – sunt considerate a fi gropi de cult, de ofrandă, având în vedere inventarul acestora.

Repertoriul descoperirilor cuprinde artefacte din piatră, os, corn și lut, precum și un consistent subcapitol destinat prezentării ceramicii. Uneltele din piatră sunt realizate în tehnica cioplirii – gratoare, lame, așchii, nuclee, un străpungător, vârfuri de săgeți, din silex provenit cel mai adesea din zona Prutului. Uneltele din piatră șlefuită – topoare tip calapod, topoare perforate, fragmente de râșnițe, frecătoare – sunt realizate din diverse materii prime, precum gresii, marne, granit, riolit, ce au fost procurate, după cum apreciază autorii, prin intermediul schimburilor cu alte comunități. În cadrul artefactelor de piatră descoperite în așezarea cucuteniană de la Poienești - *Măgura* o categorie distinctă o reprezintă uneltele folosite la prelucrarea ceramicii. Acestea sunt lustruitoarele pentru ceramică, realizate din piatră de râu, două piese, și o altă piesă realizată din siliconit. Am ținut să remarcăm prezentarea acestor unelte, de cele mai multe ori ignorate în economia inventarelor arheologice din cadrul unei stațiuni. Din os și corn de cerb au fost realizate spatule, străpungătoare, săpăligi, descoperite în stare fragmentară. Câteva piese din lut ars – greutăți, o fusaiolă, rondelul – întregesc descoperirile de unelte din acest sit și schițează ocupațiile comunității: vânătoare, agricultura, industrii casnice. Autorii apreciază că inventarul descoperit nu probează existența atelierelor pentru prelucrarea materiilor prime prezentate.

Ceramica ce provine din această așezare este din păcate, atât în săpăturile R. Vulpe cât și în noile campanii, redusă cantitativ, fragmentată excesiv și prost conservată. Sunt discutate cele trei categorii de ceramică: grosieră (uzuală), semifină, fină. Prima categorie este majoritară – 66,5%. S-au putut determina ca forme: chiupuri, străchini și castroane. Decorul acestei categorii ceramice, prezent în puține cazuri este reprezentat de barbotină, uneori asociată cu butoni sau apucători, alveole. Din ceramică semifină, arsă oxidant, au fost realizate cupe, castroane, vase piriforme, tronconice, cu corp bombat, de tip amforă, vase suport, fructiere, capace, linguri și polonice, vase miniaturale ca și un vas de cult – vas coșuleț. Din păcate puține vase au putut fi întregite. Pictura vaselor, tricromă, s-a păstrat în bune condiții doar pe puține fragmente. Ca motive au fost folosite spirale, meandre, ove. Este

prezent în cadrul acestei specii ceramice și decorul incizat, fără pictură, având ca motiv spirala. Ceramica aparținând categoriei fine are un procentaj foarte mic – 1,2%, fiind arsă oxidant. Puține dintre fragmentele ceramice mai păstrau urme de culoare, la fel de dificilă fiind identificarea formelor, dintre care totuși sunt enumerate cupe, castroane și un capac de mici dimensiuni.

Plastica descoperită în stațiune este ilustrată de idoli antropomorfi, zoomorfi, conici, protome zoomorfe și antropomorfe, dintre care una, o toartă în formă de figurină antropomorfă este o descoperire unică în arealul cucutenian. Câteva piese de podoabă (o mărgică din lut și două pandantive), trei pintadere, alte piese de cult din lut – un scăunel, un fragment de topor ars, un altar – se adaugă descoperirilor din stațiunea cucuteniană de la Poienești - *Măgura*. Pe baza materialului descoperit, a analogiilor, autorii încadrează această stațiune în etapa Cucuteni A₃, contemporană cu cea de la Ruginoasa.

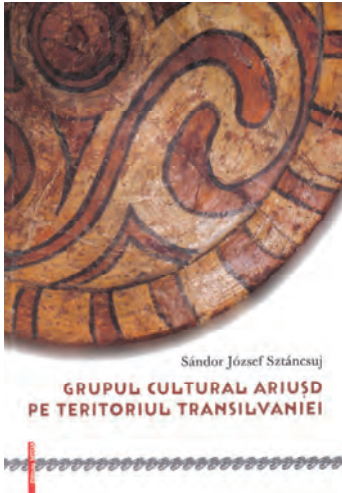
Ultimul capitol este destinat prezentării descoperirilor din epoca bronzului, ce aparțin culturilor Monteoru (Ic₄-Ic₃) și Noua. Pentru prima perioadă, materialele, fragmente ceramice, provin doar din strat, ilustrând o perioadă scurtă de locuire. În stratul corespunzător culturii Noua, au fost identificate diverse complexe arheologice – o locuință, gropi, aglomerări ceramice – care sunt descrise împreună cu inventarul descoperit. Deși mai intensă decât în perioada precedentă, nici comunitatea epocii bronzului târziu nu a avut o locuire îndelungată pe *Măgura* de la Poienești. Ca și în secțiunile precedente, elementele culturii materiale descoperite în cadrul complexelor sunt analizate pe categorii de inventar: ceramică, utilaj litic, artefacte din os și metal, între care două seceri de bronz, un pandantiv/inel de tâmplă din sârmă de aur și un disc din aur.

Volumul mai cuprinde o anexă reprezentată de buletinul de analiză al secerilor din bronz, bibliografie și un rezumat în limba engleză, însoțit de traducerea ilustrației. Se cuvine a scoate în evidență aspectul grafic al lucrării, precum și bogata ilustrație, alcătuită din 317 figuri.

Cornelia-Magda Lazarovici și Mircea Babeș reușesc prin monografia arheologică *Poienești - așezări preistorice* să ofere o contribuție științifică importantă la cunoașterea culturilor Starčevo-Criș, Cucuteni, Monteoru și Noua, în zona de centru a Moldovei, identificând diferite particularități de manifestare ale acestor comunități.

Tamalia-Elena MARIN

Sándor József Sztáncsu, *Grupul cultural Ariușd pe teritoriul Transilvaniei*, Editura Mega, Cluj-Napoca, 2015, 593 p.

Lucrarea semnată de Sándor József Sztáncsu este dedicată arealului ariușdean al complexului cultural Ariușd-Cucuteni-Tripolie și vine să acopere un gol din literatura de specialitate, deoarece evoluția acestuia în zona Transilvaniei nu a beneficiat, până în prezent, de lucrări monografice, ci doar de contribuții punctuale.

Cu o structură de nouă capitole, conținutul lucrării este precedat de o *Prefață* (p. 9-12), semnată de prof. univ. dr. Attila László, și de un *Cuvânt înainte* (p. 13-15) ce aparține autorului.

În *Introducere* (p. 17-21) autorul subliniază importanța și rolul culturii cu ceramică pictată (Ariușd-Cucuteni-Tripolie) în contextul eneoliticului sud-est european și insistă asupra unor probleme terminologice, justificând, printre altele, și utilizarea termenului de „grup Ariușd”, care reprezintă „ramura vestică a culturii Cucuteni” (p. 19).

Capitolul dedicat *Istoricului cercetărilor* (p. 23-41) prezintă evoluția săpăturilor efectuate în stațiunile ariușdene, dar și evoluția ideilor privitoare la interpretarea materialelor arheologice. Sunt aduse în discuție cercetările întreprinse la sfârșitul secolului al XIX-lea și începutul secolului al XX-lea (o atenție deosebită fiind acordată investigațiilor realizate de Fr. László), cele efectuate în perioada interbelică și în cea postbelică (perioadă marcată, în special, de reluarea, în anul 1968, a săpăturilor în așezarea eponimă, dar și de cercetarea stațiunii de la Malnaș Băi) sau cele realizate în ultimele decenii (un rol însemnat fiind jucat de săpăturile de la Păuleni).

Cel de al III-lea capitol este dedicat *Corpusul-ului descoperirilor* (p. 43-103) și cuprinde un catalog al așezărilor ariușdene. Acesta însumează un număr de 90 de mențiuni, dintre care: 77 puncte cu descoperiri sigure și un număr de 13 puncte cu descoperiri „incerte, dar probabile”. Nu în ultimul rând, o secțiune include o serie de așezări/puncte arheologice cunoscute în literatura de specialitate, dar care fie s-au dovedit a nu fi situri arheologice, fie nu conțin materiale arheologice de interes pentru subiectul abordat în cadrul lucrării. Catalogul așezărilor a fost întocmit pe baza datelor extrase din

literatura de specialitate, informațiile fiind însă verificate în teren și completate cu date referitoare la poziția geografică a siturilor arheologice (coordonate GPS).

Cel de al IV-lea capitol, *Habitatul* (p. 105-137), aduce în discuție, într-o primă fază, *Mediul natural* (p. 105-108) al zonei ocupate de comunitățile ariușdene. Sunt tratate, pe scurt, particularitățile reliefului, cele ale climei și solurilor, dar și cele ale vegetației actuale. Autorul subliniază dificultățile întâmpinate în reconstituirea mediului natural preistoric datorate, în principal, sărăciei datelor arheobotanice și arheozoologice. Atenția se concentrează apoi asupra *Ariei de răspândire* (p. 108-110) a siturilor arheologice, iar un alt subcapitol este dedicat *Așezărilor* (p. 110-137). Acesta întrunește date despre amplasamentul și dimensiunile locuirilor, dar și câteva observații legate de durata de utilizare a acestora, organizarea internă, precum și informații despre sistemele de fortificare. De asemenea, sunt tratate și aspecte legate de structurile de locuire, fiind discutată problema tipului de locuință (locuințe adâncite și de suprafață). În această direcție sunt oferite și o serie de date inedite recuperate din jurnale de săpătură păstrate în arhivele unor instituții. Nu în ultimul rând, sunt expuse informații referitoare la sistemul de construire a locuințelor și la „arhitectura” interioară a acestora. Tot în cadrul acestui subcapitol este tratată și problema diferitelor complexe arheologice, precum cea a gropilor (menajere sau de provizii), a cuptoarelor de ars ceramica descoperite în stațiunea de la Ariușd sau a diferitelor tipuri de instalații de încălzire (vetre și cuptoare).

Al cincilea capitol al lucrării cuprinde date despre *Vestigiile culturii materiale* (p. 139-217). Sunt tratate, în subcapitole separate, ceramica, obiectele de lut ars, utilajul litic, artefactele din materii dure animale, dar și cele din metal. O atenție deosebită este acordată ceramicii, fiind prezentate o serie de date legate de procesul tehnologic al acesteia (pastă, degresant, pigmenți, tehnici de modelare și ardere), dar, datorită posibilităților de stabilire a unor elemente de periodizare și cronologie, interesul autorului a fost reținut în principal de stilurile decorative, precum și de tipologia formală. În ceea ce privește tehnicile de decorare a ceramicii, autorul distinge două categorii principale: ceramica cu decor adâncit și ceramica cu decor pictat (bicrom și tricrom). Privitor la formele ceramice, tipologia formulată cuprinde 15 categorii (fiecare cu mai multe tipuri și variante), definite, în principal, după funcționalitatea vaselor. De asemenea, autorul încearcă să stabilească o serie de asocieri între anumite tipuri de vase și decorul realizat pe acestea. Subcapitolul dedicat obiectelor de lut ars sintetizează informații referitoare la

diferite tipuri de podoabe sau obiecte cu un caracter simbolic (mărgele, discuri ornamentale, topoare miniaturale sau „amulete în formă de pintaderă” – obiecte specifice grupului Ariușd) sau privitoare la obiectele de uz cotidian (fusaiole și greutăți), dar și date despre pintaderele de lut ars. Utilajul litic (cioplit și șlefuit) este ordonat tipologic, fiind prezentat din punctul de vedere al posibilei funcționalități, iar subcapitolul conține și câteva informații generale privitoare la materia primă utilizată de comunitățile ariușdene. Industria materiilor dure animale, reprezentată atât prin unelte, cât și prin obiecte de podoabă, este discutată, în principal, prin prisma tipologiei funcționale, fiind prezentate diferite categorii de artefacte, structurate în 13 categorii. Capitolul se încheie cu o discuție asupra metalurgiei și a obiectelor de metal (aramă și aur), secțiune în care sunt descrise și ordonate tipologic diverse piese descoperite în stațiunile ariușdene.

În capitolul VI, *Economia și societatea* (p. 219-234), sunt prezentate, într-o primă parte, ocupațiile de subzistență specifice vieții sedentare, precum cultivarea plantelor (documentată doar indirect, prin intermediul diferitelor tipuri de unelte) și creșterea animalelor, dar și alte îndeletniciri, unele cu un caracter sezonier, precum culesul sau vânătoarea. De asemenea, autorul tratează schimburile inter-regionale prin prisma materiilor prime și a resurselor naturale provenite fie din apropierea arealului locuit de comunitățile preistorice ariușdene, fie din alte regiuni, mai mult sau mai puțin îndepărtate (diverse tipuri de roci, valve de scoici *Spondylus*, zăcăminte de aramă, zăcăminte de sare), documentând astfel contactele, legăturile și relațiile comunităților ariușdene cu diferite zone și medii culturale. Nu în ultimul rând, sunt aduse în discuție și unele probleme legate de organizarea socială, tratate în principal prin prisma descoperirilor arheologice. În această direcție, o atenție deosebită este acordată conținutului depozitului de obiecte de prestigiu provenit din stațiunea eponimă, dar sunt menționate și alte categorii de piese, precum sceptrele, toate acestea indicând, în opinia autorului, existența unei elite. În final, discuția se oprește sumar și asupra unor categorii de meșteșugari, precum olarii și metalurgii, cunoștințele tehnologice deținute de aceștia individualizându-i în cadrul societății.

Următorul capitol este dedicat diferitelor aspecte ale vieții spirituale (p. 235-254). Sunt descrise categoriile de artefacte a căror interpretare este legată de sfera religiei: plastica antropomorfă și zoomorfă, vasele antropomorfe și zoomorfe sau protomele animaliere, precum și variate obiecte antropomorfizate (în special cozi de linguri sau polonice), dar și alte piese cu un caracter cultic (măsuțe-altar sau modele miniaturale de mobilier). Tot în

cadrul acestui capitol, autorul aduce în discuție și depunerile rituale observate în câteva stațiuni ariuşdene (unele dintre ele legate de anumite ritualuri de fundare a locuințelor), dar și descoperirile cu caracter funerar de la Ariuşd și Doboşeni.

O atenție deosebită este acordată periodizării și cronologiei grupului Ariuşd, informații expuse în cel de al VIII-lea capitol al lucrării (p. 255-282). În absența unui lot consistent de date radiocarbon, autorul se bazează, în formularea ideilor, în principal pe caracteristicile ceramicii și pe sincronismelor cu fenomenele culturale învecinate, în special cu cultura Cucuteni. Astfel, evoluția grupului Ariuşd a fost împărțită în trei faze (I, II, III). Faza timpurie (I) este sincronizată, în linii generale, cu sfârșitul etapei Cucuteni A₁ și începutul etapei Cucuteni A₂, faza dezvoltată (II) ar corespunde sfârșitului etapei Cucuteni A₂ și primei părți a fazei Cucuteni A-B (în această fază încadrându-se majoritatea așezărilor cunoscute din arealul transilvănean), iar faza târzie (III) este sincronizată cu sfârșitul fazei Cucuteni A-B și începutul fazei Cucuteni B.

În *Încheiere* (p. 283-287), autorul reia principalele idei expuse pe parcursul lucrării, evidențiind aspectele de noutate aduse de realizarea primei priviri sintetice asupra grupului Ariuşd.

Volumul este însoțit de o Anexă (p. 289-291), care întrunește analizele spectrografice efectuate pe o serie de obiecte de aramă provenite din siturile de la Araci, Ariuşd, Murgeni, Odorheiu Secuiesc, Reci și Sândominic, de un amplu rezumat redactat într-o limbă de circulație internațională, dar și de o bogată ilustrație, situată atât în cadrul textului, dar și la finalul lucrării. La toate acestea se adaugă Lista Ilustrației, Lista Abrevierilor utilizate în text și, bineînțeles, Bibliografia cu sursele documentare citate.

Introducând în circuitul științific numeroase informații inedite sau greu accesibile din motive lingvistice, studiul semnat de Sándor József Sztáncsu se constituie într-o lucrare de referință, completând bibliografia dedicată complexului cultural Ariuşd-Cucuteni-Tripolie.

Loredana SOLCAN

CORPUS NUMMORUM MOLDAVIAE-VI.1, Découvertes monétaires du Complexe Muséal "Iulian Antonescu" Bacău, éd. Viorel M. Butnariu, Editura Magic Print, Onești, 2016.

Materialul numismatic, în strânsă conexiune cu alte categorii de izvoare, oferă specialiștilor multiple posibilități de reconstituire a sistemelor monetare, a relațiilor comerciale și evoluției prețurilor din fiecare epocă, fiind relevant pentru întregirea tabloului evoluției anumitor așezări urbane și a rolului economic al acestora, precum și nuanțarea anumitor probleme de istorie politică.

Chiar dacă istoria circulației monetare nu face parte din preocupările noastre principale, am considerat necesară semnalarea apariției celui de-al șaselea volum al *Corpus*-lui

Nummorum Moldaviae consacrat colecțiilor monetare păstrate la Complexul Muzeal „Iulian Antonescu” din Bacău, întrucât acesta răspunde unei stringente necesități de valorificare exhaustivă a colecțiilor monetare publice în vederea întocmirii unui *Corpus Nummorum*, care să cuprindă întregul spectru numismatic al teritoriul est-carpatic din antichitate până în epoca modernă.

Se cuvine să menționăm că această colecție a fost inițiată acum cincisprezece ani, până la momentul actual fiind publicate următoarele volume: *CORPUS NUMMORUM MOLDAVIAE-II. Monnaies et parures du Musée d'Histoire de Iași* (coord. Viorel M. Butnariu), Iași, Editura Vasiliana '98, 2001, 189 p.; *CORPUS NUMMORUM MOLDAVIAE-III. Monnaies et parures du Musée Départemental „Ștefan cel Mare” de Vaslui* (éd. Viorel M. Butnariu), Iași, Editura Panfilius, 2007, 168 p.; *CORPUS NUMMORUM MOLDAVIAE-IV. Monnaies et parures du Musée Départemental de Botoșani* (éd. Viorel M. Butnariu), Gura Humorului, Editura Terra Design, 2010, 170 p.; *CORPUS NUMMORUM MOLDAVIAE-V.1 Monnaies et parures du Musée National d'Etnographie et d'Histoire Naturelle de Chișinău* (éd. Viorel M. Butnariu), Chișinău; Bons Offices, 2014, 196 p. + 179 pl. CD. Cu regret,

primul volum, dedicat colecțiilor monetare păstrate la Muzeul Bucovinei din Suceava, rămâne încă în pregătire pentru tipar.

Apariția celui de-al șaselea volum din această importantă colecție se datorează efortului conjugat al unei echipe remarcabile, din care fac parte cercetători pasionați cu nume de referință în domeniul numismaticii, precum Viorel M. Butnariu (Institutul de Istorie „A. D. Xenopol” din Iași), Ana Boldureanu (Muzeul Național de Istorie a Moldovei din Chișinău), Gabriel Custurea (Muzeul de Istorie și Arheologie din Constanța), Elena-Lăcrămioara Istina (Complexul Muzeal „Iulian Antonescu” Bacău), Delia Moisil și Cristiana Tătaru (Muzeul Național de Istorie a României din București), Corina Toma (Muzeul „Țării Crișurilor” din Oradea) și Aurel Vilcu (Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan” din București). Datorită competenței și dăruirii celor amintiți mai sus s-a reușit, astfel, completarea cunoscutei serii *Corpus Nummorum Moldaviae* cu un nou volum realizat în aceeași structură prestabilită și care valorifică complet, exhaustiv și la un înalt nivel poligrafic 23 tezaure și 16 descoperiri monetare izolate. Potrivit prefațatorului, cercetătorii interesați vor avea posibilitatea să verifice informațiile cunoscute din literatura de specialitate, să își completeze bibliografia referitoare la anumite descoperiri monetare și să își actualizeze determinatoarele utilizate și, bineînțeles, să dateze mai exact anumite emisiuni monetare sau, după caz, să corecteze datele și atribuiri greșite. Prin urmare, ne este pus la dispoziție un instrument de lucru absolut necesar, având determinările verificate în totalitate, ilustrat color și care introduce materialul numismatic păstrat în colecțiile Complexului Muzeal „Iulian Antonescu” în circuitul științific internațional prin publicarea acestuia într-o limbă de circulație internațională, demers care n-ar fi fost posibil fără înțelegerea și susținerea conducerii muzeului băcăuan, cât și a sprijinului financiar acordat.

În final, ne exprimăm convingerea că apariția acestui volum este încă un pas decisiv, pe care cercetarea numismatică românească l-a parcurs spre întocmirea unui *Corpus Nummorum* general și va contribui indubitabil la o mai bună cunoaștere a istoriei circulației monetare în perioada antică, medievală și modernă în spațiul est-carpatic și a aspectelor subsumate acestei arii tematice, precum și la răspândirea cunoștințelor de specialitate în rândul celor interesați de acest domeniu.

Ludmila BACUMENCO-PÎRNĂU

Constantin Bărbulescu, *România Medicilor. Medici, țărani și igiena rurală de la 1860 la 1910*, Editura Humanitas, București, 2015, 356 p.

Constantin Bărbulescu este absolvent al Facultății de Istorie și Filozofie a Universității „Babeș-Bolyai” din Cluj-Napoca, unde în prezent este conferențiar universitar. Acesta a obținut titlul de doctor în istorie, la aceeași facultate, în 2005 iar în anul 2011 a obținut încă două titluri de doctor, unul în sociologie (la SNSPA), iar celălalt în antropologie și etnologie (la Universitatea din Perugia).

Lucrarea este o cercetare de imagologie socială, altfel spus „obiectul central al cercetării este imaginea pe care o construiește în a doua jumătate a secolului al XIX-lea o parte a elitei, corpul profesional medical, despre țăranul și lumea rurală în principal, dar și despre realitatea socială globală a României moderne în care trăiește acest țăran, în particular” (p. 13). Așa cum este precizat în titlu, perioada studiată în acest volum este cuprinsă între 1860 și 1910 dar în unele cazuri se face referire și la perioada interbelică, fiind împărțită în trei capitole: *România văzută prin ochii medicilor*, *Discursul medical despre țăran și lumea rurală* și *Cultura medicală versus cultura țărănească*.

Primul capitol este împărțit în două subcapitole: „Domnule ministru, înaintez acest raport...” în care sunt prezentate rapoarte ale medicilor de plasă, medicilor primari de județ, ale Consiliului Sanitar Superior, ale inspecțiilor sanitare, ale Serviciului sanitar al Capitalei, ale medicilor spitalelor rurale și ale medicilor de regiment. „În literatura rapoartelor, istoricul este condus parcă de mână de medicul raportor pe ulițele satelor pline de noroaie toamna și primăvara, prin curțile gospodăriilor țărănești pline și ele de noroaie și fără adăposturi pentru animale sau minuscula cameră a locuinței sale, unde iarna stau claie peste grămadă toți membrii unei numeroase familii...” (p. 73).

În a doua parte, „Amintiri din practica medicală”, sunt trecuți în revistă câțiva doctori care și-au scris memoriile, precum: Victor Gomoiu, C. D. Severanu, Vasile Bianu, Nicolae Krețulescu, Zaharia Petrescu, N. Burghel și a. Memorialistica medicilor, în acest caz, „este orientată pe

individ, pe locul și destinul său în corpul profesional al medicilor din care face parte și în cadrul căruia își trăiește toată viața.

În al doilea capitol al lucrării, „Discursul medical despre țăran și lumea rurală”, sunt tratate câteva subiecte privind: igiena corporală și vestimentația, igiena locuinței și a gospodăriei, alimentația și alcoolismul, bolile specifice populației rurale și degenerarea rasei. Referitor la igiena corporală și vestimentație, țăranul în ochii medicilor era „o ființă mizerabilă în pielea sa” iar doctorul Constantin Popescu, la sfârșitul secolului al XIX-lea, remarca că: „Baie generală niciodată nu fac, nici femeile, nici bărbații, și aceștia nu se spală decât excepțional” (p. 78); totuși, unii dintre ei „nu se spală decât o dată pe săptămână, duminica, dar și atunci dau cu puțină apă pe obraz și pe mâini” (p. 81). Această stare era generată de lipsa băilor și a săpunului. Totuși în acele vremuri s-a încercat construirea unor băi publice dar și acestea au fost, în mare parte, deturnate de la destinația lor inițială, clădirile fiind folosite în alte scopuri.

Vestimentația era prezentată ca fiind „defectuoasă” și „în marea lor indolență, țăranul nu își protejează corpul iarna, în schimb, o face în exces vara” (p. 90-91), iar unele piese erau condamnate de medici deoarece erau moștenite din vremuri demult apuse, fiind incomode și nepractice. Modernizarea vestimentației se produce pe parcursul secolului al XX-lea iar odată cu aceasta se generalizează consumul de pâine din grâu iar țăranul nu va mai putea fi numit *mămăligar*.

Locuinței i se acordă o atenție specială fiind încadrată în două categorii: bordeiul și locuința de suprafață. Majoritatea doctorilor au descris modul cum era construită și cu ce era dotată. Primele descrieri ale bordeiului au fost făcute de consulul Raicevich la sfârșitul secolului al XVIII-lea. Majoritatea descrierilor arată locuința ca fiind „mai întodeauna cu totul insalubre, primitive” iar oamenii „locuiesc în condiții mai rele ca zulușii”(p. 98). Sunt și unele excepții, care nu privesc bordeiul ca fiind cea mai neigienică locuință dar unul ars bine poate fi superior caselor de suprafață, după cum credea doctorul C. I. Istrati. S-au făcut și unele clasificări ale lor, după numărul de camere (maxim 6) sau clasificarea etnografului Gheorghe Focșa în bordeie primitive, în zona de nord a Olteniei și evaluate în zona de sud a aceleiași regiuni. Au fost făcute și câteva recensăminte: astfel la 1859 erau 3297 de bordeie în orașe și 84998 în mediul rural, iar la 1912 mai existau doar 30672, în mediul rural și urban. În statisticile vremii casele sunt clasificate în funcție de materialele de construcție (cărămidă, piatră, lemn, vâlătuci, nuietele cu lut și chirpici) și după numărul de camere.

Tot în capitolul al doilea al lucrării, o altă temă tratată este cea privind igiena alimentației, este descrisă de Ion Ionescu de la Brad și de medicii: Constantin Caracaș, C. I. Istrati, Nicolae Manolescu, Nicolae Lupu, P. Cazacu, A. Urbeanu, G. Proca, Iacob Felix, Gheorghe Crăiniceanu ș.a. Ei descriau alimentația țăranului ca fiind deficitară, cu puține substanțe nutritive, ceea ce îi slăbea organismul iar bolile se produceau ușor. Țăranul nu cunoștea valoarea nutritivă a alimentelor și nu era capabil de a gestiona resursele alimentare și financiare pentru a își îmbogăți regimul alimentar. Pe lângă acestea, alimentele erau fabricate și depozitate în condiții improprii, ceea ce ducea la alterarea lor iar pentru combaterea acestei probleme, în 1895, a fost adoptat *Regulamentul asupra privegheii sanitare a fabricațiunii alimentelor și băuturilor și a comerțului cu alimente și băuturi*. O altă cauză a dezechilibrului alimentar, în opinia medicilor, era generată de post. O soluție pentru rezolvarea acestei probleme era împrumutarea și educația țăranilor, educația fiind văzută ca un remediu al „relelor igienice” ale populației rurale.

O altă temă prezentată „Este alcoolic românul? sau despre igiena băuturilor alcoolice” care la sfârșitul secolului al XIX-lea reprezenta o frică la nivelul întregii societăți și nu putea fi controlată prin măsuri normative și raționale. Toți doctorii și învățătorii, în anul 1899, credeau că alcoolismul era un pericol social pentru România. Doctorii au încercat să definească alcoolismul ca fiind: „o boală cronică”, „un total de afecțiuni produse prin abuzul de băuturi spirtoase, foarte variate prin natura lor” sau „o stare de intoxicare a organismului prin alcool” (p. 172). Tot în această perioadă, s-a încercat întocmirea unor statistici privind numărul alcoolicilor din țară.

Împotriva acestui flagel au apărut mișcările antialcool, s-au făcut studii, apare revista *Antialcoolul*. *Organul Ligii antialcoolice, secțiunile Iași-București*, și a fost reglementat, prin Legea sanitară, modul de preparare a băuturilor spirtoase.

O altă temă dezbătută este cea despre „Pelagra, flagelul țăranului nostru sau despre nașterea unei maladii”. Aici autorul prezintă debutul bolii în țările române, care s-a petrecut odată cu introducerea porumbului în alimentația țăranului. Aceste cazuri au apărut la populația săracă care consuma în mod permanent porumb iar pentru a combate boala s-au încercat unele măsuri precum înființarea unor spitale și azile de pelagroși, insuficiente însă. Această boală a dispărut în a doua jumătate a secolului al XX-lea odată cu dispariția marilor focare de sărăcie.

În ultimul subcapitol, „Degenerarea rasei și pieirea neamului sau despre spaimele demografice”, este tratată problema demografică care a fost dictată de

contextul social și politic al vremii, adică în timpul când problema evreiască era un subiect curent iar statisticile arătau supranatalitatea evreilor și supramortalitatea românilor. După 1880, mortalitatea, în viziunea medicilor, era provocată mai ales de boli (pelagra), iar la începutul secolului al XX-lea apare problema mortalității infantile. Aici sunt arătate diverse descrieri ale medicilor privind starea de decadență a țăranului român, provocată de boli, alcoolism, sărăcie și lipsa educației.

Ultimul capitol al lucrării, „Cultură medicală *versus* cultură țărănească”, este împărțit în două subcapitole: „Puterea culturii medicale: legi noi la oameni vechi” și „Cultură medicală și cultură țărănească la mijlocul secolului al XIX-lea în Principate: cazurile Marin Vărzaru și Stoian Buruiană”. În primul subcapitol este tratată legislația sanitară adoptată în România între 1874 și 1910, neaplicarea ei la nivelul întregii țări și necooperarea țăranilor cu medicii. Autorul lucrării menționează că „legislația sanitară pare mai degrabă un proiect pentru România modernă decât o normă [...]” (p. 299). În al doilea subcapitol este descris modul cum autoritățile au luptat împotriva vindecătorilor fără studii în domeniul medical. Odată cu înmulțirea numărului de medici s-a observat că vindecătorii au început să piardă teren, împotriva lor fiind introduse și unele sancțiuni (amendă sau închisoare până la 6 luni).

Constantin Bărbulescu, prin această lucrare, ne-a introdus în lumea rurală din a doua jumătate a secolului al XIX-lea și începutul secolului al XX-lea din Vechiul Regat, cu toate problemele ei de ordin social, economic, medical etc. așa cum au fost ele culese de medicii care au lucrat în diverse localități ale țării. Din bibliografia consultată de autor reiese că medicii au tratat diverse teme ale vieții cotidiene ale țăranilor români fiind, în același timp, etnologi și sociologi. Această lucrare este utilă celor care sunt interesați de istoria medicinei în România iar pentru etnografi este o bună sursă de informații. Multe din descrierile redată în carte, fie și fragmentar sunt repere clare pentru istoria mentalităților de la cumpăna celor două veacuri (XIX-XX), a două clase „antagonice”, și ar trebui să reprezinte o bază pentru orice efort de reconstituire a epocii.

Cosmin NIȚĂ

R. G. Collingwood, *O autobiografie filosofică*, cu un studiu introductiv de Stephen Toulmin; traducere din limba engleză Florin Lobonț și Claudiu Mesaroș; prefață la ediția română James Connely; postfață Florin Lobonț; Editura Trei, București, 1998, 189 p.

Autorul cărții prezentate aici a făcut parte dintre puținii „rebeli” ai elitei intelectuale a Universității din Oxford în perioada dintre cele două războaie mondiale, neputându-și adapta gândirea la nici unul din curentele care funcționau atunci în gândirea oxfordiană: realismul și idealismul. A avut o temeinică pregătire ca arheolog, începută încă din adolescență pe șantierul condus de tatăl său. Nu întâmplător, publică lucrarea *Roman Britain and the English Settlements*, în 1936, și coordonează publicarea inscripțiilor din Britania romană activitate pe care, în 1938, o încredințează lui R. P. Wright. A lucrat îndelung la un amplu proiect, *The Principles of History*, pe care nu a reușit să-l finalizeze din cauza unei suferințe medicale. A studiat teme de antropologie, folclor și magie. Filosofia politică, domeniul de căpătâi al lui Collingwood, s-a structurat pe temeiul istoricismului și relativismului. El mărturisește că „Munca mea de o viață, văzută de la vârsta de 50 de ani, a fost în principal o încercare de a realiza un *rapprochement* între filosofie și istorie” iar „...filosofii să înțeleagă că obiectul gândirii lor este istorie și să reflecteze asupra lui în așa fel încât să nu contravină standardelor contemporane ale gândirii istorice” (p. 97). După cum lesne se poate constata, din ultimul citat – cel puțin – prim-planul sistemului de gândire îl acordă, și acest autor, Istoriei.

Pentru cei ce încearcă să slujească istoriografia, *Autobiografia* lui Collingwood ar trebui să reprezinte o lectură de început, de inițiere. Demonstrațiile pe care le face pentru a ajunge la încheieri generale privind crearea unui sistem de gândire istoriografică ar înlătura multe din frământările și ezitățile care sunt încercate de cei ce vor să-și închine efortul intelectual muzei Clio. Este edificatoare următoarea încheiere – relativ simplă: „Istoria nu înseamnă a cunoaște ce eveniment îi succede altuia. Înseamnă a te pune în locul oamenilor și a gândi tu însuși dacă felul în care ei s-au comportat a fost cel optim”(p. 81).

Utile, lămuritoare și convingătoare sunt și demonstrațiile – uneori surprinzătoare, prin asocierea de idei – care l-au condus spre abordarea muncii arheologice: „Munca mea arheologică mi-a întipărit în minte [...] credința în importanța «activității interrogative» în cunoaștere” (p. 58). „Activitatea interogativă” nu este nouă; Collingwood ajunge, pe alte căi, la

acea „artă maieutică” atribuită, prin Platon, lui Socrate. Pe mulți poate i-ar surprinde actualitatea unei maniere de gândire atât de vechi. Autorul merge spre concretizare – dar în „sens invers” – în demonstrația sa: „Dacă în timp ce sapi spui doar «Să vedem ce găsim aici», nu înveți nimic cu excepția unor lucruri pur întâmplătoare [...]. Ceea ce afli nu depinde numai de ceea ce găsești în săpături, ci și de întrebările pe care ți le pui” (p. 53). Demonstrația sa continuă cu exemple concrete privind realitățile romane din Britania.

Dacă se mai adaugă, la cele expuse mai sus, și opiniile autorului privind organizarea generală a cercetărilor arheologice într-o societate și sublinierea importanței acestora precum și parcursul lui R. G. Collingwood de la arheologie la filosofia politică, cu siguranță se obține o soluție de lectură utilă atât pentru cei ce se consideră „profesioniști” cât și pentru amatorii de istoriografie.

Costică ASĂVOAIE

PERSONALITATEA LUI NECULAI COSTĂCHESCU - 140 DE ANI DE LA NAȘTERE

Despre Neculai Costăchescu se știu puține lucruri, deși a fost și rămâne o personalitate marcantă a vieții academice și politice românești. În câteva scrieri științifice sau memorialistice au apărut, cu oarecare rețineri, unele referiri despre acesta. Prea puțin însă, comparativ cu dimensiunea activității și valorii sale¹. Profesor doctor docent la Universitatea din Iași (domeniul chimiei), membru de onoare al Academiei Române; ministru al învățământului și cultelor, senator, om de știință, personalitate cultural-științifică, N. Costăchescu a intrat în umbra „tăcerii” încă din timpul vieții. A fost o fire retrasă, „ascunsă”, nu agreea popularitatea, deși o merita. Cei care l-au cunoscut subliniază acest aspect, fără să poată oferi prea multe date despre el, tocmai din această cauză. A avut o familie puțin numeroasă și care s-a „pierdut”. Nu a avut urmași direcți. Soția, Antoaneta, nu știm să fi consemnat ceva despre el.

C. V. Gheorghiu² în cuvântul la decesul lui N. Costăchescu oferă unele date despre personalitatea acestuia: „Neculai Costăchescu s-a născut în orașul Huși, la anul 1876. După ce a absolvit Liceul Național din Iași a

¹ Neculai Costăchescu este prea puțin cunoscut din cauza vitregiilor prin care a trecut România după cel de Al Doilea Război Mondial. Avem în vedere prigoana comunistă împotriva intelectualilor înregimentați politic. Acesta a fost membru de frunte al Partidului Național Țărănesc.

² A se vedea *Anuarul Universității – Iași*, 1938/1939 publicat în anul 1942; *Revista Științifică V. Adamachi*, vol. XXV, nr. 3, iulie - septembrie 1939.

urmat Facultatea de Științe a Universității din Iași, secția Fizico-Chimice. Remarcat de către Petru Poni ca student eminent, a fost încadrat ca asistent la Laboratorul de chimie minerală, unde a început să lucreze încă înainte de a fi licențiat. După promovarea licenței (1901) a fost reținut, prin concurs la catedră ca șef de lucrări.

În anul 1905, Neculai Costăchescu și-a luat doctoratul cu lucrarea *Gazurile cuprinse în sare și în vulcanii de glod din România*. A fost primul doctor al Facultății de Științe³. Drept urmare, a obținut, prin concurs (1906), o bursă de perfectare a studiilor din partea Academiei (Fondul „Adamachi”) la Universitatea din Zurich – Germania, unde a lucrat patru semestre sub îndrumarea profesorului Alfred Werner. În acest timp, doi ani, a frecventat cursurile de Chimie analitică, specializându-se și în Chimia anorganică. În colaborare cu profesorul Werner a realizat două lucrări asupra *Stărilor complexe*.

Întors în țară, în anul 1908, a fost recomandat profesor suplinitor la Catedra de Chimie minerală în locul profesorului Petru Poni, care între timp ieșise la pensie. A funcționat scurt timp ca suplinitor, pentru ca apoi să fie titularizat ca profesor (1912). În anul 1911 a trecut examenul de docență în specialitatea Chimie minerală.

Izbucnirea Războiului Mondial, în anul 1914, și intrarea României în război (august 1916) îl va îndepărta un timp pe prof. N. Costăchescu de activitatea didactică și de cercetare, fiind mobilizat în armată. Ca ofițer rezervist cu gradul de locotenent, a fost mobilizat și trimis pe front, direct în linia I, chiar de la intrarea României în război, în data de 16 august 1916. A fost comandantul companiei a 12-a din Batalionul III, Regimentul 13 Infanterie – Iași. Și-a făcut datoria de oștean până la sfârșitul războiului⁴.

După încheierea conflagrației, în noiembrie 1918, N. Costăchescu și-a reluat munca la Catedră, implicându-se, totodată și în viața politică, culturală și de stat. Ca profesor, în perioada dintre cele două Războaie Mondiale, „făcea lecții strălucite” – aprecia o altă somitate a Chimiei românești, C. V. Gheorghiu – „era totdeauna la curent cu ultimele progrese ale științei în domeniu, chestiunile cele mai grele le expunea cu o claritate și un talent didactic impresionant; toate lecțiile sale erau însoțite de numeroase experiențe din cele mai grele, conduse cu o mână de maestru.

³ Până în anul 1939, Iașul nu a avut învățământ tehnic superior; ingineria se învața în cadrul Universității - Facultatea de Științe.

⁴ A se vedea pe larg volumul N. Costăchescu, *Jurnal de front*, Ed. Stef, Iași, 2008, studiul introductiv și îngrijirea ediției, Constantin Cloșcă.

Admiram la el – susține în continuare autorul citat – siguranța gândirii, precizia ideilor, claritatea și eleganța vorbirii⁵.

Rectorul universității ieșene, Ioan Tănăsescu, sublinia și el că, în calitate de profesor universitar, N. Costăchescu „a fost un demn urmaș al maestrului său, Petru Poni; om de muncă, având o cultură vastă, spirit clar, în curent cu toate ideile noi. Din școala lui – subliniază rectorul Tănăsescu – a ieșit o pleiadă de elemente de valoare, unii azi (1939) profesori universitari, alții chimiști cu mare formă⁶”.

Ca profesor „se bucura de o deosebită considerație din partea colegilor, iar studenții îl iubeau pentru atenția și grija părintească ce o manifesta în relațiile cu aceștia⁷”. În laborator a dezvoltat o activitate bogată în domeniul chimiei minerale, inițiind în țara noastră cercetările asupra *stărilor complexe*, preparând o seamă de compuși noi. A format un număr însemnat de chimiști distinși, care, la rândul lor au făcut cinste Universității ieșene. Ca un omagiu pentru activitatea sa didactică și de cercetare, Academia Română l-a desemnat membru de onoare al acestei prestigioase instituții, în anul 1936.

Neculai Costăchescu a luptat cu ardoare pentru promovarea la Iași a învățământului tehnic superior de sine stătător, fapt ce se va realiza în anul 1938/1939, prin crearea Școlii Politehnice „Gh. Asachi⁸”. A fost numit decan al Facultății de Chimie Industrială, dar nu s-a putut bucura de această binemeritată funcție, s-a stins din viață la jumătatea lunii iulie 1939.

Moartea lui Neculai Costăchescu a constituit un eveniment trist pentru urbea Iașului, pentru învățământul academic românesc, și pentru societate în general. Ziarul *Universul* din București scria, în acele zile de doliu, cu regret despre „o mare personalitate a Iașului și a Țării”. O

⁵ *Anuarul Universității – Iași*, 1938/1939, p. 5.

⁶ *Ibidem*.

⁷ Ziarul „Opinia”, Iași, 18 iulie 1939.

⁸ După Primul Război Mondial, în România au fost create Școli politehnice (echivalentul universităților tehnice din zilele noastre), la București și Timișoara, deși Iașul avea cel mai vechi învățământ universitar din țară. Chiar dacă la Iași s-a constituit prima clasă de ingineri în limba română (1913) grație eforturilor lui Gh. Asachi, nu s-a vrut realizarea, și în acest oraș, a unei Școli Politehnice, în pofida faptului că s-a cerut insistent aceasta. Abia după ani de eforturi și îndelungate tratative cu autoritățile centrale s-a reușit ca în anul 1938 să se aprobe transformarea Secției de Științe a Universității (cu specializările Chimie și electrotehnică) în Școală Politehnică, asemănătoare celor din București și Timișoara.

asemenea apreciere este întărită și de faptul că trupul neînsuflit al celui ce fusese profesorul Neculai Costăchescu, înainte de înhumare la Cimitirul *Eternitatea* din Iași, a fost depus la Catedrala mitropolitană din Iași. „Un adevărat pelerinaj la sicriul defunctului. Mii de cetățeni din toate clasele sociale vin și aduc un ultim omagiu celui dispărut”⁹. La înmormântare au participat: Patriarhul Nicodim, ministrul Educației Naționale, în persoana profesorului Petre Andrei, ministrul Comunicațiilor, Mihai Ghelmegeanu ș.a. Se poate aprecia faptul că au fost adevărate funeralii naționale.

Ca ministru al Instrucțiunii Publice (învățământului) și Cultelor în două rânduri (10 noiembrie 1928 - 7 iunie 1930, în guvernarea Iuliu Maniu, precum și în perioada 10 octombrie 1930 - 18 aprilie 1931, în timpul guvernării Gheorghe G. Mironescu), N. Costăchescu a probat competență și devotament școlii românești. A emis unele considerații valoroase privitoare la calitatea Școlii românești în perspectiva timpului. Referindu-se la necesitatea reformării școlii în general, ministrul Costăchescu aprecia cu temei faptul că „Școala trebuie să fie dezvoltată în raport cu structura neamului nostru”. A fost adeptul ridicării școlii sătești, pe care trebuia să se sprijine învățământul românesc. N. Costăchescu cerea ordine în învățământul superior „pentru că de acolo pornește ceea ce trebuie să existe la noi în țară, dragoste și respect pentru muncă, de acolo pornește simțul istoriei, de acolo pornește formarea unor suflete și a unor cetățeni așa cum trebuie acestei țări”¹⁰. Insistând asupra acestei probleme, N. Costăchescu, menționa: „De acolo de sus (din amfiteatru) va porni mișcarea sănătoasă care va îmbrățișa tot învățământul până jos, și vom avea asanarea acestor ramuri”¹¹.

Ideea esențială în abordarea problemei ridicării calității învățământului și, „prin el, emanciparea societății în ansamblul ei, era aceea că reforma trebuia să înceapă «de sus», de la universitate, nu de jos, cum greșit era sistemul, pentru că de acolo se propagă undele binefăcătoare ale întregului sistem instructiv și cultural într-o țară”¹².

Insistând asupra acestor chestiuni – asupra cărora nu putem să nu stăruim și noi – N. Costăchescu arăta: „Dacă vrei să ai un învățământ primar bun, o școală secundară sănătoasă, trebuie să începi de sus...În materie de

⁹ Ziarul „Universul”, București, 17 iulie 1939.

¹⁰ Cuvântare rostită în Senat, 16 decembrie 1930. Broșură, București, 1931, p. 28.

¹¹ *Ibidem*.

¹² *Ibidem*.

învățământ nu trebuie să ne jucăm cu legile. Dacă în oricare altă ramură de activitate – argumenta el – se poate face o lege pe care o mai poți schimba pe parcurs, în învățământ nu poate fi tot așa. Aici trebuie să aștepți opt ani ca să poți alege foloasele sau neajunsurile unei legi, ca să poți ști dacă o lege este bună sau rea. Legile în învățământ nu se pot schimba așa ușor ca în alte domenii”¹³.

De asemenea, în perioada mandatului său de ministru a fost organizat învățământul agricol prin înființarea, la Cluj și București, a Academiilor agricole. Pe linia reformării învățământului, Neculai Costăchescu a acordat o atenție mai mare domeniului profesional-agricol și industrial.

Totodată, o preocupare majoră a ministrului Costăchescu a fost aceea de a determina cât mai mulți copii de la sate să frecventeze școala (în anul 1930, din 3 389 000 de copii, frecventau școala doar 1 985 000). În opinia ministrului aducerea copiilor la școală trebuia făcută nu prin amenzi aplicate părinților, ci printr-o susținută muncă de convingere dusă de personalul didactic. S-a avut în vedere și sporirea numărului de școli noi, precum și asigurarea învățământului general cu învățători temeinic pregătiți.

În anul 1939, Petre Andrei declara despre N. Costăchescu, că a „conceput Legea Ministerului Educației Naționale (așa se numea acest minister în anul 1939), în care a înscris principii interesante și bogate, în consecință utile”.

Neculai Costăchescu s-a remarcat de timpuriu și în alte domenii, în afara învățământului și cercetării, însă în strânsă legătură cu acestea. Așa, spre exemplu, a activat intens în cadrul Ligii Culturale ca membru în conducerea secției Iași, precum și ca membru al Comitetului Executiv Central, încă din anul 1893, de la începuturile acestei bine cunoscute organizații, al cărei program era emanciparea culturală și unitatea tuturor românilor. Prin activitatea în cadrul Ligii, profesorul ieșean a dovedit interes și implicare în problemele majore ale națiunii române, știut fiind faptul că Liga lupta pentru înfăptuirea statului național unitar, la care de altfel, N. Costăchescu a contribuit cu arma în mână.

A militat pentru răspândirea culturii în rândul maselor, manifestând interes pentru educarea culturală și morală prin teatru, considerând că aceasta (educația culturală) trebuie să devină „o politică”. De asemenea, N. Costăchescu a condus o vreme, în calitate de președinte, „Asociația pentru învățătura poporului român”, secția Iași.

¹³ *Ibidem.*

* * *

Neculai Costăchescu s-a manifestat cu succes în politică, afirmându-se ca unul din cadrele de bază ale doctrinei țărăniste, la început, apoi a celei național-țărăniste, după crearea Partidului Național Țărănesc, în anul 1926. Mai întâi a făcut parte din conducerea Partidului Muncitor¹⁴ constituit în anul 1918, în compania unor personalități ca Ion Mihalache, Virgil Madgearu, Paul Bujor, C. I. Parhon, Ion Borcea și alții. A participat și contribuit la fuziunea istorică dintre Partidul Național Român din Transilvania (condus de Iuliu Maniu) și Partidul Țărănesc din vechiul Regat (condus de Ion Mihalache). Calitățile sale și militantismul său în direcția unificării celor două partide, i-au adus aprecieri și recunoașterea calităților de politician, fiind nominalizat în Delegația Permanentă a Partidului Țărănesc, organism constituit în scopul pregătirii Congresului de fuziune cu Partidul Național Român.

Atitudinea favorabilă unificării, precum și aprecierea pe drept a meritelor și competenței sale recunoscute, explică și alegerea sa ca membru al Comitetului Central Executiv al noului partid politic, Național Țărănesc, la Congresul de constituire din 10 octombrie 1926. Aceleași calități și virtuți l-au recomandat pe N. Costăchescu pentru funcția de ministru al Instrucțiunii Publice și cultelor în guvernările național-țărăniste din perioadele: noiembrie 1928-iunie 1930, și octombrie 1930 - aprilie 1931.

A dovedit calități de bun organizator și conducător politic, trăsături apreciate de contemporani, precum și de urmași. Istoricul Ioan Scurtu, referindu-se la activitatea organizațiilor județene național-țărănești arată că la conducerea acestora „se aflau personalități bine cunoscute precum: Ghiță Pop, Sever Bocu, Neculai Costăchescu, Alexandru Boldur, Mihai Ralea, Petre Andrei, Mihail Ghelmegeanu, Traian Bratu, Demostene Botez, Alfons Herovanu, Traian Ionașcu, Vasile Rășcanu”¹⁵ și mulți alții. De reținut, așadar, că N. Costăchescu a fost un timp conducătorul organizației județene Iași a Partidului Național Țărănesc și se număra printre personalitățile

¹⁴ Format de un grup de intelectuali în frunte cu Paul Bujor și Constantin I. Parhon; a avut o existență efemeră întrucât în februarie 1919 a fuzionat cu Partidul Țărănesc (Ion Mihalache).

¹⁵ Pe larg în I. Scurtu, *Din viața politică a României (1926-1947)*, Ed. Științifică și Enciclopedică, București, 1983, p. 299.

politice naționale. De asemenea, N. Costăchescu a fost președinte al organizațiilor național-țărănești din Moldova¹⁶.

De reținut este și faptul că Neculai Costăchescu a avut contribuții însemnate la dezvoltarea ideologiei național-țărăniste, alături de personalități ca: Ion Mihalache, Virgil Madgearu, Mihai Ralea, Gheorghe Zane, Constantin Rădulescu-Motru, Petre Andrei, Petru Pandrea ș.a., fapt consemnat de istoriografie.

În viața Partidului Național Țărănesc au existat și momente de criză, sciziuni și tendințe centrifuge ce amenințau unitatea acestuia. De fiecare dată N. Costăchescu s-a situat pe poziția păstrării unității Partidului Național Țărănesc și a consecvenței ideologiei sale. Nu a participat la disensiuni, militând pentru afirmarea integrității partidului. A fost adeptul centrismului de partid, a căii de mijloc, ceea ce a făcut din persoana sa un lider al acestui curent.

În urma alegerilor parlamentare din decembrie 1933, Partidul Național Țărănesc a ieșit de la guvernare, pierzând în favoarea liberalilor. Șocul a fost puternic pentru țărăniști, unii îngrijorându-se ca nu cumva partidul să se destrame. Profesorul Costăchescu s-a pronunțat pentru păstrarea unității partidului, exprimându-și convingerea că Partidul Național Țărănesc „nu se va risipi”¹⁷. S-a situat ferm pe poziția păstrării identității ideologice și organizatorice a partidului. Spre exemplu, atunci când Iuliu Maniu, în numele Partidului Național Țărănesc, a încheiat acel pact de neagresiune cu Partidul Totul Pentru Țară (legionar), Neculai Costăchescu s-a numărat printre opozanții aceluia act¹⁸.

În disputele dintre Iuliu Maniu și Ion Mihalache s-a situat de partea celui din urmă, alături de alți intelectuali cu vederi înaintate, cum erau Mihai Ralea, Dr. N. Lupu, Armand Călinescu. Iar atunci când adepți-emisari ai lui Carol al II-lea îndemnau pe unii să părăsească Partidul Național Țărănesc, Neculai Costăchescu, alături de mulți alți colegi de partid, nu a dat curs aceluia îndemn.

Neculai Costăchescu s-a numărat printre intelectualii din România care au condamnat fascismul și războiul. S-a situat pe o poziție democratică pentru apărarea libertății în general. Chiar și în interiorul partidului din care făcea parte a promovat ideea dreptului la exprimare liberă și respectarea

¹⁶ Ziarul „Timpul”, București, 14 ianuarie 1938.

¹⁷ Ziarul „Dreptatea”, București, 17 noiembrie 1933.

¹⁸ Florea Nedelcu, *Viața politică din România în preajma instaurării dictaturii regale*, Ed. Dacia, Cluj-Napoca, 1973, p. 188.

adversarului politic. A susținut dictatura lui Carol al II-lea, din considerente filo-monarhice, declarând următoarele: „Pentru mine, monarhia este o necesitate vitală a neamului românesc și atitudinea față de monarhie nu poate fi influențată de accidente și chestiuni personale. Eu socot actualul guvern (carlist) binevenit. Acest guvern este o experiență nouă pe care o face Țara și care va fi folositoare”¹⁹. A făcut, până la sfârșitul vieții, parte din conducerea centrală a Partidului Național Țărănesc, alături de Ion Mihalache, Alexandru Vaida Voievod, Dr. N. Lupu, Aurel Vlad, Pantelimon Halipa ș.a., decizându-se de politica dusă de Iuliu Maniu, atunci când acesta a adoptat o atitudine excentrică, cum a fost cazul pactului electoral cu Partidul Totul Pentru Țară, din anul 1937.

Nu în ultimul rând, Neculai Costăchescu a dovedit virtuți de erou în timpul primului război mondial, ca oștean comandant de companie, aflat timp de șase luni în linia I pe frontul din Carpații Răsăriteni. În vara anului 1916 a fost concentrat și trimis pe front cu gradul de locotenent în Regimentul 13 Infanterie – *Ștefan cel Mare* din Iași. Și-a făcut pe deplin datoria, cu un curaj temerar în condiții extrem de grele, adesea incredibile; condiții de front, în contact direct cu inamicul²⁰. A înțeles de la început, în mod pozitiv, scopul intrării României în Război alături de Marii Aliați: Anglia-Franța și Rusia. Nu agreea războiul ca mijloc de soluționare a problemelor geo-politice, dar și-a însușit ideea potrivit căreia întregirea național-statală a românilor era o necesitate istorică și că faptul nu se putea împlini fără sacrificii din partea românilor.

Deși universitar, având gradul didactic de profesor și un statut privilegiat, N. Costăchescu a răspuns fără rețineri ordinului de concentrare în armată pentru front. Chiar dacă posibilitățile sale intelectuale, capacitatea și statutul său științific erau superioare, s-a supus cerințelor de interes național, participând la război în calitate de comandant de companie, adaptându-se cu ușurință la noua situație de a trăi în mijlocul ostașilor, pe care i-a condus cu grijă părintească în momente dintre cele mai grele și nefericite. În clipe de răgaz, atâtea câte puteau fi pe un front, în permanență agitat, Neculai Costăchescu medita, îndeosebi noaptea, la cei de acasă, la soarta țării, dar mai ales avea în gând pe cei de lângă el, oameni ai satelor cu care acum împărțea aceeași soartă și bucată de pâine; împreună cu ei a trăit clipe de mare răspundere pentru țară – cum singur constata și consemna în caietele sale de însemnări. Luptau împreună, universitar și țăran, mărșăluiau

¹⁹ *Ibidem*, p. 111.

²⁰ A se vedea pe larg, N. Costăchescu, *op. cit.*

alături, sufereau și discutau, etc. Adesea s-a identificat cu soldații – subordonații săi – în ceea ce aveau mai generos în comportament și gândire. Acesta a fost Neculai Costăchescu, de la a cărui naștere aniversăm anul acesta (2016) 140 de ani. Un exemplu de conștiință românească și dăruire obștească.

Constantin CLOȘCĂ

PROFESORUL NECULAI COSTĂCHESCU - REFERINȚE BIOGRAFICE

Neculai Costăchescu (1876-1939) s-a născut la Huși, în data de 19 februarie 1876¹. A rămas orfan de mamă la o vârstă fragedă. Tatăl său a lucrat în învățământ. N. Costăchescu a urmat cursurile Școlii primare nr. 1 din Huși. După ce a absolvit Liceul Național din Iași, s-a înscris la Facultatea de Științe.

În perioada 1895-1896, studiază la *Școala Normală Superioară* condusă de Anastasie Obregia². Aici este remarcat de profesorul Petru Poni pentru conferințele sale strălucite pe teme de chimie și fizică.

N. Costăchescu devine asistent la laboratorul de chimie minerală al profesorului Petru Poni, unde, chiar înainte de trecerea licenței, începe mici

¹ Arhivele Naționale Iași, Fondul Universității „Alexandru Ioan Cuza” Iași, Rectoratul 1860-1944, Dosar nr. 614.

² S. Ifrim, *Contribuții ieșene în știința chimică*, Ed. Performantica, Iași, 2011, p. 71.

cercetări originale. În 1901, după luarea licenței, în fizico-chimice, este numit șef de lucrări, continuându-și activitatea în același laborator.

În data de 6 decembrie 1905, își susține teza de doctorat cu titlul *Gazurile cuprinse în sare și în vulcanii de glod din România*. Aceasta constituie prima teză de doctorat a Facultății de Științe din Iași. În lucrare, autorul ajunge la concluzii interesante privind legătura dintre zăcămintele de sare și cele de petrol din România.

În 1906, obține, prin concurs, o bursă de studii în străinătate și se înscrie la Universitatea din Zurich, unde lucrează cu profesorul Alfred Werner, începând cercetări în domeniul combinațiilor complexe. Profesorul Werner a fost laureat al premiului Nobel pentru chimie, în 1913 și a urmat cursurile școlii politehnice, alături de profesorul Anastasie Obregia.

Întors în țară de la studii, în 1908, a funcționat ca suplinitor al Catedrei de chimie minerală. După ce și-a trecut examenul de docență (1911), devine profesor la Catedra de chimie anorganică și organizează laboratorul de chimie anorganică la nivelul corespunzător cerințelor vremii³.

În data de 5 iulie 1912, N. Costăchescu este numit profesor titular al catedrei de Chimie Minerală, ocazie cu care depune următorul jurământ:

*„Jur în numele lui Dumnezeu și declar pe onoare și conștiința mea,
Credința Maiestății Sale Carol I, Regele României și Constituției țării
mele,*

*de a îndeplini cu sfințenie datoriile ce-mi impune funcțiunea mea,
de a aplica legile și a mă conforma legilor întru toate și pentru toți,
fără ură, fără favoare, fără pasiune și fără nici un interes direct sau
indirect*

*Așa să-mi ajute Dumnezeu.”*⁴

³ M. Petrovanu, M. Caproșu, I. Mangalagiu, *Istoria chimiei în România până la 1944*, Ed. Universității „Alexandru Ioan Cuza” Iași, Iași, 1997, p. 69.

⁴ Arhivele Naționale Iași, Fondul Universității „Alexandru Ioan Cuza” Iași, Rectoratul 1860-1944, Dosar nr. 783.

În 1913, a luat parte la Campania militară din Bulgaria, apoi la Războiul de Întregire, mobilizat în fruntea companiei a 12-a din Batalionul III, Regimentul 13 Infanterie – Iași.

În 1918, împreună cu profesorii Paul Bujor, Ion Borcea, dr. C. I. Parhon ș.a., a înființat Partidul Muncitor⁵, iar, în anul 1919, a intrat în Partidul Țărănesc condus de Ion Mihalache.

În 1922 a fost ales senator de Chișinău și din noiembrie 1928 a devenit Ministru al Instrucțiunii.

În iulie 1932, N. Costăchescu a fost ales senator de Iași, apoi, reales în sesiunile din decembrie 1933 și 1937.

Ca **cercetător**, preocupările lui s-au îndreptat în două direcții principale: în domeniul cunoașterii și valorificării bogățiilor țării noastre și în domeniul chimiei combinațiilor complexe.

Neculai Costăchescu a adus, împreună cu Petru Poni, contribuții la cunoașterea petrolului românesc. A studiat acidul azotic concentrat și diluat asupra hidrocarburilor aciclice saturate. Prin studiul derivaților nitrici a dovedit existența izopentanului, a izohexanilor și a unui heptan secundar în petrolul românesc. A cercetat compoziția chimică a „gazoilului” de Moreni și compoziția parafinei⁶.

Neculai Costăchescu poate fi considerat fondatorul Școlii românești de chimie a combinațiilor complexe, domeniu de cercetare care ulterior a fost îmbrățișat de majoritatea chimiștilor.

În colaborare cu Gheorghe Spacu, R. Rășcanu, Antonie Ablov, T. Coșciug ș.a., prof. N. Costăchescu a studiat o serie de probleme din domeniul combinațiilor complexe de cobalt și nichel⁷ și a florurilor de vanadiu și crom⁸, în scopul stabilirii claselor de amine de care aparțin derivații pe care-i formează trifluorura de crom cu alte baze⁹.

Orașul Iași îi datorează câteva repere arhitecturale majore a căror apariție în spațiul edilitar al fostei capitale a Moldovei a influențat decisiv

⁵ I. Agrigoroaiei, *Universitari ieșeni, președinți ai Senatului României: Paul Bujor, Traian Bratu, Neculai Costăchescu*, Casa Editorială Demiurg, Iași, 2015, p. 154.

⁶ S. Ifrim, *op. cit.*, p. 74.

⁷ N. Costăchescu, *Fluosels de cobalt et nickel*, Imprimerie Nationale, Jassy, 1911.

⁸ Idem, *Fluosels de vanadium*, Imprimerie Nationale, Jassy, 1910.

⁹ Idem, *Fluorures complexes de chrome*, Imprimerie Nationale, Jassy, 1914.

evoluția învățământului superior de la prima Universitate a țării. În mandatul de **ministru al Instrucțiunii Publice**, N. Costăchescu a susținut începerea construcției noii aripi a Universității din Iași, astfel încât, prin lărgirea spațiului universității, s-au creat condiții pentru înființarea de noi facultăți, laboratoare pentru Facultatea de Științe și pentru învățământul tehnic. Recepția părții noi a clădirii Universității a avut loc la 14 martie 1938.¹⁰

Profesorul Costăchescu a susținut și extinderea Facultății de Medicină. Ca urmare a efortului său s-a construit aripa din dreapta (spre Spitalul Sf. Spiridon) a clădirii, finalizând sediul actual al Universității de Medicină¹¹.

De asemenea, tot la inițiativa sa, în perioada 1929-1932, s-a construit Palatul Clinicilor Chirurgicale la Spitalul „Sf. Spiridon”.

Ca un omagiu adus activității sale profesionale și de cercetare, Academia Română, l-a ales membru de onoare, în 1936.

După doi ani de suferință, fiind grav bolnav, Neculai Costăchescu s-a stins din viață în iulie 1939, la Iași.

Oana FLORESCU

¹⁰ I. Agrigoroaiei, *op. cit.*, p. 107.

¹¹ S. Ifrim, *op. cit.*, p. 73.

**RODICA RADU
(1944-2016)**

Pe 21 octombrie 2016 a părăsit această lume Doamna Rodica Radu, unul dintre cei mai valoroși profesioniști care au activat în muzeele din România.

S-a stins departe de Iași, orașul în care a trăit și și-a desfășurat activitatea vreme de mai bine de patru decenii, la Gugești (com. Boțești, jud. Vaslui), în conacul familiei Dimachi-Arghiropol a cărei moștenitoare era, în singurul loc pe care-l considera „Acasă”, așa cum mărturisea acum aproximativ un an, într-un interviu.

A făcut parte din generația marcată dramatic de cel de-al Doilea Război Mondial și de efectele sale în România. Născută pe 27 aprilie 1944, la Timișoara, acolo unde mama sa se afla în refugiu, nu și-a cunoscut niciodată tatăl (care a murit în mai 1944). „Tata nu m-a ținut niciodată în brațe! Tata nu

a știut niciodată că are o fată!”, obișnuia să spună, cu regret, atunci când depăna amintiri.

La finalul anilor '50, regimul comunist a deposedat familia sa de toate proprietățile și de bunurile de valoare. Indirect, această situație i-a marcat iremediabil destinul. A pribegit, împreună cu mama sa, pe la rude mai apropiate sau mai îndepărtate și au reușit, treptat, să-și găsească un drum în noua societate egalitaristă. A rămas cu nostalgia lumii pierdute, sentiment care-i va marca, spre finalul vieții, destinul.

S-au stabilit la Iași când avea 12 ani. Aici a urmat cursurile Liceului „Garabet Ibrăileanu” și, din 1961, pe cele ale Facultății de Istorie-Filosofie din cadrul primei Universități a țării. Absolventă în 1966, a lucrat pentru puțin timp, ca profesor, la liceul din Bicaz. În acest oraș s-a și căsătorit cu Alexandru Radu, fost absolvent de Istorie la Iași, angajat al muzeului din localitate, în acel moment. Tânără mămică, a revenit în Iași, în 1968, când s-a și angajat la Complexul Muzeistic Iași, ca „îndrumătoare” la Muzeul de Etnografie. În 1971, s-a transferat ca „muzeograf” la Muzeul de Istorie a Moldovei, unde a și lucrat până în momentul pensionării, în aprilie 1999.

Angajată a Muzeului de Istorie, a renunțat la visul din facultate, acela de a „face arheologie”. A fost nevoită să se ocupe de perioada de Istorie contemporană, aceasta fiind și condiția angajării sale. În această calitate a fost cea care, practic, a adunat majoritatea dintre sutele de piese extrem de valoroase, relevante pentru istoria națională și locală a perioadei interbelice, existente astăzi în patrimoniul Muzeului. Un povestitor înnăscut, avea, despre fiecare din achizițiile de excepție, câte o amintire de neuitat. Fructificăm astăzi, în expozițiile noastre, parte dintre aceste piese, fără a putea înțelege, și nici măcar imagina, cât de dificilă a fost identificarea lor pe teren, achiziționarea și integrarea lor în colecțiile ieșene.

Activitatea sa a fost, timp de două decenii, „sub vremuri”. Ca muzeograf, a fost responsabilă, atât de perioada interbelică cât și de cea postbelică, importantă de evidențiat în acel moment. I se indica organizarea unor expoziții tematice sau aniversare, în funcție de considerente politice. Una dintre expozițiile care îi fusese dată ca „temă”, dar de care era tare mândră și care îi prilejuise întâlnirea cu oameni deosebiți, mulți care își depășiseră propriile limite, lăsându-i o amintire de neuitat, a fost dedicată realizărilor sportivilor din județul Iași în Epoca Ceaușescu. Înainte de Revoluție, a lucrat din greu la

segmentul din expoziția permanentă dedicat Epocii de Aur. Expoziția, care era finalizată în decembrie 1989, a fost distrusă înainte de a fi inaugurată!

A fost un profesionist desăvârșit. A acumulat treptat experiență și cunoștințe practice realizând, singură sau în colaborare, pe parcursul întregii sale cariere, zeci, poate chiar sute, de expoziții temporare. Majoritatea dintre acestea erau organizate în muzeu. Unele însă, au fost realizate, în special în perioada dură a „Autofinanțării” (1984-1989), în școli sau în comune răspândite în tot județul. Muzeografi de la Istorie se specializaseră atunci, contra-cost, în realizarea așa-numitelor expoziții foto-documentare. Uneori, încadrarea în termene și cerințe, determina adevărate aventuri. Atunci când am cunoscut-o, povestitoarea înnăscută Rodica Radu avea puterea de a evoca, cel mai frecvent în notă comică, întâmplările „din teren” ale căror eroi erau muzeografi ieșeni. Am constatat, cu ocazia tristă a decesului său, că unele din prietenii legate atunci cu profesorii și directorii de școli reprezentanți ai „beneficiarilor” au rezistat trecerii anilor.

După 1990, și-a dedicat mare parte din activitatea științifică în direcția reconstituirii pulsului vieții culturale din Iașiul interbelic căreia i-a consacrat teza sa de doctorat. În această circumstanță, s-a aplecat asupra activității unor personalități marcante (Orest Tafrales, G. T. Kirileanu, Grigore T. Popa, Mihai Costăchescu, Paul Nicorescu) cvasi-necunoscute în perioada postbelică, ca urmare a influenței anonimizante a regimului comunist.

Înzestrată cu o vastă cultură susținută prin lecturi exhaustive din literatura națională și universală, dotată cu o capacitate nativă de a surprinde aspecte și elemente peste care majoritatea oamenilor treceau fără să le observe, a ținut, pentru câțiva ani, imediat după Revoluție, cursul de „Istorie a culturii” pentru studenții secției de Teatru a Universității de Arte „George Enescu” din Iași.

Spre sfârșitul carierei, timp de un aproximativ deceniu, Rodica Radu a fost șef al Muzeului de Istorie a Moldovei și director adjunct științific al instituției. A făcut parte din echipa care a reușit înscrierea Complexul Muzeal de la Iași printre instituțiile de rang național, așa cum le recomandau activitatea și patrimoniul deținut.

A fost cea care, în 1995, a determinat reluarea apariției culegerii de studii „Ioan Neculce. Buletin al Muzeului de Istorie a Moldovei Iași”, în seria sa nouă.

În perioada 1995-1997, a fost coordonatoarea proiectului de reamenajare a expoziției permanente a Muzeului de Istorie a Moldovei, o expoziție eliberată

de constrângeri politice în care se regăseau teme altădată inexistente, ca, de exemplu, viața religioasă a Țării Moldovei sau istoria familiei regale.

Am cunoscut-o pe doamna Rodica Radu în momentul angajării mele, în aprilie 1993. Pentru noi toți, era, simplu, „Șefa”. Se afla, în acel moment, la apogeul carierei sale. Director adjunct al Complexului, pentru câțiva ani buni, a reușit, alături de cei cu care a lucrat – atât ca șefi, cât și ca subordonați –, să polarizeze energii și să imprime anumite direcții de organizare și dezvoltare, unele dintre ele existente și astăzi, după două decenii.

Era un spirit viu, mereu în mișcare, dornic să împărtășească continuu. Era „Energie” în stare pură. Ani de zile am considerat-o, din anumite puncte de vedere, sufletul Palatului. Îi cunoștea „secretele”, cotloanele, problemele și ... oamenii. Pe aceștia din urmă, avea un tact anume de a-i înțelege, a-i atrage, sau a le polariza atenția și de a le arăta, în numeroase situații, care le este calea.

Avea o lumină specială care îi încălzea privirea și vocea. Mai mult decât atât, era o femeie frumoasă, cu o personalitate fascinantă și sclipitoare, care exercita un adevărat magnetism asupra tuturor celor cu care intra în contact. A fost, în ultimul deceniu al carierei sale, una dintre personalitățile culturale marcante ale orașului Iași. Era înzestrată cu un talent oratoric special, tulburător uneori. Avea un spirit ludic care îi permitea să transforme până și cele mai dificile probleme în provocări care aveau totdeauna rezolvări și soluții.

După pensionare, s-a retras la Gugești, în casa bunicilor săi pe care a depus eforturi considerabile s-o reabiliteze și s-o transforme în căminul pe care l-a visat întreaga viață. Până în această toamnă...

Senica ȚURCANU

Deschiderea Secției de Istorie Modernă și Contemporană a Muzeului, 1974
(de la stânga: A. Radu, Ș. Sanie, M. Teclean, R. Radu, A. Știrbu, C. Ionomu,
L. Dombrowschi, P. Abrudan; jos: C. Arhip)

O parte din colectivul Muzeului, mai 1990 (sus, de la stânga: E. Pintilie,
E. Oceanu, L. Coțovanu, M. Teclean, R. Radu, C. Ionomu, P. Ionescu, M. Balint;
jos: A. Știrbu, Ș. Sanie, Z. Pungă, C. Mocanu, I. Juncu, V.-M. Pușcașu)

Seară Muzeală dedicată generațiilor de specialiști care au contribuit la realizarea muzeelor de istorie din Iași, Muzeul Unirii, ianuarie 2009
(de la stânga: C. Croitoru, R. Radu, C. Arhip)

Seară Muzeală dedicată generațiilor de specialiști care au contribuit la realizarea muzeelor de istorie din Iași, Muzeul Unirii, ianuarie 2009
(de la stânga: P. Abrudan, E. Gherman, V.-M. Pușcașu, A. Miron, A. Ichim, S. Țurcanu, C. Cloșcă, A. Știrbu, R. Radu, C. Croitoru)